

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

AZERBAYCAN'DA ERKEN TÜRK TARİHİ ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Oder ALİZADE

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR
2019

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

AZERBAYCAN'DA ERKEN TÜRK TARİHİ ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Oder ALİZADE

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN

Türk Tarihi Anabilim Dalı

Türk Tarihi Yüksek Lisans Tezi

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi Anlayışı adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normalara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Oder ALİZADE

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Odar ALİZADA
Numarası : 92160001534
Anabilim Dalı : TDA – Türk Tarihi Anabilim Dalı
Tez Başlığı (Türkçe) : Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi Anlayışı
Tez Başlığı (İngilizce) : Approaches to Early Turkish History in Azerbaijan
Tez Savunma Tarihi : 26.06.2019
Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık (Türkçe):
Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık (İngilizce):

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Vefa KURBAN
Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Danışman)
Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Fuat HACISALİHOĞLU
Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme
İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle

Oy çokluğuyla

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

ÖNSÖZ

Azerbaycan’da Erken Türk Tarihi çalışmalarının durumu şimdye kadar ayrıca bir konu olarak çalışılmamıştı. Bu sebeple Erken Türk Tarihi çalışmalarının hangi düzeyde olduğu ve ne gibi eksikliklerin olduğu pek fazla bilinmemekteydi. Bu boşluğu doldurmak adına çalışmada Azerbaycan’da Erken Türk Tarihinin nasıl ele alındığı gösterilmeye çalışılmıştır. Tezin kapsamı Azerbaycan’daki Türk Tarihi yaklaşımının belirlediği kronolojik derinlikde çizilmiştir.

Çalışmada, Çar Rusyası döneminde yazılan *Gülüstan-ı İrem* eseri de dahil olmakla Demokratik Cumhuriyeti dönemi, Sovyet dönemi ve Cumhuriyet dönemi olarak bölümlendirdiğimiz dönemlerde yapılan çalışmalar tespit edilmiş ve titizlikle tahliledilmiştir. Akademik ve popüler tarih çalışmalarının yanı sıra Ortaokul ve Liseler için hazırlanmış tarih kitapları ve dergiler de bu bağlamda incelenmiştir. Tüm bunlardan yola çıkılarak *Azerbaycan’da Erken Türk Tarihi Anlayışı* ortaya konulmuştur. Ele alınan konular neticesinde gelinen kanaatler çalışmanın sonunda bir bütün olarak tahlil edilmiştir.

Bu tez konusunu bana önermekle Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde ele alınmamış bir konuyu çalışmama vesile olan, benim bir tarihçi olarak yetişmemi sağlayan ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN hocama minnettar olduğumu bildirmekten kıvanç duyarım. Aynı zamanda Enstitümüz bünyesinde tahsis ettiği ihtisas kütüphanesinden faydalandığım Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN’e, Enstitümüzün diğer hocalarına ve Azerbaycan’da Lisans eğitimim zamanı kendisinden Tarih dersini aldığım Doç. Dr. Boran AZİZ hocama teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın her evresinde manevi desteği ile her zaman yanımda olan annem Bahar ALİZADE’ye ve kardeşim Münevver ALİZADE’ye ve ruhuyla varlığını hissettiren rahmetli babam Elşan ALİZADE’nin aziz ruhuna şükranlarımı sunmayı kendime bir borç bilirim. Ayrıca, Türkiye’de okumama vesile olan rahmetli Ali DEVRİM hocamı duayla anıyorum. Son olarak eğitimim için maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Vefa KURBAN hocama ve Meral SEİS’e, Serdar TUNÇEL’e, ve Yiğit KUMMAN’a, aynı zamanda zor günlerimde yanımda olan aziz dostum Caner ÖZTÜRK’e teşekkürü bir borç bilirim.

Oder ALİZADE
İzmir - 2019.

ÖZET

Bu tez Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi Anlayışının nasıl ele alındığı üzerine odaklanmaktadır. Çalışmada; Erken Türk Tarihi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi olarak bölümlendirilmiş ve bu dönemlerde yapılmış olan çalışmalardan yola çıkılarak araştırılmıştır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da Milli bir devletin kurulmasıyla tarih, bilinçli olarak Türk tarihinin bir parçası olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dönemini, Azerbaycan'da Milli anlamda Türk Tarihçiliğinin başladığı dönem olarak ele aldık. Bu dönem siyasi olarak kısa sürdüğü için Sovyet döneminde Azerbaycan'da tarihçilik, Türk tarihinin bir parçası olarak anlatılmaktan çıkarılmış ve bir coğrafya tarihi olarak Türk kimliğinden tecrit edilmiş “*Azerbaycan Halkının Tarihi*” olarak anlatılmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminin kısa sürmesine bakılmaksızın, bu döneme ait çalışmalar Erken Türk Tarihini Sovyet dönemine nisbeten daha çok ele almış ve hazırlanan tarih kitapları Türk halkının tarihi bazında hazırlanmıştır. Demokratik Cumhuriyet Döneminde tarihçiliğe olan bu yaklaşım, Sovyet rejiminin kurulmasını takiben bir iki yıl boyunca da devam etmiştir. 1930'lu yılların başlarından itibaren ise Tarihçilikte tamamiyle Sovyet ideolojisi hakim olmuştur. Milli Tarih yazımının yerini Sovyet tarih yazımı almıştır. Sovyet rejiminin sonlarına doğru ise Demokratik Cumhuriyet Dönemindeki tarih yaklaşımı yeniden canlanmıştır. Sovyet rejiminin dağılmasından sonra ise Azerbaycan'da hayatın her alanında olduğu gibi tarihçilikte de yeniden Milli tarih yazımı havası içine girilmiştir. Bu durum özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında yapılan çalışmalarda kendini en bariz şekilde göstermektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminden başlayarak Sovyet dönemi tarihçiliğinde İran dilli, Kafkas dilli ve Dağıstan dilli olarak tanımlanan bazı halkların tarihi Demokratik Cumhuriyet döneminde olduğu gibi yeniden Erken Türk Tarihi içerisinde ele alınmıştır.

ABSTRACT

This dissertation focuses on how the understanding of early Turkish history in Azerbaijan. Early Turkish History is aparted into Republican, Soviet and Independence periods and it is researched on the basis of the studies carried out during these periods. With the establishment of a national state in Azerbaijan at the beginning of the 20th century, history was consciously considered as a part of Turkish history. For this reason, we have considered the Republican period as the period when Turkish Historiography started in Azerbaijan. Because this period was politically short, historiography in Azerbaijan was no longer a part of Turkish history in the Soviet period, and it was isolated from Turkish identity as a history of geography and defined as the “History of Azerbaijan People “. Regardless of the short period of the Republic,the studies of this period have examined the Early Turkish History more than the Soviet period and the studies have been evaluated on the basis of the history of the Turkish people. This approach to historiography during the Republican period continued for a year or two after the establishment of the Soviet regime. From the beginning of the 1930s, Soviet ideology was entirely dominant in historiography. Towards the end of the Soviet regime, the history approach was revived in the Republican period. After the collapse of the Soviet Union, in Azerbaijan, as in all areas of life, historiography again entered into the air of nationalism. This is particularly evident in studies carried out in the early years of independence. Beginning from this period, some peoples defined as Iranian language, Caucasian languages and Dagestan languages in the historiography of Soviet period were defined as Turkish peoples in the Republican period.

KISALTMALAR

AMBA - Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi.

ABA - Azərbaycan Bilimler Akademisi.

BA - Bilimler Akademisi.

AMA - Azərbaycan Milli Ansiklopedisi.

SSCB - Sovyet Sosialist Cumhuriyetler Birliği.

SSC - Sovyet Sosialist Cumhuriyeti.

Çev - Çeviren.

Akt - Aktaran.

Haz - Hazırlayan.

Ed - Editör.

M. Ö. - Milat'tan Önce.

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
TANIMLAMALAR VE KAVRAMLAR	6
1. 1. Azerbaycan Adının Anlamı	6
1. 2. Erken Türk Tarihi Çalışmalarında Azeri, Azeri Dili, Azeri Türkleri ve Azerbaycanlı Tanımlamaları.....	15
1. 2. 1. Demokratik Cumhuriyet Dönemi Kavramsallaştırmaları	15
1. 2. 2. Sovyet Dönemi Kavramsallaştırmaları.....	19
1. 2. 3. Cumhuriyet Dönemi Kavramsallaştırmaları.....	21
İKİNCİ BÖLÜM	37
AZERBAYCAN'IN TÜRKLEŞMESİ SÜRECİ.....	37
2. 1. Demokratik Cumhuriyet Dönemi Yaklaşımları	37
2. 2. Sovyet Dönemi Yaklaşımları.....	44
2. 3. Cumhuriyet Dönemi Yaklaşımları	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	58
AZERBAYCAN TARİHİ ANLAYIŞI İÇERİSİNDE ERKEN TÜRK TARİHİ	58
3. 1. Azerbaycan Tarihi Anlayışı.....	58
3. 2. Azerbaycan'da "Proto Türkler"	64
3. 3. "Proto Türk" Konusuna Eğilimleri Doğuran Sebepler	71
3. 4. "Proto Türk" Sümer İlişkisi	73
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	75
MANNA, MİDİYA, ATROPATENA VE ALBANYA HALKLARI.....	75
4. 1. Manna.....	75
4. 2. Midiya.....	77
4. 3. Albanya	81
4. 4. Atropatena.....	91
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	95

KİMMERLER, İSKİTLER, SAKALAR VE MASSAGETLER	95
5. 1. Bakıhanov'un Gülüstan-ı İrem Eseri	95
5. 2. Demokratik Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları	96
5. 3. Sovyet Dönemi Çalışmaları	97
5. 4. Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları	98
ALTINCI BÖLÜM	108
HUNLAR, SABİRLER, AVARLAR VE HAZARLAR	108
6. 1. Hunlar	108
6. 2. Sabirler	114
6. 3. Avarlar	116
6. 4. Hazarlar	118
YEDİNCİ BÖLÜM	122
AZERBAYCAN TARİHİ ANLAYIŞI DIŞINDA ERKEN TÜRK TARİHİ	122
7. 1. Müstakil Erken Türk Tarihi Çalışmaları	122
7. 2. Dünya Halklarının Tarihi İçerisinde Erken Türk Tarihi	130
SONUÇ VE ÖNERİLER	139
KAYNAKÇA DİZİNİ	147
ÖZGEÇMİŞ	158

GİRİŞ

Bu tez Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Erken Türk Tarihi çalışmalarını konu almaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan'da Erken Türk Tarihinin nasıl ele alındığı ve bu döneme dahil tarihsel yaklaşım üzerinde durulmuştur. Bu dönemin tarihinin nasıl ele alındığını araştırmak ve bu çalışmaların mahiyetini ortaya koymak tezin esas amacını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan'da Türk Tarihi yazımında Erken Türk Tarihi üzerine yapılan çalışmaların hangileri olduğunu tespit ederek bu dönem üzerine yapılmış çalışmaların bilançosu sunulmuş olacaktır. Tezin kapsamı Azerbaycan'daki Türk Tarihi yaklaşımının belirlediği kronolojik derinlikte çizilmiştir. Bu ise M. Ö. III. binyıldan başlatılan ve “*Proto Türk*” diye tanımlanan dönemden İslam'ın gelişine kadar olan dönemde Erken Türk Tarihi üzerine yapılmış çalışmalardır.

Tezin içeriğinin anlaşılması ve sınırlarının belirlenmesi adına ele alınan dönemi şu şekilde açıklayabiliriz: *Azerbaycan'da* dediğimizde, Azerbaycan olarak adlandırılan geniş coğrafyanın Kuzeyindeki şimdiki bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Devletinin arazisinde birbirinden farklı üç ayrı siyasi döneme ait çalışmaları kastetmekteyiz. Bu dönemleri Kuzey Azerbaycan'da Milli devletin kurulduğu ve devletin adının Azerbaycan olarak adlandırıldığı tarihten başlattık. Yani, “*Azerbaycan*” adını resmi devlet adı olarak ele aldık. Günümüz İran sınırları içerisinde olan Güney Azerbaycan'da yapılan çalışmaları bu bağlamda incelemedik. Tarihçilik çalışmalarının dönemlendirilerek yapılmasının daha sağlıklı olacağını düşündük. Diğer türlü ele aldığımız dönemin tarihçiliğinin mahiyetini tam olarak anlamamız neredeyse imkansız olurdu ve eserlerin içerisine girmeden genel bir manzara sunulmuş olacaktı. Bahsettiğimiz dönemleri şu şekilde sıralayabiliriz.

Birinci dönem, 1918 - 1920 yılları arasında mevcut olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemidir. Çalışmada bu dönemi Demokratik Cumhuriyet Dönemi olarak adlandırdık. Konumuz Azerbaycan'daki Türk Tarihçiliği olduğu için bizler yalnızca Azerbaycan'da yapılan tarihçiliği incelemeye aldık. Ancak, müelliflerinin siyasi ve ideolojik tutumları ve tarihe olan yaklaşımlarından dolayı bu döneme ait ettiğimiz çalışmaların bir çoğu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Sovyet Rusyası tarafından ele geçirilmesinden sonra muhacerette de kaleme alınmıştır.

Yazarlarının siyasi - ideolojik kimliğinden dolayı zorunlu ilticaya maruz kalmaları nedeniyle Azerbaycan dışında diaspora çalışmaları olarak yapıldığını dikkate alarak bu çalışmaları Demokratik Cumhuriyet dönemi Azerbaycan Türk Tarihçiliği içerisinde ele aldık. Azerbaycan'ın Kuzeyi Sovyetler tarafından ele geçirildikten sonra sonra aydınların birçoğu ülkeden muhaceret etmek zorunda kalmıştı. Bu durumda da Azerbaycan'daki Türk Tarihçiliğinin bir kısmı muhacerette yazılmış veya Azerbaycan'da yazılsa da orada yayımlanması imkansız olduğundan Türkiye'de yayımlanmıştır. Biz bu durumda yazarın Azerbaycan doğumlu olmasını, eğitim, siyasi ve içtimai hayatının önemli bir kısmını Azerbaycan'da geçirmesini ve siyasi sebeplerden dolayı, zorunlu olarak muhaceret etmesini esas aldık. Aynı zamanda muhacerette yapılan bu çalışmaların bir diaspora çalışması olup olmamasına da dikkat edilmiştir. Bu kategori içerisine aldığımız müelliflerin bazıları hayatlarının önemli bir kısmını Türkiye'de geçirmiş siyasi, içtimai ve akademik kariyerlerini Türkiye'de devam ettirmişler. Bu çalışmalar içerisinde yalnızca diaspora faaliyeti niteliğinde olanları Azerbaycan Türk Tarihçiliği içerisinde ele aldık. Diğer çalışmalar ise Türkiye'deki Türk Akademisinin ürünü olduğu için, o eserleri Azerbaycan Türk Tarihçiliği içerisinde ele almadık.

İkinci dönem, 1920 yılından başlayan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazandığı 1991 yılına kadar devam eden Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dönemidir. Bu dönemde de devletin adı yine “*Azerbaycan*” olarak - “*Azerbaycan SSC*”- kalmakta idi. Çalışmada bu dönemi “*Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*” olarak değil, sadece Sovyet Dönemi olarak anacağız.

Üçüncü dönem ise 1991 yılından günümüze kadar olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti dönemidir ve bu dönemi kısaca Cumhuriyet dönemi olarak adlandırdık. Bu dönemde yapılan bazı çalışmaların ikinci baskısı Türkiye Türkçesine uyarlanarak Türkiye'de de yayımlanmıştır. Bu eserlerin bazılarının Türkiye'de yeniden yayımlanmış versiyonlarından yararlandı ve eski baskılarında farklılıkların olup olmamasına da dikkat edildi.

Bu dönemler dışında bir de Çar Rusyası zamanında *Bakıhanov'un* Farsça kaleme alınmış *Gülüstan-ı İrem* adlı eserini de Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş versiyonu üzerinden inceledik. Döneme ait diğer eserlere ise değinmedik. Bu eserin ele aldığımız

dönemlerin dışında kalmasına rağmen Azerbaycan'da genel itibariyle “*Milli Tarihçiliği*”in başlangıcı olarak görüldüğünden ve Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler içerdiğinden bu eseri de incelemeye aldık. Ancak eserin bölümlendirilmesinden ve içerdiği konulardan yola çıkarak bu eserin Milli bir tarih bilinci ile yazılmadığını düşünmekteyiz.¹ Sadece bu eserde de konumuzu ilgilendiren meselelere değinilmektedir. Bu dönem Azerbaycan'da tarihçiliğin kurumsallaşmadığı ve milli devletin olmadığı bir dönemdir. Bu dönemde yapılan tarihçiliği coğrafya anlamında Azerbaycan'da yapılan tarihçilik şeklinde adlandırmak bir bakıma doğru olsa da, devlet adı anlamında “*Azerbaycan Tarihçiliği*” veya bizim kullandığımız haliyle Azerbaycan Türk Tarihçiliği şeklinde adlandırmanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmayı Çar Rusyası'nın Azerbaycan'da hakimiyeti döneminde Azerbaycan'da yapılan tarihçilik şeklinde ele alabiliriz. Eserin yazarının kendisi de eseri “*Azerbaycan Tarihi*” olarak değil, “*Gülüstan-ı İrem*” olarak adlandırmış ve yalnızca Kuzey Azerbaycan'ın Şirvan ve Dağıstan bölgesinin tarihini ele almaktadır.²

Böyle bir sınırlandırmaya gidilmeden, diğer türlü Azerbaycan olarak adlandırılan coğrafyada daha eski devirlerden beri yazılan eserlerdeki Erken Türk Tarihi Anlayışını araştırmanın verimli olmayacağını düşündük. Araştırmanın sağlıklı olması adına biz Azerbaycan'da Erken Türk Tarihçiliğini yukarıda sıraladığımız üç siyasi dönem üzerinde araştırmakla yetindik. Çalışmamızın bölümlendirilmesini yukarıda yazdığımız siyasi dönemlere göre adlandırmadık. Zira sıraladığımız bu dönemlerde yapılan tarihçiliği, bazı konular istisna olmakla, birbirinden üslup ve fikir bakımından ayıran keskin farklar olmadığını tespit ettik. Çalışmamızda, bölümlendirmeyi Azerbaycan Türk tarihçiliğinde ele alınmış konular üzerinden yapmayı elimizdeki malzeme açısından ve tarihçilik yöntemi adına daha uygun gördük.

¹ Eserde tarihin taksimlendirilmesi bölgenin başka halklar tarafından işgal tarihlerine göre yapılmış ve adıyla belli bir halkın tarihinden bahsedilmemektedir. Yazar kendisi de bu çalışmayı Şirvan ve Dağıstan vilayetleri ve etrafında baş veren olayları toplayarak bir kitap yazma amaçlı yaptığını belirtmektedir. A. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih ve Felsefe Enstitüsü, Bakü, 2010, s. 10.

² Eserde, *Gülüstan-ı İrem* adının Azerbaycan'da Guba ilinin Şabran obasında bir yer olduğu yazılmaktadır. A. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih ve Felsefe Enstitüsü, Bakü, 2010, s. 24.

Milat'tan önceki dönemlerden dediğimizde burada araştırmacıların Türk tarihinin bilinen ve araştırılması mümkün olan en eski devirlerine ait olan çalışmalarını kastetmekteyiz. *İslamın gelişine kadar olan dönem* dediğimizde ise Türk Tarihinin VII. yüzyıla kadar olan dönemini kastetmekteyiz. Bu bağlamda bahsettiğimiz döneme ait yazılmış tüm eserleri araştırmaya çalıştık. Aynı zamanda Ortaokul ve Liselerdeki tarih dersi kitaplarında da Erken Türk Tarihinin nasıl ele alındığına değindik.

Herhangi bir dönem üzerine araştırma yapmadan önce ilk olarak araştıracağımız döneme ait tarih yazıcılığının mahiyetinin anlaşılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu tez, konusu itibariyle Azerbaycan'daki Türk Tarih yazıcılığı üzerine yapılmış araştırmalar arasında şimdiye kadar bağımsız olarak çalışılmamış bir konudur. Bu bakımdan Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde, Erken Türk Tarihçiliğini araştırmak adına yapılmış ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Konu üzerine ilk çalışma olduğu için bir çok eksiklikleri de bünyesinde barındırması şüphesizdir. Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi çalışmalarının hangileri olduğunu ve ne düzeyde yapıldığını ortaya koymak adına bu çalışmanın yapılmasını zaruri bildik. Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi çalışmalarının yetersiz olduğunu düşünmekteyiz. İlk önce bu yetersizliğin hangi boyutlarda olduğunu göstermek gerekiyordu. Bu sorunun da dönemin tarih yazıcılığını araştırarak ortaya koymakla mümkün olacağını düşündük. Bu bağlamda, "*Gülüstan-ı İrem*" eseri de dahil olmakla ele aldığımız her üç dönemdeki Erken Türk Tarihini konu alan tüm çalışmaları ve ders kitaplarını incelemeye çalıştık.

Ele aldığımız çalışmaların sadece adlarını anmakla yetinmedik. Yazılanların mahiyetinin tam anlamıyla ortaya konulması adına tarihi olaylardan nasıl ve ne şekilde bahsedildiğini de yine eserlerden örneklerle göstermeye çalıştık. Aynı zamanda tarihi olaylara olan yaklaşımların siyasi, ideolojik ve diğer etkenlerle bağlılıkları da araştırıldı. Kısacası, Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi üzerine yapılmış tüm çalışmalar tahlil edilerek genel bir sonuca varıldı ve çalışmanın sonuç kısmında varılan sonuçlardan hareketle bir sıra önerilerde bulunuldu.

Birinci bölümde Azerbaycan adının anlamının tarihçilikte nasıl anlatıldığını ve ele aldığımız her üç dönemde Erken Türk Tarihi çalışmalarında bu addan yola çıkılarak yapılan tanımlamalar araştırıldı. Zira Erken Türk Tarihi çalışmalarında bu addan yola çıkılarak yapılan bir sıra karışık tanımlamaların olduğunu tespit ettik. Hemen ardından

diğer bölümde Erken Türk Tarihçiliğinde Azerbaycan'nın Türkleşmesinin nasıl ele alındığını tespit etmeye çalıştık. Türkleşme sürecinin bir tarihi süreç olarak ilk defa Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalarda özenle ele alındığını ve bu dönemde Azerbaycan'da Türk varlığının M. Ö. VIII. - VII. yüzyıllarda İskitlerden başlatıldığını gördük. Sovyet döneminde bunun inkar edildiğini, Cumhuriyet döneminde ise yeniden bu fikrin dile getirildiğinin şahidi olduk. Akabinde Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde ele alınan Erken Türk Tarih Anlayışından bahsedildi ve bu anlayış çerçevesinde yapılan çalışmalar tahlil edildi. Çalışmalarda ele alınan konulardan yola çıkarak, kronolojik sırayla “*Proto Türk*”, *Midiya*, *İskit*, *Alban*, *Hun*, *Sabir*, *Avar*, *Hazar*, *Göktürk* ve diğer halklar ile ilgili yazılanları ayrı ayrı bölümler olarak değerlendirdik. Değerlendirmeyi, “*Gülüstan-ı İrem*” eseri de dahil olmak üzere ele aldığımız her üç dönemde yapılan çalışmalar üzerinden yaptık. Daha sonra Azerbaycan Tarihi Anlayışı haricinde müstakil yapılan Erken Türk Tarihi çalışmalarını ve Dünya Halkları Tarihi içerisinde ele alınan çalışmaları inceledik. Bu halklarla ilgili bilgilerin ne şekilde sunulduğunu gösterdikten sonra her bölümün sonunda kısa tahliller yaptık. Çalışmanın *Sonuç ve Öneriler* bölümünde ise yaptığımız tüm tahlillerden yola çıkarak genel ve daha kapsamlı bir tahlil yapılarak sonuca varıldı. Son olarak bir sıra tarihsel yaklaşımla ilgili ve alan araştırmacılarına yönelik önerilerde bulunuldu.

Çalışma sırasında Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Bakü Devlet Üniversitesi Kütüphanesi ve Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Kütüphanesinde konuyla ilgili taramalar yapıldı, akabinde Türkiye Ulusal Tez Merkezi’de ve Milli Kütüphanelerde ilgili eserler araştırıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANIMLAMALAR VE KAVRAMLAR

1. 1. Azerbaycan Adının Anlamı

Azerbaycan’da Erken Türk tarihçiliğini araştırmaya geçmeden önce ilk olarak “*Azerbaycan*” adının anlamı üzerine ne gibi fikirlerin olduğunu ve bu adın tarihçilikte nasıl ifade edildiğinin araştırılması gerektiği kanatindeyiz. Zira bu addan yola çıkılarak oluşturulan kavramların kimlik tarih ilişkisi çerçevesinde ve Erken Türk Tarihi çalışmalarındaki tanımlamalarda bir sıra uyumsuzluklar ve farklılıklar gösterdiğini düşünmekteyiz. Uyumsuzluk olarak gördüğümüz noktalar Erken Türk Tarihi çalışmalarında “*Azerbaycan*” adından yola çıkılarak birbirinden farklı kimlik ve dil tanımlamalarının yapılmasıdır. Bu tanımlamaların hangi kavramlarla kullanıldığını anlamak için ilk aşamada tanımlamaların yapıldığı çalışmalarda kelimenin kökenine ilişkin fikirleri ortaya çıkarmayı uygun görmekteyiz.

Tarihçilikte “*Azerbaycan*” adının anlamı ile ilgili araştırmamız dahilinde ilk bilgiye Çar Rusyası döneminde yazılan Bakıhanov’un “*Gülüstan-ı İrem*”³ adlı çalışmasında rastlamaktayız. Bakıhanov’a göre “*Azerbaycan*” adı muhtemelen “*Azer - Babekan*” kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir ve bu ad Araplara karşı savaşan Babek’in veya başka bir Babek’in adından alınmıştır.⁴

Demokratik Cumhuriyet dönemine geldiğimizde bu konunun ele alındığı, bilgimiz dahilindeki ilk eser M. Velili’nin eseridir.⁵ Velili, 1921 yılında yazdığı eserinde “*Azerbaycan*” kelimesinin kadim Fars dilinde “*Aderbadagan*”, Pehlevi veya Gusvari dilinde “*Atun - padegan*”, eski Yunancada “*Atro - paten*” şekillerinde

³ Bu eser ilk defa 1841 yılında Farsça kaleme alınmış ve 1844 yılında Farsça yazılmış bir nushasından 1951 yılında Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir.

⁴ A. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih ve Felsefe Enstitüsü, Bakü, 2010, s. 69.

⁵ Mehemedhesen Velili’nin *Azerbaycan: Coğrafi-Tebii, Etnografik ve İktisadi Mülahizat* adlı eseri ilk defa 1921 yılında Bakü’de Arap alfabesiyle yayınlanmıştır. Biz eserin 1993 yılında latinize edilerek yeniden yayınlanmış versiyonundan yararlandık.

kullanıldığını yazmaktadır.⁶ Yazar, kelimenin birinci bileşeninin - “atun”, “atro”, “ater”, “ader”, “azer” - “Od”, ikinci bileşeninin ise “badgan veya abadgan” “abadlık”⁷ yani imar edilmiş, düzenli yer anlamına geldiğini bildirmektedir.⁸ Velili, “Azerbaycan” adının miladi tarihin 2 bin yıl öncesinden beri var olduğunu ileri sürse de buna dair bir kaynak göstermemektedir.⁹ “Azerbaycan” kelimesinin anlamı ile ilgili bir diğer bilgi bu dönemde yazılan Reşit İsmailov’un Azerbaycan Tarihi¹⁰ adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. İsmailov, eserinde kelimenin kadim Fars dilinde “Ader-abadkan”, “Ader-padekan”, “Adzer-baydjan”, Pehlevi dilinde “Atun-padekan”, Ermenicede “Atun-padekan”, “Ater-badjates-erkir”, Eski Yunancada “Atru-paten” şekillerinde kullanıldığını ve bunların hepsinin “Od ışıklığı”¹¹, “Yer odu ışıklığı” anlamlarına geldiğini yazmaktadır.¹² Yazar, kaynaklarda farklı şekillerde geçen bu adın Atropat’ın adından gelmesi fikrinin doğru olmadığını ve bu adın Zerdüşt zamanından beri var olduğunu ve tarihinin 3 veya 9 bin yıl önceye dayandığını ileri sürmektedir.¹³ Bu konuya değinmiş döneme ait bir diğer eser 1924 yılında İstanbul’da yayınlanan Cihangir Zeynalıoğlu’un “Muhtasar Azerbaycan Tarihi”¹⁴ adlı eseridir.¹⁵ Zeynalıoğlu,

⁶ M. Velili, Azerbaycan: Coğrafi-Tebii, Etnografik ve İktisadi Mülahizat, Azərneşr, Bakü, 1993, s. 6.

⁷ “Abadlık” Azerbaycan Türkçesinde dir.

⁸ Velili, s. 6.

⁹ Velili, ss. 9-10.

¹⁰ Eser 1923 yılında Bakü’de yayınlanmıştır. Biz eserin hiçbir değişiklik edilmeden 1993 yılında yeniden yayınlanmış versiyonundan yararlandık. 1993 yılındaki baskıda tek değişiklik eserin sonunda “Açıklamalar” başlığı adı altında eserde verilen birtakım bilgilerin yanlış olduğuna dair açıklamaların verilmesidir. Bu değişiklikler çalışmanın 1993 yılında yayınlanan ikinci baskısının bilimsel editörleri E. Halilova ve G. Geybullayev tarafından yapılmıştır.

¹¹ “Od” kelimesi Türkiye Türkçesindeki “Ateş”in karşılığı olarak Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

¹² R. İsmailov, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993, s. 26.

¹³ İsmailov, s. 27.

¹⁴ Biz çalışmamızda eserin Sovyet rejimi dağıldıktan sonra 1992 yılında Bakü’de Kiril alfabesiyle yeniden yayınlanmış versiyonunu kullandık. Eserin bu baskısının sonunda, yazarın iddialarına K. Şükürov tarafından eleştiri içerikli bir bölüm ilave edilmiştir.

çalışmasında el-İbni el-Fekihat el-Hemedani adlı bir müellifin Nuh'un oğullarından birinin adının "Azerbaz" olduğunu ve "Azerbaycan" adının da buradan geldiğini söylediğini kaydetmektedir.¹⁶ Bunun dışında, Zeynalıoğlu, kadim Romalıların ve Bizanslıların da şimdiki "Azerbaycan" adını "Atrobatan" şeklinde kullandıklarını, bu kelimenin de eski Fars dilinde "Ateşler vilayeti" anlamına geldiğini ifade etmektedir. Zeynalıoğlu, Taberi Tarihi'ne gönderme yaparak Pehlevi dilinde ateşe "Azer" denildiğini, en büyük ibadet yerinin burada olması nedeniyle "Acemlerin" de buraya "Azerbaycan" dediklerini ve bu bilginin "Atrobatan" kelimesinin "Ateşler vilayeti" anlamına geldiğini doğruladığını ileri sürmektedir.¹⁷ Yukarıda andığımız çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da kelimenin anlamı ve tarihi ile ilgili iddialar ileri sürülürken hangi Roma veya Bizans metninin veya Taberi'nin hangi pasajının kullanıldığı belirtilmemektedir.

Bu ad ile ilgili bilgi veren bir diğer çalışma Ahmet Caferoğlu'nun Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisinde yayınlanan "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış" adlı makalesidir.¹⁸ Caferoğlu, "Azerbaycan" adının İran şahı Dara zamanında Kafkasya Azerbaycan'ının da kendisine bağlı bulunduğu Midiya hakimi Atropat'ın adından

¹⁵ Bu eserin 1924 baskısının çevirisi ve incelenmesi yapılmıştır. Halil Altay Göde, Zeynalıoğlu Cihangirin Muhtasar Azerbaycan Tarihi Eserinin Çeviri ve İncelemesi. T. C. Erciye Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri 1993.

¹⁶ Cihangir Zeynalıoğlu, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası yayınları, Bakü 1992, ss. 8 - 9. Bu eser ilk defa 1924 yılında İstanbul'da yayınlanmış ve 1992 yılında Azerbaycan Türkçesine uyarlanarak Kiril alfabesiyle tekrar yayınlanmıştır. Eser, Albanya devleti ile ilgili kısa bilgi vermekle başlıyor ve yine kısa bilgilerle 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine kadar olan dönem ele alınmaktadır. Bu çalışmada ileri sürülen tezlerde kaynak sorunu ile karşılaşmaktayız. Ancak buna rağmen Zeynalıoğlu'nun ve İsmailov'un yukarıda bahsedilen çalışması kendi devrileri için milli tarih yazımı amacını güden öncü metinler niteliğindedir.

¹⁷ Zeynalıoğlu, s. 9.

¹⁸ Bu makale Türkiye'de yayınlanmasına bakılmaksızın, Caferoğlu'nun Azerbaycan'dan Türkiye'ye iltica etmiş biri olduğu ve bu makalenin yayınlandığı dergiyi Azerbaycan'la ilgili bir diaspora faaliyeti olarak değerlendirdiğimiz için bu dergide Azerbaycan'dan gelen aydınlar tarafından yazılan yazıları Azerbaycan Türk Tarihçiliği içerisinde ele almayı uygun gördük. Caferoğlu'nun diğer eserleri ise bir diaspora faaliyeti niteliğinde değil, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Akademisininin bir ürünü ve dilcilik ile ilgili olduğu için bu çalışmalara değinmedik.

geldiğini ve bu adın telafuz zamanı Ermenice “*Atropatakan*”, Arapça “*Azerbaycan*” şeklini alarak 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine verildiğini kaydetmektedir.¹⁹ Resulzade’nin bu döneme ait çalışmalar içerisinde değerlendirdiğimiz eserinde de kelimenin Atropatena devletinin kurucusu Atropat’ın adından geldiği yazılmaktadır.²⁰ Bu konuya değinmiş, Demokratik Cumhuriyet dönemi tarih anlatımı içerisine dahil edeceğimiz, bir diğer çalışma K. Oder’in “*Azerbaycan*” adlı çalışmasıdır.²¹ Oder, “*Azerbaycan*” kelimesini hem sözlük hem de tarihi bakımından iki türlü açıklayanların olduğunu yazmaktadır; Sözlük olarak anlamı “*Azerbaygan*” kelimesinin Arapçalaşmışıdır, Od (Ateş) demek olan “*Azer*” ile, mekan veya yurt demek olan “*Baygan*” kelimelerinden meydana gelmiştir ve “*Od Yurdu*” demektir. Bir başka açıklamaya göre ise Büyük İskender’in kumandanlarından biri olan İran satrapı Atropat’ın (Farsçası - Azerbad) adıyla ilgilidir.²² Oder, yalnız sözlük bakımından değil tarihi bakımdan da “*Azerbaycan*” adının sadece İran’ın bir iline değil, Güney Kafkasya’nın doğu bölümüne de ait edildiğini ve Sasani İmparatorluğu, Arap Hilafeti ve Selçuklular zamanında bu adın Güney ve Kuzey Azerbaycan’ı kapsadığını bildirmektedir.²³ Şimdiye kadar ele aldığımız çalışmalarda geçen fikirler Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalarda geçen fikirlerdi.

Sovyet dönemine geldiğimizde, dönemin Azerbaycan Bilimler Akademisi (BA) Tarih Enstitüsünün ürünü olan Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte (Üç Ciltlik) adlı çalışmada

¹⁹ A. Caferoğlu, “*Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış*”, Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Türk Dil Kurumu, Ankara, Kasım, 2008, s. 13

²⁰ M. E. Resulzade, Kafkasya Türkleri. Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. TDAV yayınları, İstanbul, 1993, (RKT), s. 48.

²¹ Kerim Oder 1901 yılında Bakü’de doğdu. Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra Türkiye’ye iltica etti. Demokratik Cumhuriyetin kurucu partisi Musavat Partisinin III. başkanlığını ve Azerbaycan Kültür Derneği’nin fahri başkanlığını yaptı. K. Oder’in bu eseri Türkiye’de yapılmış bir diaspora çalışmasıdır ve Oder’in kendisi de Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarından. Tüm bunlar göz önünde bulundurulardan Demokratik Cumhuriyetten çok sonraki bir dönemde basılmasına rağmen bu çalışmayı Demokratik Cumhuriyet dönemi eserleri içerisinde ele almayı uygun gördük. Kerim Oder, Azerbaycan, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1982.

²² Oder, s. 17.

²³ Oder, ss. 18 - 19.

“Atropaten” kelimesinin “Azerbaycan” adının Yunan kaynaklarında geçen ilk hali olduğu ve bu adın zamanla değişerek İrânlılarda - “Aderbadagan”, Ermenilerde - “Ater-patagan” ve “Atrpatagan”, Araplarda - “Aderbaycan” ve “Azerbaycan” şeklinde kullanıldığı, “Odlar ükesi” anlamına geldiği ve bu durumun da ülkede Ateşperestliğin geniş yayılmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.²⁴ Azerbaycan SSC zamanında yapılan çalışmalarda bir önceki dönemde yapılan çalışmalardan metot olarak farklı bir yaklaşım tespit edemedik. Bu dönemde yapılan çalışmalarda da kelimenin anlamı üzerinde geniş araştırma yapma gereği duyulmadığını görmekteyiz.

Cumhuriyet döneminde ise Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin (AMBA) Tarih Enstitüsünün ürünü olan Azerbaycan Tarihi Yedi Ciltte (Yedi Ciltlik) adlı çalışmada²⁵ ise “Mada-Atropatena Devleti” bahsinde bu devletin ilk zamanlar Mada, sonralar ise ilk hükümdarının adıyla Antik dönem kaynaklarında “Atropatena”, Doğu kaynaklarında “Atrpatakan” olarak geçtiği yazılmaktadır.²⁶ Bu çalışmada “Azerbaycan anlayışının” ve onunla ilgili olan “etnik, siyasi anlayışların” esasınının Atropatena devrinde yarandığını ve “Azerbaycan hronimi”nin “Atarpatakan” adının değişmiş şekli olduğu ve anlamının da “Odlar yurdu” değil, “Atropat’a mahsus olan toprak” anlamına geldiği ileri sürülmektedir.²⁷ Burada “Azerbaycan anlayışı” ile ilgili etnik siyasi anlayışların hangileri olduğu belirtilmemektedir. Bu dönemde yapılan “Azerbaycan Tarihi” adlı bir diğer çalışmada kelimenin Suriye ve Bizans kaynaklarında “Adorbigan/Adarbagan”, Orta Fars yazılarında “Aturpatakan”, “Adarabadagan”, “Azerbaygan”, Arap kaynaklarında “Adirbican”, “Azerbican” ve

²⁴ İ. A. Hüseyinov ve diğerleri, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte, Azerbaycan SSC BA Neşriyatı, Cilt: 1, Bakü, 1958, s. 58.

²⁵ Bu eserin Sovyet Dönemi BA Tarih Enstitüsü tarafından 1970 yılından başlayarak 1990 yılına kadar I. IV. V. ve VI. ciltleri yazılmıştır. 1998 yılında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi “Yedi Ciltte Azerbaycan Tarihi” adlı eseri ilave ve değişiklikler ederek yeniden yazma kararı aldı ve eser 1998 yılında ilk defa yayınlandı. 2007 yılında ise eser hiçbir değişiklik edilmeksizin yeniden yayınlanmıştır. Eserde bizim yararlandığımız konular ilk yayınlandığı yıldaki hali ile aynıdır. Çalışmanın bizim konumuza dahil olan I. ve II. ciltlerinde hiçbir değişiklik yapılmamıştır.

²⁶ İğrar Aliyev, (Ed.), Azerbaycan Tarihi, Yedi Ciltte, I. Cilt, Bakü, 2007, s. 217.

²⁷ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 228.

“Azerbaycan” şekillerinde geçtiği yazılmaktadır.²⁸ Çalışmada, kaynaklarda geçtiği öne sürülen bu adlardan yola çıkılarak “Azerbaycan” adının yaranmasında “Atr/Atur” ve “Adir/Ader” bileşenlerinin iştirak ettiği, “Atr/Atur” bileşeninin kadim İran dillerinde “Od” anlamını verdiği ve fonetik değişikliğe uğrayarak “Azer” haline geldiği, ikinci bileşenin ise Türk toponimleri içerisinde “yükseklik”, “dağlık yer” anlamına gelen “Adir” halini koruduğu, lakin bu adın da zamanla hronimin içerisinde fonotik değişikliğe uğrayarak “Azer” şeklini aldığı ileri sürülmektedir.²⁹ Yusufov’un bu anlatımında bir uyumsuzluk olduğunu düşünmekteyiz. Yazar, farklı kaynaklarda kelimenin birbirinden farklı şekilde geçtiğini yazdığı bileşenini iki farklı dilde - Farsça ve Türkçe - olarak açıklamakta ve iki farklı dilde açıkladığı bileşenlerin sonradan “Azer” kelimesi haline geldiğini iddia etmektedir. Yusufov, kelimenin diğer bileşenlerinin anlamını açıklamamakta ve kelimelerin değişikliğe uğradığını iddia ederken ses değişimleri ile ilgili hiçbir gramer kuralını kaynak göstermemektedir. Daha sonra eserde, M. Ö. VIII.-VII. yüzyıl Çivi yazılı kaynaklarında Manna ile Midiya sınırında, Gızılüzün³⁰ nehrinin güney batı kısmında “Andirpatianu/Andarpatian” yer adının geçtiği ve bu adlarda geçen “Andir/Andar” bileşenlerinin, “Adir/Ader/Adır” bileşenlerinin yansıması olduğu ve “Andirpatianu/Andirpatian” adlarının “Azerbaycan” adının daha sonra kullanılan “Aderbadagan/Adirbadgan”, “Aderbaygan/Adirbaygan”, “Adirbican/Azirbican” ve “Azerbaycan” şekillerinin ilk halini oluşturduğu yazılmaktadır.³¹ Çalışmada, yazarın sözünü ettiği Çivi yazılı kaynakların hangileri olduğu gösterilmeden, adı ve menşei bilinmeyen bir kaynaktan bu yer adının geçtiği iddia edilmektedir. Daha sonra ise bu adın Fars kökenli sülalenin hakimiyeti zamanı Atropat’ın adına uyarlandığı yazılmaktadır.³² Çalışmada ileriye sürülen iddialarda kaynak sorunu ile birlikte, kurgu sorununun da olduğunu görmekteyiz. Bilgimiz dahilinde bu eserin, ele aldığımız dönemler içerisinde

²⁸ Yusuf Yusufov ve diğerleri, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, I. Baskı, Bakü, 1994, ss. 17 - 18.

²⁹ Yusufov, s. 18.

³⁰ Bu kelime Türkiye Türkçesinde “Altınüzün” anlamına gelmektedir.

³¹ Yusufov, ss. 18-19.

³² Yusufov, s. 19.

“Azerbaycan” kelimesinin bileşenlerinden birinin Türkçe olduğunun iddia edildiği ilk eser olduğunu ihtimal etmekteyiz.

İ. Mehmetov’un eserinde “Azerbaycan” adının menşei ile ilgili farklı bir yorumla karşılaşmaktayız. Mehmetov, “Aronata” adının şimdiki Azerbaycan’ın en eski coğrafi adı olduğunu ve “Dağlık ülke”, “Dağ” anlamlarına geldiğini ve Aronata’nın M. Ö. III binyılda ortaya çıkan bir devlet olduğunu yazmaktadır.³³ Yazar, ileriye sürdüğü bu iddiaya karşı bizlere hiçbir kaynak göstermemektedir. Aynı zamanda Mehmetov, “Aronata” adının hangi dilde olduğunu, bu adı nereden aldığını ve adın hangi bileşenlerden oluştuğunu da yazmamaktadır. “Azerbaycan” kelimesinin Türkçe bir kelime olduğuna dair bir diğer yoruma M. Seyidov’un çalışmasında rastlamaktayız. Seyidov, kelimenin bileşenlerini Türkçe; *Az - Uğur Tanrısının adı, Azer - Kırmızı, Güneş, Kan - Zengin Ata* olarak açıklamaktadır.³⁴ Tarihçilikte “Azerbaycan” kelimesinin bileşenlerinden birinin Türkçe olduğunu iddia eden bir diğer yazar da F. Ağasıoğlu’dur. Ağasıoğlu, “Azerbaycan” kelimesinin birinci bileşeni olarak gördüğü “Azer” kelimesinin bir Türk boy adı olduğu kanaatindedir. Ağasıoğlu, “Ais/As” teoniminin hem Etrüsk, hem de İskandinav dillerinde olan, Truva’dan gitmiş “As” boyunun adı ile ilgili olduğunu, bu boy adının ise “Azer” etnoniminin kökünde olan eski Aslar olduğunu ve bunların da Göktürk yazıtlarında adı “Az budun” olarak geçen Türk boyu olduğunu iddia etmektedir.³⁵ Ağasıoğlu’nun, burada “Azerbaycan” adının bileşenlerinden biri olarak gördüğü “Azer” kelimesinin kökeninde “As/Az” adlı Türk boy adının durduğunu yazmasından, “Azerbaycan” kelimesinin de bir Türk boyunun adından geldiğini iddia etmeye çalıştığını sezmektedir. Yazılanlardan gördüğümüz kadarıyla Suryani, Pehlevi, Antik Yunan, Ermeni ve Arap kaynaklarında muhtelif şekillerde geçtiği iddia olunan, ilk özgün halinin ne şekilde yazıldığına dair kesin kanaat olmayan kelimenin günümüzdeki “Azerbaycan” olarak yazılan versiyonu üzerinden yola çıkılarak, kelime içerisinden birbiri ile zaman ve mekan olarak kopuk olan halk adları çıkarmaya çalışmanın tarihçilik metodu açısından doğru olmadığı kanatindeyiz.

³³ İsmail Mehmetov, Türk Kafkasında Siyasi Etnik Yapı, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2009, s. 81.

³⁴ M. Seyidov, Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken, Yazıcı yayınevi, Bakü, 1989, (Azerbaycan) s. 19.

³⁵ F. Ağasıoğlu, Etrüsk Türk Bağı, Gismet yayınları, Bakü, 2011, (Etrüsk) s. 124.

Bu türden tarihi çok eskiye dayanan kelimelerin, özellikle de “*Azerbaycan*” adının kelime anlamı olarak yorumlanması, kelimenin kaynaklarda geçen tüm versiyonları göz önünde bulundurularak ve kelimenin bileşenlerinin kelimenin ait edildiği bölgedeki diğer dillerde olan anlamlarıyla birlikte karşılaştırılarak yapılmasının daha sağlıklı olacağını tahmin etmekteyiz. Aksi takdirde, farklı dillerde, farklı şekilleri ile bilinen bir kelimenin günümüzdeki versiyonundan yola çıkılarak yalnız Türkçe üzerinden açıklanmaya çalışılmasının ve bir hükümdar veya yer adıyla bağlamanın kesin sonuçlar vermeyeceği kanatındayız. M. İsmailov da Azerbaycan Türklerinin kökeninin “*Aslar*” adlanan bir Türk soyuna dayandığını ve bir ihtimalle “*Aslar*”ın isminden esinlenilerek Azerbaycan isminin “*Asların yurdu*”, “*Aser vatani*” olarak bilinmekte olduğunu iddia etmektedir.³⁶ Bu çalışmada da ileriye sürülen bu iddialarla ve genel olarak yazılanlarla ilgili hiçbir kaynak verilmemektedir. Azerbaycan’da 5. sınıflar için okutulan ders kitabında da tarihçilikte yaygın olan kanaatten yola çıkılarak kesin tarih verilmeden, hikayesel anlatımla Manna devetinin dağılmasından sonra Azerbaycan’ın Aras nehrinden güneydeki topraklarında Atropatena adlı devletin kurulduğu ve bu devletin adını onun ilk hükümdarı Atropat’dan aldığı ve zaman geçtikçe “*Atropatena*” adının da “*Azerbaycan*” halini aldığı yazılmaktadır.³⁷ Bu dönemde yapılan AMA’da³⁸ “*Azerbaycan*” adının önceleri Sasani İmparatorluğu zamanında “*Adurbadaqan*” şeklinde imparatorluğun eyaletlerinden biri olan şimdiki Güney Azerbaycan bölgesine verildiği ve bu olaydan altı yüzyıl sonra bu adın tüm Azerbaycan topraklarına ait edildiği ve Arap kaynaklarında “*Azerbaycan*” şeklinde geçtiği yazılmaktadır.³⁹ Bu çalışmanın başka bir yerinde ise Azerbaycan adının Atropatena devletinin adından neşet ettiği fikri tekrar edilmektedir.⁴⁰

³⁶ Mahmud İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Akt, Vefa Kurban. İstanbul, Ağustos, 2014, s. 17.

³⁷ Yakup Mahmudov ve diğerleri, *5. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ata Yurdu*, Tehsil Neşriyatı, Bakü, 2014, ss. 29 - 32.

³⁸ Azerbaycan Milli Ansiklopedisi’nin adından ilerleyen bölümlerde AMA olarak bahsedilecektir.

³⁹ İlham Aliyev ve diğerleri, *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Elm Merkezi, Bakü, 2007. Bu çalışmanın redaksiya heyetini Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in başkanlığında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin akademisyen kadrosu oluşturmaktadır.

⁴⁰ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 173.

Çalışmamızda ele aldığımız eserlerden yola çıkarak “*Azerbaycan*” adının anlamı ile ilgili yapılan araştırmalar arasında metot açısından keskin farkların olmadığını tespit ettik. Bu kelimenin anlamına dair yazılanları vermemizde maksat, bu kelime üzerinden ileride de göreceğimiz gibi Erken Türk Tarihi anlatımlarında birbirinden farklı kimlik tanımlamalarının yapılmasıdır. Bu tanımlamaların yapıldığı çalışmalarda bu kelimenin hangi anlamlarda kullanıldığını öğrenmemizin, bu tanımlamaların mahiyetini anlamamız açısından yararlı olacağını düşündük. Bu tanımlamaların kimlik tarih ilişkisi çerçevesinde bir takım sorunlara yol açtığını düşünmekteyiz. Erken Türk Tarihçiliğinde “*Azerbaycan*” kelimesinin anlamı ile ilgili tahlilimizi aşağıdaki şekilde kategorize edebiliriz:

1. “*Azerbaycan*” kelimesinin Atropatena hükümdarı Atropat’ın adından geldiği ileri sürülmektedir. Bu iddia ele aldığımız her üç dönemdeki çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır.

2. “*Azerbaycan*” kelimesinin Atropatena hükümdarı Atropat’ın adından geldiği inkar edilmekte ve M. Ö. 9 - 3 bin yıldan beri var olduğu ileri sürülmektedir. Bu yönde olan iddialar ilk defa Demokratik Cumhuriyet döneminde karşımıza çıkmakta ve Cumhuriyet döneminde de benzer şekilde tekrar edilmektedir.

3. “*Azerbaycan*” kelimesinin bileşenlerinden birinin Türkçe olduğunu ve bunlardan birinin Türk boy adını bildirdiği yazılmaktadır. Bu iddia Cumhuriyet döneminden başlayarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetten önceki dönemlerde Atropat kelimesinin Türkçe veya Atropatenlilerin Türk olduğuna dair iddialar karşımıza çıkmamaktadır. Bu türden iddialar bağımsızlığın ilk yıllarında ortaya çıkmaya başlıyor.

Yukarıda sıraladığımız her üç fikri ileriye süren yazarların çalışmalarının nasıl bir metodla yapıldığını göstermeye çalıştık ve Erken Türk Tarihi çalışmalarda, kimlik tarih ilişkisinde ve adlandırmalarda sıklıkla karşımıza çıkacak olan “*Azerbaycan*” kelimesinin ne anlama geldiğini ortaya çıkarmaya çalıştık. Kelimenin kökenine ilişkin yazılanlardan kelimenin hangi dile ait olduğunu ve ne anlama geldiğini tespit edemedik. Zira kelimenin anlamı ile ilgili her dönemde birbirinden farklı fikirler ileri sürülmektedir. “*Azerbaycan*” kelimesinin anlamını günümüzdeki ikinciel kaynaklarla ortaya çıkarmanın kesin sonuçlar vermeyeceğini düşünmekteyiz. Zira bu kelime farklı kaynaklarda farklı şekillerde ifade edilmektedir. Kelimenin doğru anlamının kelimenin

geçtiği Antikçağ'a ait kaynak dillerden en azından ikisini bilmekle ve karşılaştırma yapılarak ortaya çıkarılabileceğini ihtimal etmekteyiz. İleride de ele alacağımız gibi bu kelimededen ve onun bileşenlerinden yola çıkılarak birbirinden farklı kimlik tanımlamaları yapılmaktadır. “*Azerbaycan*” kelimesinin anlamı üzerinde durmamızın esas sebebi kelimenin tarihçilikte ne anlama geldiğini ortaya çıkarmakla, Erken Türk Tarihi araştırmalarında bu kelime üzerinden yapılan kimlik tanımlamalarının mahiyetini anlamaya çalışmaktır.

1. 2. Erken Türk Tarihi Çalışmalarında Azeri, Azeri Dili, Azeri Türkleri ve Azerbaycanlı Tanımlamaları

1. 2. 1. Demokratik Cumhuriyet Dönemi Kavramsallaştırmaları

Bir önceki başlıkta “*Azerbaycan*” kelimesinin anlamının tarihçilikte nasıl ele alındığını açıklamaya çalıştık. Bu başlıkta ise bu kelimededen yola çıkılarak tarihçilikte yapılan tanımlamaları ve kavramları göstermeye çalışarak bunların neyi ifade ettiğini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu ifadelerin tam olarak hangi halkı ifade ettiği tespit edilmezse etnik kimliklerin öğrenilmesi konusunda Erken Türk Tarihi çalışmalarında bir belirsizliğin olacağını düşünmekteyiz. Etnik kimliklerin öğrenilmesi konusundaki bu durumun kimlik tarih ilişkisi açısından Azerbaycan'da milli kimliğin oluşmasında da kimlik buhranına neden olduğu kanaatindeyiz. Çalışmada ele alacağımız tanımlamaları Erken Türk Tarihinin ele alındığı çalışmalardan yola çıkarak açıklamaya çalışacağız. “*Azerbaycan*” adından yola çıkılarak yapılan tanımlamaların neyi ifade ettiğini açıklamakla aynı zamanda Erken Türk Tarihi araştırmalarında Azerbaycan'da halkın

menşei meselesinin de nasıl ele alındığını görmüş olacağız. Kelime üzerinden yapılan tanımlamaların mahiyetini araştırmamızın bu açıdan bir önem arz ettiği kanaatindeyiz. Çalışmamızın konusu gereği biz Azerbaycan adından doğan tanımlamaların sadece tarih yazıcılığında nasıl kullanıldığını ele almakla kalmayıp, aynı zamanda tarih çalışmaları dışında olan edebiyat veya dille ilgili çalışmalardan da örnekler vermeye çalışacağız.

Tarihçilikte yapılan tanımlamalardan birisi “Azeri” kelimesi ile başlayan tanımlamalardır. Bu tanımlama araştırmamız çerçevesinde ilk defa Demokratik Cumhuriyet dönemi olarak bölümlendirdiğimiz dönemde yapılan çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Bu döneme ait İsmailov’un eserinde; Azerbaycan’ın ve “Azeri Türkleri”nin “ırki ve cinsen Türk” oldukları, burada yaşayan Taliş, Tat, Lezgi ve diğer halkların “Azeri Türkleri”nin tesiri ile zamanla Türkleştiği ve “Azerbaycan Türklerinin” lisanının “Azeri lehçesi” olduğu ifade edilmektedir.⁴¹ İsmailov, burada milli kimliği tanımlarken Türk halkı anlamında “Azeri Türkleri” ve “Azerbaycan Türkleri”, Türkçeyi tanımlarken ise “Azeri lehçesi” tanımlamasını yapmaktadır. Yine bu döneme ait Zeynalıoğlu’nun çalışmasında “Azeri” kelimesiyle bu şekilde bir kimlik tanımlaması yapılmaktadır: “Her yerde olduğu gibi burada da azınlık çoğunluğa tabi olarak kadim ahaliden Tat, Taliş, Lezgi ve sonradan gelen Arap, Kürt gibi gruplar yerli Türkler ile karışıp birleşmiş ve böylelikle yeni bir Türk halkı, yani Azeri Türkleri yaranmıştır.”⁴² Her iki çalışmada kullanılan “Azeri” tanımlamasının o zamanlarda ülkenin adı olan “Azerbaycan” adından yola çıkılarak mı yapıldığını, veya neye esasen Türk adının önünde böyle bir tanımlama yapılma gereği duyulduğu açıklanmamaktadır. “Azeri” kelimesi ülke adından yola çıkılarak yapılmamışsa bu adla bir Türk halkının mevcut olduğu ihtimali doğabilir. Aksi takdirde yazarların bu adı ülke adından yola çıkarak, bu adın kısaltması şeklinde ve doğrudan Türk kimliğini ifade etmek için kullandığını düşünebiliriz. Zeynalıoğlu’nun, ifade ettiği cümlede birbiri ile karışan halklar içerisinde ayrıca “Azeri” adlı bir halk adı geçmemekte ve meydana gelen “Azeri Türkleri” olarak tanımladığı halkı “Yeni bir Türk halkı” olarak ifade etmektedir. İsmailov’un çalışmasında ise “Azeri Türkleri” olarak tanımladığı halkın diğer halkları “Türkleştirdiği” ifade edilse de “Azeri Türkleri” olarak tanımladığı halkı yeni oluşan

⁴¹ R. İsmailov, s. 24.

⁴² Zeynalıoğlu, s. 12.

bir halk olarak ifade edilmemektedir. Bu ifadelerden, her iki yazarın, “*Azeri*” kelimesi ile başlayan tanımlamaları o zamanda ülke adı olan “*Azerbaycan*” adından yola çıkarak bu adın kısaltması şeklinde yazdıklarını ve Azerbaycan’da yaşayan Türkleri kastetmek için kullandıklarını ihtimal edebiliriz. Yani bu çalışmalarda geçen “*Azeri*” kelimesinin bölgedeki Türkleri tanımlayan bir kelime olarak kullanıldığını düşünebiliriz. Zira Zeynalıoğlu, “*Yeni bir Türk halkı*” ifadesini kullanmasaydı ve her iki yazar birbirine karıştığını iddia ettiği halklar arasında “*Azeri*” adlı halktan da bahsetseydi, o zaman bizlerde yazara göre bu adla bir halkın tarihte var olduğu düşüncesi doğabilirdi. Yazarların, “*Azerbaycan*” adının anlamı ile ilgili çalışmanın ilk başlığında açıkladığımız fikirleri de bize onların “*Azeri*” kelimesini ne anlamda kullandıklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Her iki yazar da, “*Azerbaycan*” ve “*Azeri*” kelimelerini etnonim değil, toponim olarak kullanmaktadırlar. Zeynalıoğlu, “*Yeni bir Türk halkı*” olduğunu iddia ettiği “*Azeri Türkleri*” adlı halkın ne zaman meydana geldiğini, yani sözünü ettiği halkların birbiri ile karışma aşamasının hangi dönemde başladığını ve bittiğini yazmamaktadır. Kanaatimizce bir halkın oluşumundan söz edilirken, o halkın oluşumuna neden olan etkenlerin, oluşumun meydana geldiği bölgenin, oluşumun tahmini de olsa başlama devrinin, oluşma süresinin ve bitme devrinin siyasi, kültürel ve coğrafi etkenlerden yola çıkılarak açıklanmasının daha aydınlatıcı olacağı kanaatindeyiz. Bu döneme ait ettiğimiz çalışmalar içerisinde “*Azeri*” kelimesi ile Türk halkına yönelik “*Azeri Türkleri*” tanımlamasına Velili’nin eserinde de rastlamaktayız.⁴³ Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz Oder’in eserinde de “*Azeri*” kelimesi Türk kimliğini ve Türkçeyi kastetmek için kullanılmaktadır.⁴⁴

Azerbaycan adından doğan “*Azeri*” kelimesi ile bir milleti tanımlamak için ifade edilen “*Azeri Türkleri*”, “*Azeriler*” tanımlamaları araştırdığımız dönemler içerisinde ilk olarak Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında ve içtimai - siyasi anlayışında karşımıza çıkmaktadır. Bu ifade o dönemin edebiyatında ve siyasi - ideolojik söylemlerinde de kullanılmaktaydı. Bunun en belirgin örneğini Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini ilan eden Milli Şura’nın Reisi Resulzade’nin yazılarında

⁴³ Velili, s. 58.

⁴⁴ Oder, s. 112.

görebilmekteyiz.⁴⁵ Hatta, Resulzade İstanbul'da neşrettirdiği ve başyazırlığını yaptığı *Yeni Kafkasya* dergisinde “*Azeri*” imzası ile yazılar da yayımlamaktaydı.⁴⁶ Bu ifadeyi kullanan Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınları ve kurucuları bu tanımlamaları Azerbaycan'da yaşayan Türk halkını kastetmek için kullanmaktaydılar. Bu ifadenin Türk kimliğini tanımlama noktasında bir sıra uyumsuzluklara yol açıldığını düşünsek da bu tanımlamayı yapanlar bu tanımlamayla Azerbaycan Türklerinden bahsedildiğini belirtmek istemişlerdir. Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarının “*Azerbaycan*” kelimesinin anlamı ile ilgili yukarıda verdiğimiz açıklamalarında bu adın Türkçe bir kelime olmadığını ve eponim ve toponim olarak açıkladıklarını görmekteyiz. Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalarda Türk kimliğini tanımlarken devlet adının kısaltması veya bileşenlerinden biri olarak yazıldığını ihtimal ettiğimiz “*Azeri Türkleri*” ve “*Azeriler*” tanımlamalarının aşağıdaki sebeplerden dolayı kullandığını düşünmekteyiz:

1. Devletin adı Türk halkının etnik kimliğini kendinde ihtiva eden bir kelime olmadığı için Demokratik Cumhuriyet dönemi Türk aydınları bilinçli veya bilinçsiz olarak devletin adıyla onun kurucu unsuru olan halkın adını, özdeşirmeye, birbirinin karşılığı haline getirmeye çalışmışlardır. Tarih anlatımlarında ve söylemlerde devletin adının kısaltılmış hali şeklinde kullanılan “*Azeri*” kelimesinin sonunda bazı durumlarda Türkler kelimesi ilave edilerek üst milli kimlik olarak kılınmıştır. Bu durumu bu döneme ait yukarıda verdiğimiz çalışmalarda halkın oluşumu ile ilgili bölümlerde de görebilmekteyiz.

2. Siyasi ve ideolojik söylemlerde Azerbaycan'da yaşayan Türklerden bahsedildiğini belirtmek için “*Azeri Türkleri*” ve “*Azeri*” tanımlamalarını kullanmışlardır. Zira bu türden söylemlerde yapılan tanımlamaların çoğu Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarının Türkiye'de olduğu zamanlara denk gelmektedir.

⁴⁵ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşkkülü ve Şimdiki Vaziyeti), Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayınları, İstanbul, Ekim, 1990. (Keyfiyeti).

s. 7.

⁴⁶ Yeni Kafkasya, (I. Yıl 1923 - 1924), Haz. Yavuz Akpınar ve diğerleri, İstanbul, TeasPres yayıncılık, Şubat, 2018.

1. 2. 2. Sovyet Dönemi Kavramsallaştırmaları

Sovyet dönemine geldiğimizde ise, dönemin tarihçiliğinin baş yapıtı olan ve BA Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanan Üç Ciltlik çalışmada “*Azeri*” tanımlamasının Demokratik Cumhuriyet dönemi tarih anlatımında kullanıldığının tam aksine farklı anlamda ifade olunduğunu görmekteyiz. Bu dönemden başlayarak “*Azeri*” kelimesiyle Türk olmayan bir halktan da bahsedildiği ile karşılaşmaktayız. Bu eserde önce “*Azerbaycan*” adının “*Atorpaten*” adından geldiğini ve “*Atropaten*” adlı ülkenin halkının sonralar “*Azeri*” olarak adlanan dilde konuştuğu ileri sürülmektedir.⁴⁷ Ancak burada kullanılan “*Azeri*” kelimesi Demokratik Cumhuriyet döneminde kullanıldığı gibi Türk halkını tanımlayan bir kelime olarak kullanılmamaktadır. Çalışmada, Atropaten halkının konuştuğu dil olduğu iddia edilen “*Azeri*” dilinin Fars dilinden çok farklı olup, günümüzde Azerbaycan ve İran arazisinde yaşayan azınlıklar olan Talışların diline daha yakın olduğu iddia olunmaktadır.⁴⁸ Böyle bir fikri ileri süren Sovyet dönemi BA’si Talış dili ve mevcutluğunu iddia ettiği “*Azeri dili*”nin benzerliğine veya akraba olduğuna dair hiçbir dil örneği vermemektedir. Herhangi iki halkın dillerinin akraba olduğu iddia edilirken bu dillere ait kelime örneklerinin verilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Bir dilin akraba olduğunu gösteren başlıca kelimeler vardır. Bunlar, aile ve akrabalık bildiren kelimeler, beden uzuvlarının adları, sayılar ve diğer kelimelerdir. Tabii, bunlar da o dillerin tam anlamı ile, genetik akraba olduğunu göstermemektedir. Zira bu türden dil akrabalığı genetik değil, dillin yayılma sahasından da kaynaklanan bir durum olabilir. Ancak bu saydıklarımıza ait hiçbir kelime örneği verilmeden ve bu “*dil akrabalığına*” başka bir delil gösterilmeden, Milat’tan önceki yüzyıllarda yaşadığı ileri sürülen bir halkla günümüzde yaşayan bir halkın dillerinin akraba olduğunu iddia etmenin kesin ve yararlı bir sonucunun olamayacağını düşünmekteyiz. Sovyet dönemi tarihçiliğinde mevcutluğu iddia olunan tarihi “*Azeri dili*”nin Türk dili olmadığı ve Talış dili olduğu yazılsa da, ülkeyi teşkil eden halkın ve devletin dilini, yani Türkçeyi

⁴⁷ Hüseyinov ve diğerleri, s. 63

⁴⁸ Hüseyinov ve diğerleri, s. 63.

tanımlarken bazı dönemlerde “*Azeri*” kelimesi de kullanılmaktaydı.⁴⁹ Burada kullanılan “*Azeri*” kelimesi devletin adından yola çıkılarak kullanılan tanımlama idi. Ancak, devletin resmi tarih yazımında tarihi “*Azeri*” dilinin Türkçe olmadığı, Talış dili olduğu ifade edildiği halde, devlet dili Türkçeyi bu adla tanımlamanın bir hata olduğu ve bu durumun kimlik tarih ilişkisinde, Erken Türk Tarihi anlayışında karışıklığa yol açtığı kanaatindeyiz. 1964 yılında Ortaokul öğrencileri için hazırlanan ders kitabında da varlığı iddia edilen tarihi “*Azeri*” dilinin Talış diline yakın olduğu ihtimal edilmektedir.⁵⁰ Sovyetlerin ilk dönemlerine kadar Azerbaycan SSC’de devlet dilinin adı “*Türk Dili*” olarak kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Bu durumu farklı örneklerle gösterecek olursak, 1924 yılında hazırlanan dille ilgili bir ders kitabının adının “*Türk Dili*”⁵¹ olduğunu, 1934 yılında Azerbaycan’da yaşayan azınlıklarla ilgili yapılmış bir çalışmada⁵² Azerbaycan SSC’de devlet dilinin adının “*Türk dili*” olarak geçtiğini ve 1922’de Latin alfabesine geçilmesi için kurulan kurumun adının “*Azerbaycan Yeni Türk Elifba Komitesi*”⁵³ olduğunu hatırlatabiliriz. Azerbaycan SSC’de 1936 yılına geldiğimizde “*Türk*” ve “*Türkçe*” kelimeleri resmen kaldırılmış, milli kimlik adı olarak “*Azerbaycanlı*”, dil adı olarak ise “*Azerbaycan Dili*” kullanılmaya başlanılmıştır.⁵⁴ Artık dili tanımlarken Türkçe kelimesi kullanılmadığı için ülke adından yola çıkılarak yeni resmi tanımlamaların yapılmaya başlanıldığını görmekteyiz. Ancak bu durum yukarıda ele aldığımız çalışmalarda gördüğümüz gibi Türk adının yasak olmadığı, hatta

⁴⁹ E. Demirçizade, *Azeri Dilinin Tarihi Grammatikası*, SSC Ali ve Ora İhtisas Tehsil Nazirliyi, V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü neşriyatı, Bakü, 1969. G. Afat, *Azeri Diline Dair Pratik Meşğeleler*, Azerbaycan SSC Ali ve Orat İhtisas Tehsil Nazirliyi, V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü neşriyatı, Bakü, 1968.

⁵⁰ A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov. *Azerbaycan Tarihi*, 7. - 8. Sınıflar için. Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi tarafından Tesdig edilmiştir. Azerbaycan Devlet Tedris Pedagoji Edebiyat Neşriyatı. Bakü, 1964. s. 14.

⁵¹ A. Şaik, *Türk Dili*, Azerneşr, Bakü, 1924.

⁵² A. Genqo, *Sax Elifabası ve Yazı Gaydaları*, Azerneşr, Bakü, 1934.

⁵³ Yeni Yol, (Ekim Devriminin On Yıllık Bayramı Münasebetiyle Azerbaycan Yeni Türk Alfabe Komitesi Organı Olan Yeni Yol Gazetesine İlave. Bakü, 7 Kasım 1927.

⁵⁴ 1936 Anayasasının 40. Madesi, Gönül Aliyeva, *SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005. s. 189.

resmi devlet dilinin Türkçe olarak belirtildiği Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Sovyet döneminde varlığı iddia edilen tarihi “*Azeri dili*”nin Türk dili olmadığı yazılmasına rağmen ülkede konuşulan Türkçenin bu adla tanımlanmasının bilimsel ve hukuki bir esasının olmadığını savunmaktayız. Dili tanımlarken Türkçe dışındaki farklı tanımlamalar resmi olmasa da Demokratik Cumhuriyet döneminde de yapılmaktaydı. Ancak bu döneme ait çalışmalarda Sovyet döneminde mevcutluğu iddia olunan tarihi “*Azeri*” dilinin varlığından söz edilmemekte ve bu dilin Talış diline yakın olduğuna dair iddialarla karşılaşmamaktayız.

1. 2. 3. Cumhuriyet Dönemi Kavramsallaştırmaları

Cumhuriyet döneminde ise Yedi Ciltlik çalışmanın birinci cildinde “*Azeri dili*”nin Talış dili olması ile ilgili Sovyet döneminde ileriye sürülen fikir tekrar edilmektedir.⁵⁵ Yazımı 1970’lerden başlayan ve 1990 yılında tamamlanan, yeterli olmadığı esas alınarak 1998 yılında yeniden yazılarak basılan ve 2007’de ikinci baskısı yapılan bu çalışmanın tüm baskılarında “*Azeri dili*”nin Talış dili olması ile ilgili ortaya atılan iddia hiçbir değişiklik edilmeksizin kalmaktadır. Bu kadar uzun süredir yeniden basılmasına rağmen çalışmanın hiçbir baskısında ileriye sürülen bu iddianı geniş şekilde araştırmak, bu fikri geliştirme veya inkar etmek üzerine bir çaba sarfedilmediğini görmekteyiz. Yedi Ciltlik bu çalışmanın II. Cildinde de “*Azeri*” tanımlamasına rastlamaktayız. Çalışmada, VII. yüzyılda Azerbaycan’da “*Türk dilli*” ahali ile birlikte Albanya’nın Kafkas dilli ahali ve aynı zamanda İran dilli “*Azeriler*”in, Tatların, Talışların yaşadıkları yazılmaktadır.⁵⁶ Hem Sovyet döneminde, hem de Cumhuriyet

⁵⁵ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 225.

⁵⁶ Yedi Ciltte Azerbaycan Tarihi, II. Cilt, Elm neşriyatı, Bakü, 2007, s. 360.

döneminde tarihçilikte en büyük araştırma kurumu olan Tarih Enstitüsünün her iki dönemdeki yayınlarında “Azeri”ler İran dilli halk olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada “Azeri dili”nin “Azerbaycan dili” olarak da adlandırılabilceği ifade edilmekte ve bu dil hakkında şu kanaata gelinmektedir: 1. Orta Çağların Arap müellifleri zamanında da Azerbaycan’da Azeri dilinde konuşulmaktaydı. 2. Azeri dilinin İran dillerinden olduğu tartışmasız doğrudur. Çünkü bu dil Arap müellifleri tarafından “Dari” ve “Pehlevi” dilleri ile bir sırada anılmaktadır. 3. Azeri dili Fars dili deyildir.⁵⁷ AMBA Tarih Enstitüsü resmi bir kurumdur ve bu türden resmi kurumlarda yapılan kurumsal çalışmalar devletin resmi tarih tezini yansıtmaktadır. Böyle bir kurumun yapmış olduğu bu çalışmada Türk dili olmadığı ifade edilen “Azeri Dili”ni “Azerbaycan Dili” olarak adlandırmanın mümkün olduğu ifade edilmektedir.

Bu çalışmanın ilk yayınlandığı 1998 yılında ve ikinci baskısının yapıldığı 2007 yılında resmi devlet dilinin adı “Azerbaycan Dili” olarak Anayasada belirtilmekteydi ve halen daha devletin Anayasasında devlet dilinin resmi adı “Azerbaycan Dili” olarak yazılmaktadır.⁵⁸ Devletin resmi tarih enstitüsü ise Türkçe olmadığını idda ettiği “Azeri Dili”ni devletin resmi dilinin adıyla “Azerbaycan Dili” olarak adlandırmanın mümkün olduğunu yazmaktadır. Bu durum ülkede konuşulan ve resmi devlet dili olan Türk dilinin görmezden gelinerek ve dilin kökeninin farklı yerlerde aranarak Sovyet geleneğinin bir biçimde devam ettirildiğinin göstergesidir. Zira Devletin Anayasasında ülkede kullanılan resmi dil olan Türkçenin adı “Azerbaycan Dili” olarak geçmekte ve devletin resmi Tarih Enstitüsü Türkçe olmadığını yazdığı “Azeri Dili”ni “Azerbaycan Dili” olarak da adlandırmanın mümkün olduğunu iddia etmektedir. Bu durumun hem milli kimlik sorununa neden olduğu, hem de devletin iradesini sarsan bir durum olduğu kanaatindeyiz. Sovyet döneminde Üç Ciltlik çalışmada “Azeri Dili” ile ilgili ileriye sürülen fikirler, Cumhuriyet döneminde yapılan Yedi Ciltlik çalışmaların her iki baskısında (1998. - 2007.) tekrar edilmektedir.

⁵⁷ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 225.

⁵⁸ Azerbaycan’da resmi devlet dilinin adı 1996 yılından başlayarak “Azerbaycan Dili” olarak Anayasada geçmektedir. Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Kanun neşriyatı, Bakü, 1996, s. 10. 21. Madde. (Anayasa Azerbaycan Türkçesinde ve Rusça yayınlanmıştır).

Yine bu dönemde yapılan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada ise “*Azeri dili*” ile ilgili farklı bir yorum yapılmaktadır. Bu çalışmada, Arap muharrirleri Yakut Hamevi (XII. - XIII. yüzyıl) ve Yakubi'nin (IX. yüzyıl) eserlerinde “*Azeri dili*” ifadesinin geçtiği yazılmakta ve bu dilin büyük ihtimalle “*Azerbaycan - Türk diline*” ait olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁹ Çalışmada, “*Azeri dili*”nin Talış dili olması fikrine karşı çıkılmakta ve bu dilin “*Azerbaycan'ın erken Türk ahalisi*”nin dili olduğu, Fars ve Pehveli lehçelerinden farklı bir dil olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰ “*Azeri Dili*”nin Talış dili olduğunun iddia edildiği çalışmalarda olduğu gibi, “*Azeri Dili*”nin Türk dili olduğunun ileri sürüldüğü bu çalışmada da dil örnekleri verilmemekte ve karşılaştırma yapılmamaktadır. Ağasıoğlu ise “*Azeri Dili*”nin Talış dili olması ile ilgili iddialara daha farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Yazar, öncelikle günümüzde Talış adlanan İran dilli azınlığın kadim Kaspi halkının kalıntısı olduğunu ve Kaspi adının Türk boyları olarak gördüğü Azer ve Hazar adlarıyla aynı olduğunu, sadece bölgesel farklılıklardan dolayı Kaspi olarak söylenildiğini ileri sürmektedir.⁶¹ Demokratik Cumhuriyet dönemine ait İsmailov'un çalışmasında müverrih Şopen'in Kaspi boyunun Hunlara, bazı müverihlerin ise Talış halkının Kaspilerin yurtlarına yerleşen Cuğa boylarının kalıntısı olarak görüldüğü aktarılmaktadır.⁶² Ağasıoğlu, “*Azeri*” adlandırılan boyun iddia edildiği gibi Talış dilinde konuşmuş olma ihtimalinin doğru olabileceğini dile getirdiği halde bunun sebebini Talış dilinde konuştukları iddia edilen tarihi “*Azeri*”lerin ve günümüzdeki Talışların İran kökenli olmasıyla ilişkilendirmemektedir. Ağasıoğlu, son iki bin yılda Farsçanın Türkçe ile birlikte Derbent'ten Semerkant'a kadar olan bölgelerde konuşulan esas dillerden biri olduğunu ve Fars dilli edebiyatın tesiri ile birçok Türk boylarının Farsça konuşmaları ihtimalinin inkaredilemez bir gerçeklik olduğunu, ancak bunun tüm “*Azer boyları*”nın⁶³ İran dilli olması anlamına gelmediğini yazmaktadır.⁶⁴ Ağasıoğlu, ortaya attığı bu kurguyla varlığı iddia edilen tarihi “*Azeri*” dilinin günümüzdeki

⁵⁹ Yusufov ve diğerleri, s. 224.

⁶⁰ Yusufov ve diğerleri, s. 226.

⁶¹ F. Ağasıoğlu, *Azer Halkı*, Ağrıdağ yayınevi, Bakü, 2000, (Azer), ss. 20 - 21.

⁶² İsmailov, s. 14.

⁶³ Yazar, tarihçilikte “*Azeri*” olarak tanımlanan halkı “*Azer*” olarak tanımlamaktadır.

⁶⁴ Ağasıoğlu, (Azer), ss. 20 - 21.

Talışların dili, yani İran dilli bir dil olduğuna dair iddiaları tekzip etmeye çalışmaktadır. Ancak, Ağasıoğlu da, iddiasına karşı dil örnekleri vermemekte ve Talışların tarihi Kaspi halkının kalıntısı olduğunu, Kaspilerin de Türk olduğunu iddia etmektedir.

G. Geybullayev ise, konuya daha farklı yaklaşmakta ve “*Azeriler, Azeri Dili*” kavramlarıyla “*Azerbaycanlılar*” ve “*Azerbaycan Dili*” kavramlarının aynı olmadığını, “*Azeri*” dilinin Atropatena’da İran dilli ahalinin, “*Azerbaycan Dili*”nin ise Atropatenada yaşayan ve çoğunluğu oluşturan “*Türk menşelli*” ahalinin dili olduğunu iddia etmektedir.⁶⁵ Geybullayev de, bu iddiasına karşı bizlere dil örneği veya başka bir kaynak sunmamakta ve neye dayanarak böyle bir bölge yaptığını açıklamamaktadır. Ağayev ise, daha farklı bir yorum yaparak Arap Hilafeti zamanında Azerbaycan arazisinde kullanılan dillerin “*Azeri*” ve “*Arran*” dilleri olduğunu ve Arap kaynaklarının bu tanımlamalarının etnik değil, coğrafi tanımlamalar olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁶ Yazar, Yakut el-Hemevi’nin XIII. yüzyılda yaşadığını ve bu devirde Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan ahalsinin aynı dilde, Türk dilinde konuştuğunu, Yakut el-Hemevi’nin verdiği bilgilerin tahrif edildiğini ve onun verdiği bilgilerde Azeri dilinin Fars dilinden farklı bir dil olduğu ile ilgili bilgi verildiğini yazmaktadır.⁶⁷ Yazar, “*Azeri Dili*”nin Talış dili olduğu ile ilgili iddiaların esassız olduğunu ve Fars dilinden çok farklı olduğu iddia edilen “*Azeri Dili*”nin, Fars diline çok yakın olan Talış dili olmasının imkansız olduğunu öne sürmektedir. Ağayev, Kesrevi tarafından ortaya atıldığını söylediği “*Azeri*” dilinin İran menşeli dil olması ile ilgili iddiaları inkar etmekte ve bu iddiaları diğer araştırmacılardan farklı olarak kaynaklarla tekzip etmeye çalışmaktadır.⁶⁸ Şimdiye kadar ele aldığımız çalışmalardan görüldüğü kadarıyla Erken Türk Tarihi araştırmalarında “*Azeri*” ve “*Azerbaycan Dili*” tanımlamaları birbirinden farklı halkların kimliklerini tanımlamak için kullanılmaktadır.

“*Azeri*” kelimesinin Erken Türk Tarihçiliğinde ne şekilde kullanıldığına dair tahlilimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

⁶⁵ Giyaseddin Geybullayev, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994. (Teşekkülü), s. 226.

⁶⁶ Ağayev, s. 264.

⁶⁷ Ağayev, s. 269.

⁶⁸ Ağayev, ss. 270 - 280.

1. “*Azeri*” kelimesi ile iki farklı halkın kimliği tanımlanmaktadır: Türkler ve Türk olmayan halklar.

2. Çar Rusyası dönemine ait incelediğimiz eserde bu tanımlamaya rastlayamadık.

3. Demokratik Cumhuriyet döneminde hem tarih anlatımında hem de, siyasi ve sosyal alanda kimlik tanımlaması yapılırken Türkleri kastetmek için kullanıldığına şahit olmaktadır. Bu dönemde kullanılan “*Azeri*” adlandırmasının devletin adından hareketle yapıldığını ihtimal etmekteyiz.

4. Azerbaycan’da Sovyet dönemi tarih yazıcılığında tarihi varlığı iddia olunan “*Azeri Dili*”nin Türk dili olmadığı yazılsa da kimlik tanımlamalarında, Sovyetlerin 1936’dan sonraki dönemlerinde Türk dilini tanımlarken karşımıza çıkmaktadır.

5. Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde hem Türkleri hem de Türk olmayanları ifade etmek için kullanılsa da, dönemin tarih anlatımı ve tarih yazıcılığı dışındaki kimlik tanımlamalarında ise Türk kimliğini tanımlarken kullanılmaktadır.

Tarihçilikte Erken Türk Tarihiyle ilgili konularda “*Azerbaycan*” adından doğan farklı kimlik tanımlamalarından biri de yine Sovyet dönemine ait, Z. Bünyadov’un “*Azerbaycan VII. - IX. Asırlarda*” adlı eserinde⁶⁹ karşımıza çıkmaktadır. Bünyadov, Azerbaycan bölgesinin Türkleşmesi sürecini anlatılırken, bu sürecin XI. yüzyılda başlayan bir süreç olmadığını ve yerli Türk boylarının güneyden gelen Oğuz’lar ve kuzeyden gelen Kıpçaklar’la karışması sonucunda ve gayrı Türklerin asimilasyonundan sonra başladığını ve gitdikçe hızlanarak XI. - XII. yüzyıllarda tamamlandığını ve Azerbaycan ve Arran bölgesinde günümüz “*Azerbaycan milletini*” meydana getiren “*Türk dilli Azerbaycan halkı*”nın oluşması ile sonuçlandığını yazmaktadır.⁷⁰ Yazarın, cümlede “*Azerbaycan*” olarak tanımladığı bölge şimdiki İran sınırları içerisinde olan

⁶⁹ Z. Bünyadov, *Azerbaycan VII. - IX. Asırlarda*, Azərneşr, Bakü, 1989. Bünyadov’un bu eseri ilk defa 1965 yılında Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi yayınları olarak Rusça yayınlandı. Eserin 1970 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayınlanması düşünülse de yazardan kaynaklanmayan sorunlardan dolayı eserin çevirisi 1989 yılına kadar gecikti ve sonunda eser 1989 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayınlandı. Eserin giriş kısmında yazarın kendisinin de belirttiği gibi 1965 yılında Rusça yayınlanmış baskısı ile 1989 yılında Türkçeye çevrilerek yayınlanan baskısı arasında hiçbir fark bulunmamaktadır.

⁷⁰ Bünyadov, *Azerbaycan VII - IX asırlarda*, Azərneşr, Bakü, 1989, s. 171.

Güney Azerbaycan olarak bilinen bölgedir.⁷¹ Müellifin “Arran” olarak tanımladığı bölge ise Kuzey Azerbaycan olarak bilinen günümüzdeki Azerbaycan Devletinin arazisidir. Bünyadov, burada “günümüz Azerbaycan milleti” derken o dönemde Sovyet Azerbaycanı’nda yaşayan halkı kastetmekte ve milletin adını devlet adıyla “Azerbaycan” olarak tanımlamakta ve “Azerbaycan milleti”nin “Türk dilli Azerbaycan halkı”ından oluştuğunu yazmaktadır. Eğer ki, Azerbaycan’da Türkleşme süreci Bünyadov’un kendisinin ileri sürdüğü gibi XI. - XII. yüzyıllarda ortaya çıkan bir süreç değil de, çok eskiden beri süregelen bir sürecin devamıysa ve bu oluşum süreci kendisinin dediği gibi başarılı olmuşsa ve bu süreci oluşturan halk Türk halkıysa bu durumdan yola çıkarak bu bölgelerin etnik kimliklerin birbirinden ayırt edilemeyeceği kadar karışık bir bölge olmadığı, tam tersi Türklerin çoğunlukta yaşadığı bir bölge olduğu sonucuna varabiliriz. Buna rağmen Bünyadov, halkı coğrafya adıyla “Azerbaycan milleti” olarak tanımlamaktadır.

Tarihçilikte, “Azerbaycan” kelimesinden yola çıkılarak yapılan kimlik tanımlamasının (*Azeri, Azerbaycanlı Azerbaycan halkı, Azerbaycan Dili*) Erken Türk tarihçiliğinde ele aldığımız dönemler içerisinde Demokratik Cumhuriyet döneminde başladığını, Sovyet ve Cumhuriyet döneminde resmi bir hal aldığını görmekteyiz. Bu konuya değinen bazı araştırmacılara göre: “XIX. yy.’in sonunda Türkçülük hareketi veya Pantürkizim Türkler arasında birlik ve dayanışmaya yönelik ortak ruh ve anlayış oluşturmuştu. Bunun bilincinde olan Sovyet yöneticileri, kendi yönetimleri açısından Türk milliyetçiliği tehlikesini tümüyle berteraf etmek için, Türkler ve bu arada Azerbaycan Türkleri için Türk kimliğinden bağımsız yeni bir kimlik modeli oluşturmaya karar vermişlerdi.”⁷² Türkler için oluşturulan bu yeni resmi kimlik modelleri içerisinde etninin kendi adını barındırmayan toprağa ve küçük mahalli farklılıklara bağlı kimlikler

⁷¹ Burada ve bundan sonra çalışmada geçecek olan Güney Azerbaycan coğrafyası; günümüz İran devletinin *Erdebil, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan, Hemedan* ostanları (eyaletleri) ve *Astara, Gazvin* şehristanlarını (vilayetleri) kapsamaktadır. Güney Azerbaycan ifadesinin kapsadığı coğrafya ile ilgili bkz: Nesib Nesibzade, *Bütöv Azerbaycan, Ay - Ulduz* yayınları, Bakü, 1997, s. 236.

⁷² Abulfez Süleymanov, *Azerbaycan’ın Yakın Tarihinde Milli Kimlik Arayışları Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 92.

idi. Ancak bu kimlikler içerisindeki Azerbaycan Türklerini ifade etmek için kullanılan “*Azerbaycan halkı*”, “*Azeri*” gibi tanımlamalar Sovyet döneminden önce de, Demokratik Cumhuriyet döneminde de kullanılmaktaydı. Ancak bu resmi bir kimlik şeklinde değildi ve Türk kimliğini gözardı etmek amaçlı kasıtlı olarak kullanılmamaktaydı.

Bu konu üzerine Cumhuriyet dönemi olarak dönemlendirdiğimiz 1991 yılından sonraki dönemde yapılan çalışmalarda da önceki dönemlerdekine benzer fikirler seslendirilmektedir. Bu devirde, G. Geybullayev’in Azerbaycan Devletinin bağımsızlığını ilan ettiği ilk yıllarda yayımlanan eserinde “*Azerbaycanlı*” ifadesinin Azerbaycan coğrafyasında yaşayan, kendi deyişi ile “*Türk dilli Azerbaycanlılar*”ı ve Türk olmayan Kafkas dilli ve İran dilli olarak tanımladığı azınlıkları kapsadığını yazmaktadır.⁷³ Geybullayev, burada geçen “*Türk dilli*” ve kitabında sıklıkla karşılaştığımız “*Türk menşelli*” ifadesiyle kendini “*Türk olarak adlandıran halkları değil*”, Altay dil ailesinin Türk koluna ait dilde konuşan halkları kastettiğini yazmaktadır.⁷⁴ Yine burada da yazar, bölge adından yola çıkarak Türkler ve azınlık gruplar için genel bir tanımlama olarak “*Azerbaycanlı*” tanımlamasını yapmaktadır.

Burada Geybullayev’in kullandığı ve tarihcilikte sıklıkla karşımıza çıkacak olan “*Türk dilli*” kelimesi üzerinde durmayı uygun görmekteyiz. Bu ifadenin Sovyet tarih yazımının bir ürünü olduğu ve Türkleri birbirinden uzak, farklılaşmış toplumlar olarak ifade etmek için kullanıldığı kanaatindeyiz. Biz bu yönde Togan’ın fikirlerine katılmaktayız.⁷⁵ Togan, Ruslar’ın Rus mahkumu Türkler için “*Türk*” tabiri yerine “*Tiürkoyazıçnyı*”, yani “*konusması Türkçe*” tabiri kullandıklarını, bunda maksadın bu kavimlerin menşe itibarıyla Türk olmayabileceklerini, herhangi bir sebepten Türkçe konuşan kavimler olarak göstermek olduğunu ifade etmektedir. “*Tiürkoyazıçnyı*” ifadesinin Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı Türkiye Türkçesindeki karşılığı ile aynı anlama gelen “*Türk dilli*” ifadesidir ve bu ifade Sovyet dönemi Azerbaycan’da tarih

⁷³ Geybullayev, (Teşekkülü), ss. 7 - 9.

⁷⁴ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 9.

⁷⁵ Z. V. Togan, Türklüğün Mukadderatı Üzerine, Haz. T. Baykara, İstanbul, Yağmur yayınları, 1977, (Mukadderatı), s. 24.

yazıcılığında kendine yer edinmiştir ve günümüzde de tarihçiler tarafından kullanılmaktadır.

Bu dönemde yapılan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada da yine benzer bir tanımlama ile karşılaşmaktayız. “*Azerbaycan*” adından doğan bu tanımlamadaki kavram Bünyadov’un ifade ettiği kavramla aynı olsa da tanımlamalarda farklılıkların olduğunu düşünmekteyiz. Sözü ettiğimiz çalışmanın dördüncü bölümünde Yusufov, günümüz Azerbaycan’da yaşayan halkı, “*Azerbaycan halkı*” olarak tanımlamakta ve bu halkın burada yaşayan Türk halklarının ve komşu ülkelerden gelerek burada yerleşmiş, Türk dilinde konuşan diğer halkların kaynayıp karışması sonucunda oluştuğunu yazmaktadır.⁷⁶ Diğer çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmada da yerli ve sonradan gelen Türklerden oluştuğu vurgulanan halkı tanımlamak için kullanılan ve “*Azerbaycan halkı*” ifadesi ülkenin adından yola çıkılarak yapılan tanımlamadır.

Bu tanımlamalarda halkın oluşumu ile ilgili fikirler dil üzerinden, Türk dilinin bölgede hakim dile çevrilmesi esas alınarak açıklanmaktadır. Kanaatimizce, halk iddia edildiği gibi Türk halkıysa ve oluşma süreci de farklı Türk boylarının karışması sonucunda meydana çıkmışsa, bu halkı tanımlamak için halkın oluştuğu bölgenin adından yola çıkılarak onun kimliğini ifade etmek coğrafya merkezli bir tarih anlatımının ve kimlik tanımlamasının neticesidir. Azerbaycan’da Erken Türk Tarihi araştırmalarında coğrafya merkezli bir yaklaşımın kimlik tanımlamalarında da coğrafya merkezli tanımlamayı doğurduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce bir bölgede bir halkın oluşma süreci etnik anlamda aynı halk olarak tanımlayamayacağımız insan kitlelerinin birliğinden oluştuğu halde bu birliği tanımlayacak yeni genel bir tanımlama yapılması gerekmektedir. Bu ad ise genelde yeni oluşan halkın oluştuğu bölgenin coğrafi adıyla veya başka bir ortak ad olabilmektedir. Zira bu durumda kapsayıcı etnik adları bulunmamaktadır. Ancak, bir bölgede belli bir etnik adıyla anılan bir halk varsa ve o halkla etnik olarak aynı olan ve aynı adı taşıyan ve başka bölgelerden gelerek onunla kaynayıp karışmaları durumunda ortaya farklı bir etnik oluşumun çıkmayacağını düşünmekteyiz. Bu durumda ortaya çıkan oluşumu, bu oluşumu teşkil eden halkların ortak etnik adıyla adlandırmanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz Çünkü,

⁷⁶ Yusufov ve diğerleri, ss. 209 - 210.

yazılanlardan görüldüğü gibi ortada etnik kökeni meçhul bir oluşum değil, oluşumu teşkil eden tarafların ve oluşumda esas rol oynayan tarafın etnik kimliği belli bir yapı söz konusudur.

Son olarak şimdiye kadar yapılmış tanımlamalardan tamamıyla farklı bir tanımlamayı da ele almak istiyoruz. Sözünü ettiğimiz bu tanımlama Ağasıoğlu'na aittir. Tarih Enstitüsünün hazırladığı kitapta “*Azerbaycan*” adı ve onu teşkil eden kelimelerden doğan, yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz kimlik tanımlamaları Ağasıoğlu'nun tezleriyle uyuşmamaktadır. Ağasıoğlu, “*Azer*” adının 3 bin yıllık tarihi olduğunu, bu adın Türkistan, Kuzey Kafkasya ve diğer bölgelerde etnotoponim ve toponim olarak yaşadığını, hatta Göktürk yazıtlarında da, “*Az*” halkından bahsedildiğini iddia etmektedir.⁷⁷ Yazar, “*As/Az*” olarak adını andığı boyun sonralar “*Azer*” olarak adlandırıldığını, “*Azer*” adındaki “*Er*” ekinin ise Türk boy adları için kullanılan bir ek olduğunu ve bunun örneğinin “*Hazar*” adında da karşımıza çıktığını ve her iki adın başında gelen “*Az*” ve “*Haz*” kelimelerinin aynı ad olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁸ Bu döneme ait bir diğer eserde ise Hazar (*Xəzər*) adının it/köpek anlamına geldiği yazılmaktadır.⁷⁹ Ağasıoğlu, “*Azer*” boy adının yaranmasında esas kök kelime olan “*Az*” boy adının Türk halkları içerisinde bir boy olduğunu ve “*Az/As*” boylarının Azerbaycan'da Kür - Aras medeniyetinden sonraki çağlarda Türkistan'a, Kafkasya'nın Kuzeyine ve Anadolu üzerinden İzlandiya'ya gitdiklerini iddia etmektedir. Bu göçlerden bahsedilirken, göçlerin tarihine dair hiçbir kaynak sunulmamaktadır. Bu denli bir göç hadisesi iddia olunduğu gibi gerçekten olmuşsa bununla ilgili yazan farklı dillerde bir edebiyatın da olması gerektiği ihtimal edilmektedir. Bu tür durumlarda da iddia olunan göç hadisesine dair kaynaklardan örnekler verilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Aksi takdirde bir kelime üzerinden yola çıkılarak Milat'tan önceki binyıllarda bir halkın yaşamış olduğunu ve onun göç hadisesinden bahsetmenin kesin ve sağlıklı sonuçlar vermeyeceğini düşünmekteyiz. Ağasıoğlu, sadece “*Az/As*” adıyla var olduklarını iddia ettiği boyun adı ile Türkistan, Kuzey Kafkas ve diğer yerlerdeki toponim ve etnotoponim beznerliklerinin olduğunu yazmakta ve bundan yola çıkarak böyle bir fikir

⁷⁷ Ağasıoğlu, (*Azer*), ss. 22 - 23.

⁷⁸ Ağasıoğlu, (*Azer*), s. 19.

⁷⁹ Ekber Necef, *Miflerin Göçü*, Başlakitap yayınları, Bakü, 2017, (Mifler), s. 108.

ileri sürmektedir. Bu türden toponim benzerlikleri bu sorunun çözümünde esas teşkil edemez. Zira yazar benzer olduğunu iddia ettiği toponimlerin yaşını belirtmemektedir. Benzerlikleri iddia edilen toponimlerin yaşı hesaplandıktan ve bu benzerliğin aynı sebepten kaynaklandığına dair somut örnekler verildikten sonra bu tür benzetmenin yapılmasının mümkün olabileceğini düşünmekteyiz. Yazar, “Az/As” adlı boy adının varlığının kanıtı olarak ise Urartu hükümdarı I. Arğiştin’in (M. Ö. VIII.) ordularının Van gölü etrafından gelerek Aras nehrini geçtiklerini ve burada Aza adlı ülkeyi işgal ettiklerini, aynı zamanda Romalıların yol haritalarında da Azerbaycan’daki bir mntıkanın adının “Aza” olarak geçtiğini yazmaktadır.⁸⁰ Ağasıoğlu, eski kaynaklarda iddia edildiği gibi küçük bir bölgenin adının “Aza” olarak geçmesinin ve bu durumun bölgede “Az/As” veya “Aza” adlı halkın yaşamasından kaynaklandığını ne ile esaslandığını açıklamamaktadır. Yani bizlere “Aza” kelimesinin etnotoponim olduğunu gösteren delil sunmamaktadır. Çünkü, bu adın etnotoponim olup olmadığı bile belli değildir. Bu ad etnotoponim olsa bile bu ad benzerliğinden yola çıkarak bu adla günümüzdeki bir halkı tanımlamanın kesin sonuçlar vermeyeceğini düşünmekteyiz. Ağasıoğlu, “Azerbaycan” adından yola çıkarak bu şekilde bir kimlik tanımlamaları yapmaktadır:

“Ülke adı - Azerbaycan.

Halkın adı - Azer halkı.

Dilin adı - Azer dili.

*Vatandaşlık - Azerbaycanlı”.*⁸¹

Kanaatimizce Ağasıoğlu’nun bu iddiaları Erken Türk Tarihçiliğinde etnik kimliklerin öğrenilmesi ve kimlik tanımlaması ile ilgili mevcut karışıklığı daha da içinden çıkılmaz bir duruma getirmektedir. Gerçekten de, “Azer” adlı bir halk varsa ve bu iddia edildiği gibi Türk halkıysa o zaman, günümüzdeki halkın adını ve dilini onu teşkil eden bir boyun adıyla tanımlamanın bilimsel bir esasının olmadığı fikrini savunmaktayız. Çünkü, Türk halkının dilini ve kimliğini, varlığı meçul olan bir boy adıyla tanımlamak Erken Türk Tarihi araştırmalarının zorlaşmasına sebebiyet verir ve istemeyerek de olsa Türk adı ihmal edilmiş olur.

⁸⁰ Ağasıoğlu, (Azer), ss. 12 - 16.

⁸¹ Ağasıoğlu, (Azer), s. 23.

Bu başlıkta her döneme ait başlıca çalışmaları ele alarak, Erken Türk tarihçiliğinde “*Azerbaycan*” adı üzerinden hangi tanımlamaların yapıldığını ve bunların hangi kavramlarda kullanıldığını açıklamaya çalıştık ve “*Azerbaycan*” adından birbirine benzer ve farklı kavramların türetildiğini tespit ettik. Bazı çalışmalarda bu kelimedenden yola çıkılarak Türk olmayan bir halkın kimliğinin tanımlandığının şahidi olduk. Aynı kelimedenden türetilmesine bakılmaksızın, Türk halkının kimliği ifade edilirken mahiyet olarak aynı, birbirine benzer - *Azerbaycan halkı*, *Azerbaycanlı*, *Azeri* - tanımlamaların yapıldığını tespit ettik. Bu durum ele aldığımız dönemler içerisinde Demokratik Cumhuriyet döneminden günümüze kadar devam etmektedir. “*Azerbaycan*” kelimesinden yola çıkılarak yapılan - *Azerbaycanlı*, *Azerbaycan halkı*, *Azeri* - kimlik tanımlamaları devletin adından kaynaklanan kimlik tanımlamalarıdır ve halkın etnik kimliğininin adını ifade etmemektedir. “*Azerbaycan*” kelimesinin anlamı ile ilgili yazılanlara esasen bu adla bir halkın tarihte olmadığı sonucuna vardık. Sadece bu addan yola çıkılarak yapılan tanımlamaların ve siyasi adlandırmaların olduğunu ve bu tanımlamaların esas itibarıyla Türk halkının kimliğini ifade etmek için yapılan tanımlamalar olduğunu tespit ettik. Zannımızca, tanımlamanın olması bu adın gerçek bir dil ve kimlik adı olduğunu göstermemektedir. “*Azerbaycan*” adından yola çıkılarak yapılan tanımlamaların sadece olarak tanımlamayı yapanların kişisel görüşü olduğu düşüncesindeyiz. Demokratik Cumhuriyet Döneminden başlayarak bu addan yola çıkılarak yapılan farklı nesnelere üzerindeki kimliksel - *Azerbaycan Dili*, *Azerbaycan milleti*, *Azerbaycanlı*, *Azeri*, *Azerbaycan Tarihçiliği*, *Azerbaycan Edebiyatı* - tanımlamalar içerisinde Türk halkının kendi adını barındırmamaktadır. “*Azerbaycan*” adı gerçek bir etninin adı olmadığı gibi ve ortada etnik kimliği belli bir halk vardır. Etnik kimliği belli bir halkın tarihinin, edebiyatının adını halkın etnik, kültürel ve tarihi kimliğini ifade eden bir adla tanımlamanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bir halkın kimliğinin, tarihçiliğinin, edebiyatının, kültürünün tanımlanması yapılırken o halkın kendi etnik kimliğinden yola çıkılarak yapılmasının daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

Azerbaycan’da 1936 yılında “*Türk*” ve “*Türkçe*” kelimeleri resmen kaldırılmış, resmi milli kimlik adı olarak “*Azerbaycanlı*”, dil adı olarak ise “*Azerbaycan Dili*”

kullanılmaya başlanmıştır.⁸² Bu durum Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Azerbaycan'da bağımsızlık ilan edildikten sonra ise Cumhurbaşkanı E. Elçibey döneminde 22 Aralık 1992'de Milli Meclis'in kararıyla yeniden “*Türk Dili*” olarak değiştirildi.⁸³ Artık, yeniden Ana Okul, Ortaokul ve Liselerdeki dil kitaplarında Devlet dilinin adı Türk Dili olarak yazılmaya başlandı.⁸⁴ Elçibey'den önce 1991 yılında yayınlanan ve aynı müellifler tarafından yazılan dille ilgili bir ders kitabının adının yine “*Azerbaycan Dili*” olduğunu görmekteyiz.⁸⁵ 1995 yılına geldiğimizde ise Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev milletin ve milli dilin adı ile ilgili yeni bir öneride bulundu. Cumhurbaşkanının “*Azerbaycanlı*” ve “*Azerbaycan Dili*” önerileri kendisinin de katıldığı toplantılarda aydınlar ve bilim adamları arasında tartışmaya açıldı.⁸⁶ Bu tür toplantıların bir sonucu olsa gerek millî kimliğin adı “*Azerbaycanlı*”, milli dilin adı ise “*Azerbaycan Dili*” olarak yeni Anayasada kabul edildi.⁸⁷ Anayasada devlet dilinin “*Azerbaycan Dili*” olduğu resmi şekilde belirtildi.⁸⁸

Türk tarihinin bilinen yönünü esas alırsak Türkçenin M. Ö. ilk binyılın ortalarından itibaren bir kültür ve medeniyetin dili olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁹ Azerbaycan da tarihi konumu itibariyle bu kültür ve medeniyet sahasının merkezinde yer almaktadır. Bir yüzyılda dört defa yapılan bu değişiklikler kültürel ve akademik alanda uyumsuzluklara ve beraberinde de milli seciyenin kaybolmasına sebep

⁸² 1936 Anayasasının 40. Madesi, Gönül Aliyeva, SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 189.

⁸³ Elman Ahmadov, Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Milli Kimlik Sorunu (1828'den Günümüze), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 88.

⁸⁴ Y. Ş. Kerimov, Türk Dili, Orta Umum Tehsil Mekteplerinin II. Sınıfı İçin Derslik, Maarif neşriyatı, Bakü, 1993, II. Baskısı, 1994. M. A. İsmihanov, V. T. Qurbanov, Türk Dili, Maarif neşriyatı, Bakü, 1995.

⁸⁵ M. A. İsmihanov, V. T. Qurbanov, Azerbaycan Dili, Maarif neşriyatı, Bakü, 1991.

⁸⁶ Cumhurbaşkanının da katıldığı toplantıda dilin ve kimliğin adı ile ilgili tartışmaların yer aldığı görüntüler: (Son erişim: 28. 06. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=xIakOwdIcac>)

⁸⁷ Ahmadov, s. 92.

⁸⁸ Azerbaycan Republikasının Konstitusiyası, Kanun neşriyatı, Bakü, 1996, s. 10. Madde, 21. (Anayasa Azerbaycan Türkçesinde ve Rusça yayınlanmıştır).

⁸⁹ Nadim Macit, Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl, İhtihat Ve Siyaset. Ötüken neşriyat, 3. Basım. İstanbul, 2018, s. 34.

olmaktadır. Burada milli seciyeden kastımız tarihi ve kültürel mirasın sürekli farklı adlarla tanımlanmasıdır. Bir milli seciye, antropolojik manada ırki menşe birliğinin sonucu değil, millet olarak teşekkül ediş sürecinin mahsulüdür.⁹⁰

Azerbaycan’da kimlikle ilgili tartışmaların tarihi bu adın devlet adı olarak resmiyete geçmesinden önce, XIX. yüzyılın sonlarında başlamaktadır. Çar Rusyası’nın istilasından sonra Ruslar tarafından Türk toplumlarını ifade eden genel bir tabir olarak “*Tatar*” adı kullanılmaya başlandı.⁹¹ Dönemin fikir adamlarından A. Hüseyinzade Türklerin “*Tatar*” adlandırılmasına karşı çıkmakta ve Türklükle iftihar ettikleri halde Türk’ün kim ve kimlerden ibaret olduğunu bilmeyen birçok Türk müverrihlerimizin olduğunu yazmaktaydı. Hüseyinzade, günümüzde Türklerin bir kısmı için yanlış olarak kullanılan “*Tatar*” adının aslında Moğol boyu olan Tatarlara ait olduğunu, onların da diğer Moğollar gibi Türk ırkına ait olmadıklarını ileri sürmektedir.⁹² Bu dönemde Rusların “*Tatar milleti*” ve “*Tatar dili*” tanımlamalarına karşılık, bazı aydınlar tarafından “*Türk milleti*” ve “*Türk Dili*” kavramlarının kullanıldığı ve savunulduğu bir dönemde “*Azerbaycan milleti*”⁹³ kavramı gündeme getirilmekteydi.⁹⁴

Tarih yazımında yazılanlardan geldiğimiz kanaate göre böyle bir karışıklığın olmasına sebep, tarihçilerin kendilerinin menşenin Türkçe ve Türk halkına ait olmadığını yazdıkları halde bu addan yola çıkarak Türk halkı üzerinde bir kimlik tanımlaması yapmaya çalışmalarıdır. “*Azerbaycan*” adı 1918 yılında devlet adı olarak resmiyet kazandığı zaman ortada “*Azerbaycan*” adlı bir resmi devlet veya millet yoktu. Demokratik Cumhuriyetin kurucusu ve devlete bu adın verilmesini öngören Resulzade kendisi de bunu ifade etmekteydi.⁹⁵ Sadece olarak ele aldığımız çalışmalardan geldiğimiz kanaat doğrultusunda bu adın Sasaniler zamanından başlayarak muhtelif devirlerde günümüz Azerbaycan Cumhuriyetini ve Güney Azerbaycan’ı da kapsayan bir

⁹⁰ Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, 5. Basım, Ötüken neşriyat, İstanbul, 2018, s. 104.

⁹¹ Süleymanov, s. 58.

⁹² A. Hüseyinzade, *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaredir*, Mütercim yayınları, Bakü, 1997, ss. 210 - 215.

⁹³ Bu kavram ilk defa 1980 yılında yayımlanan *Keşkül* gazetesinde dile getiriliyor. Süleymanov, s. 60.

⁹⁴ Süleymanov, s. 61.

⁹⁵ Resulzade, (*Keyfiyeti*), s. 7.

ad olduğunu tespit ettik. Süleymanov, ülkenin adıyla ilgili “Azerbaycan” adının verilmesinin sebeplerini 1995 yılında Müsavat Dergisi’nde yayınlanan yazılardan yola çıkarak şu şekilde özetlemektedir:

1. İran’ın Kuzey batısında yaşayan Türklerin yaşadıkları yerin adı Azerbaycan’dır. 2. Güneydoğu Kafkasya’da yaşayan Türkler, İran’ın Kuzey batısında yaşayan Türklerle aynıdır. 3. Güneydoğu Kafkasya’da yaşayan Türklerin yaşadıkları yerin adı da Azerbaycan’dır.”⁹⁶ Süleyman’ının aktardığı sebepler göz önünde bulundurulduğunda yeni kurulan Demokratik Cumhuriyete “Azerbaycan” adının verilmesi tarihi - siyasi açıdan değerlendirildiğinde doğru bir tercih olarak gözükmektedir. Şöyle ki, bu yeni kurulan devletin adı onu teşkil eden milletin onunla dil, kültür ve tarihi mukadderat açısından aynı olan Güney Azerbaycan’da yaşayan halkı da temsil ettiğini ve aynı halk olduğunu göstermekteydi. Bu bakımdan düşünüldüğünde ve yine tarihi - siyasi açıdan değerlendirildiğinde başarılı bir seçim gibi gözükmektedir.

Devletin adının “Azerbaycan” olarak adlandırılmasının Türk sülalesi olan Kaçarların yönettiği ve tarihçilikte İran olarak adlandırılan devletin sınırları içerisinde olan Güney Azerbaycan Türklerinde, İran’dan ayrı yeni bir Türk devlet anlayışını ortaya çıkardığını ihtimal etmekeyiz. Bu tarihe kadar İran’a ait olan “Azerbaycan” adı, bu tarihten sonra artık bağımsız bir devletin adı oldu ve İran adlanan ülke sınırları içerisindeki Azerbaycan bölgesinin İran’a mensupluğu fikrini ortadan kaldırdı. Resulzade, Türk Yılı 1928’de yazdığı “Azerbaycan İsminin Menşei” başlıklı makalesinde yeni kurulan Demokratik Cumhuriyete Azerbaycan adının verilmesi konusunda şu sözleri sarfetmektedir: “... Şarkı Maveraya-yı Kafkas arazisinin Azerbaycan unvan-ı umumisi altında vücuda gelen teşekküllere dahil olduğunu isbat eden vekayiden sarf-ı nazar, Azerbaycan Türkleri’nin yaşadıkları bir memleket olduğu için, burasına Azerbaycan denmekte hiçbir mahsur görülmemiştir. Bu ismin yeni Türk Cumhuriyetine verilmesinde en mühüm amil şüphesiz bu kavmi unsur olmuştur.”⁹⁷

Resulzade’nin yazısından anladığımız kadarıyla “Azerbaycan” kelimesi, Türklerin bu coğrafyada yaşamasından dolayı Türk kimliğini ifade eden bir kelime

⁹⁶ Süleymanov, s. 79.

⁹⁷ Türk Yılı 1928, Toplayan: Akçuraoğlu Yusuf. Haz: Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgeör, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, ss. 539 - 540.

olarak görülmekteydi. Bir ihtimalle devletin adı, belki “*Azerbaycan Türk Cumhuriyeti*” şeklinde halkın öz etnik kimliğini de içinde barındıran bir ad olsaydı bu tür kimlik karmaşasının en azından tarihcilikte ortaya çıkmayacağı ihtimal edilebilirdi. Demokratik Cumhuriyet döneminden başlayarak tarih yazıcılığında “*Azerbaycan*” adından doğan kelimelerin artık bir ulusun dilini ve kimliğini tanımlamak için kullanılmaya başlanıldığını görmekteyiz. Ancak bu tanımlamalar, Sovyetler zamanındaki gibi resmi bir hal almamıştı. Bu adın farklı dönemlerde tam olarak kapsadığı arazileri tespit edebilmek için Sasaniler zamanından başlayarak Safevilere kadar Arap, Fars ve Ermeni kaynaklarının karşılaştırılarak incelenmesinin kesin sonuçlar vereceğini öngörmekteyiz.

1918’de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinde devletin dilinin adı devletin adından hareketle “*Azerice*” veya “*Azerbaycan’ca*” değil, “*Türkçe*” olarak resmiyete geçmişti.⁹⁸ Dille ilgili bu kanun 11 Şubat 1919 yılında Demokratik Cumhuriyet ordusu için de verilmişti.⁹⁹ Bu karardan sonra orduda kullanılan dilin Türkçe olması yönünde çalışmalar başlatılmıştı.

1918 yılına kadar coğrafi bir bölgenin adı olan Azerbaycan, artık bir devlet adı olmuştu.¹⁰⁰ Devletin adının “*Azerbaycan*” olarak adlandırılması o dönemde tartışmalara yol açmıştı. Ş. Erol’a göre dönemin aydınlarından M. Abid devlet adı konusunda eleştirilerini şu şekilde dile getirmekteydi: “*1918’de Güney Kafkasya Seyminde bulunan Türkler, Gürcü ve Ermenilerle beraber yeni kuracakları devlete ad aramışlardır. Fakat bizden daha ileri görüşlü olan komşularımız olaya etnik açıdan yaklaşarak doğru bir adıyla ülkelerine Gürcü ve Ermeni adını verdikleri halde, Türk üyeler Hükümetimizin adıyla ilgili yadırganacak bir görüş ileri sürmüşlerdir. Seyimde bulunan Türkler Hükümetimize Azerbaycan adını vermişlerdir.*”¹⁰¹ Devletin adı konusunda o dönemdeki tartışmaları değerlendiren Şerafettin Erol halk arasında bir şaşkınlığın olduğunu iddia

⁹⁸ B. Shafler, Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği), Çev. A. Gara, V. Kerimov. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül, 2008, s. 45.

⁹⁹ E. İbrahimov, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Dil Meseleleri. Han neşriyat, Bakü, 2018, s. 94.

¹⁰⁰ T. Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 - 1920, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayınları, Ankara, 1988, s. 177.

¹⁰¹ Süleymanov, s. 78.

etmekte ve onu bu şekilde açıklamaktadır: “O sırada hükümet adının Azerbaycan olduğunu işiten Kafkasya halkı, hem hayret etmiş, hem de, “Acaba bizi İran’a mı ilhak ediyorlar” diye telaş ve endişeye düşmüşlerdir.”¹⁰²

Ancak, kanaatimizce bu bölgenin Kaçar İrani’na ilhakı değil, Kaçar İran’ının sınırları içerisinde olan Güney Azerbaycan Türkleri için yeni bir devletçilik anlayışının, yeni bir aidiyetlik hissinin, yeni bir kimliğin ve birliğin yolunu açmıştı. Yani değil, Kuzey Azerbaycan’ın İran’a ilhakı sözkonusu, yeni devletin adının Azerbaycan olması Güney Azerbaycan’ın İran’dan koparılmasını, birleşik Azerbaycan fikrini doğurmuştu. Ancak 1920 yılında Kaçar İrani’ndaki Azerbaycan eyaletleri üzerinde Şeyh Muhammed Hıyabani tarafından kurulan devlete “Azerbaycan” değil, Azadistan adı verildiğini görmekteyiz. Hıyabani, bağımsızlığını ilan ettiği devletin, başkenti Bakü olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleştirme niyeti gibi algılanmasın diye devletin adını Azadistan Devleti olarak koymuştu.¹⁰³ Ancak, Hıyabani’nin bu fikri tarihi Güney ve Kuzey Azerbaycan’ın İrandan farklı etnik, kültürel bir bölge olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Kuzeyde kurulan devletin adının “Azerbaycan” olarak adlandırılması İran devleti ile siyasi sorunlara da neden olmuştu. Çünkü, Resulzade’nin kendisinin de belirttiği gibi “Azerbaycan” adı Birinci Dünya savaşından önceki coğrafi adlandırmaya göre İran’ın kuzeyinde Tebriz ve çevresi için kullanılmaktaydı¹⁰⁴ ve 1918 yılında Kafkasya’nın Güneyinde kurulan yeni devlete “Azerbaycan” adının resmi olarak verilmesi İran’da bu Demokratik Cumhuriyetin Osmanlı devleti desteği ile Güney Azerbaycan’ı İran’dan ayırmak gibi bir siyaset yürüttüğü fikri uyandırmıştı ve yeni kurulan bu hükümet İran’ın bu endişesini gidermek için yurtdışı yazışmaların çoğunda yeni Demokratik Cumhuriyetten Kafkasya Azerbaycan’ı olarak bahsetmekteydi.¹⁰⁵

¹⁰² Ş. Erol, Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s. 12.

¹⁰³ S. Ünal, Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019. s. 20.

¹⁰⁴ Resulzade, (Keyfiyeti), s. 7.

¹⁰⁵ Shafler, s. 45.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN TÜRKLEŞMESİ SÜRECİ

2. 1. Demokratik Cumhuriyet Dönemi Yaklaşımları

Azerbaycan'ın Türkleşmesi süreci tabiri ile Türk halklarının bu coğrafyaya yerleşmeleri ve bunun sonucunda bu bölgenin demografik yapısının Türklerin lehine çoğalması ve zamanla demografik dengenin ve siyasi gücün Türklerin lehinde olması kastedilmektedir. İncelediğimiz çalışmalardan yola çıkarak ele aldığımız dönemlerde Erken Türk Tarihi çalışmalarında Türk halklarının Azerbaycan coğrafyasına hangi tarihlerde geldiklerini, bu gelenlerin hangi boylar olduğunu ve bu bölgede Türkleşme sürecinin ne zaman başladığını ve bittiğini öğrenmeye çalışacağız. Bununla da her dönemde Türkleşme sürecine olan yaklaşımın nasıl olduğunu tespit etmeye çalışacağız.

Çar Rusyası dönemine ait ettiğimiz Bakıhanov'un çalışmasında ayrı ayrı Türk halklarından bahsedilse de bu bölgeye yönelik bir Türkleşme hadisesinden bahsedilmemektedir. Demokratik Cumhuriyet dönemi olarak bölümlendirdiğimiz döneme ait ettiğimiz çalışmalar içerisinde İsmailov'un "*Azerbaycan Tarihi*" adlı eserinde bu konu ele alınmaktadır. Bu başlıkta Azerbaycan'ın Türkleşmesinde rol oynayan Türk halkları içerisinde yazarın hangi halkları ne şekilde ele aldığını geniş bir şekilde vermeye çalışacağız. Bunda maksadımız ele aldığımız ilk dönem olan Demokratik Cumhuriyet dönemindeki yaklaşımlarla diğer dönemlerdeki yaklaşımların kolayca kıyaslanılmasını sağlayabilmektir. Yazar, çalışmasında bu konuyu "*Azerbaycan'ın Kadim Ahalisi*" başlığı adı altında ele almakta ve bu topraklarda Türk halkının yerleşmesinden ve halkın oluşmasından bahsetmektedir. Başlıkta yalnızca Türklerin Azerbaycan'a gelişi değil, diğer halklarla ilgili de bilgiler verilmektedir. Ancak eserde müellif Azerbaycan'da halkın oluşumunu Türk halkının oluşumu olarak anlatmaktadır. İsmailov, çalışmasında Türk halkı olarak gördüğü halkların ayrı ayrı zamanlarda Azerbaycan coğrafyasına gelerek burada yerleştiklerinden ve bu toprakları kendilerine yurt edindiklerinden bahsetmektedir. Yazarın, Azerbaycan coğrafyasına gelen Türk halkları içerisinde ele aldığı ilk halk kendisinin "*Skif*" olarak tanımladığı ve

Rusların “*Skif*”, Türklerin¹⁰⁶ “*Eskit, Eski Türk*”, Arapların “*Yecuc - Mecuc*”, Farsların “*Sak*” ve “*Turani*” olarak tanımladıklarını iddia ettiği halktır. İsmailov, “*Skif*”lerin M. Ö. 633 yılında Kimmerleri önlerine katarak, onların ardından Azerbaycan’a geldiklerini ve Hasan Ata¹⁰⁷ adlı müverrihin onların Altay Türkleri ve birçok boylardan oluştuklarını ispat ettiğini bizlere aktarmaktadır.¹⁰⁸ Bunlardan başka, İsmailov, Azerbaycan’da Muğan ve Karabağ bölgelerinde bulunan kurganların “*Skifler*”den kalmış canlı izler olduğunu yazmakta, ancak bu kurganların hangi kurganlar olduğu belirtmemektedir. Çalışmanın ilaveler bölümünde İsmailov’un “*Skif*” olarak tanımladığı halk “*Sak*”lar, onların Azerbaycan’a geldikleri tarih ise M. Ö. 633 değil, VIII. yüzyıl olarak verilmektedir.¹⁰⁹ Aynı zamanda, İsmailov’un çalışmasında adları “*Kimmer*” olarak geçen halkın adının aslında Kemer veya Gemer oldukları ileri sürülmektedir. İsmailov’un, “*Skif*”lerin “*Altay Türkleri*”nden oluştuğu ile ilgili ileriye sürdüğü fikir ise desteklenmekte, ancak burada onlar doğrudan Türk değil “*Türk dilli*” olarak gösterilmektedir. Burada da “*Türk dilli*” tanımlamasının Demokratik Cumhuriyet döneminde yapılmadığının şahidi olmaktayız.

İsmailov’un Azerbaycan’a gelen Türk halklarından olduğunu yazdığı bir diğer halk kendisinin “*Bulğar*” diye tanımladığı halktır. Yazar, “*Bulğar*”ların Ural dağlarında yurt saldıktan sonra takriben M. Ö. 150 yılında Azerbaycan’a “*baskınlar*” yaparak Aras nehrinin kuzey bölgelerini ve Ağrı dağı eteklerini kendilerine yurt edindiklerini kaydetmektedir.¹¹⁰ İsmailov, Azerbaycan’ın Lenkeran ilinde “*Bulğar*” adlı iki köy ve bir nehrin olduğunu ve bu durumun onların Azerbaycan’da hakimiyet ve mevcudiyetlerinin delili olduğunu ileri sürmektedir. İlaveler kısmında ise “*Bulğar*” adı “*Bulgar*” şeklinde geçmekte ve onların ilk yurtlarının Karadenizin kuzeyi olduğu ve

¹⁰⁶ Burada Türkiye Türkleri kastedilmektedir.

¹⁰⁷ Yazarın bahsettiği Hasan Ata adlı müverrihin kim olduğunu ve onun herhangi bir eserini tespit edemedik.

¹⁰⁸ İsmailov, s. 16.

¹⁰⁹ İsmailov, s. 147. (Geybullayev, Kadim Türkler ve Ermenistan, Bakü, 1992. Sayfa numarası belirtilmemiştir.)

¹¹⁰ İsmailov, s. 17.

Kuzey Azerbaycan'a Kars ilinden ve Derbent geçiti vasıtasıyla Suvar ve Hazarların içerisinde geldikleri yazılmaktadır.¹¹¹

Yazarın Azerbaycan'a göçlerinden bahsettiği bir diğer halk da Hazarlardır. İsmailov, "*Hazar Türkleri*" olarak adlandırdığı bu halkın Hazar ve Karadeniz arasındaki bölgede yaşadıklarını, başkenti Semender olan bir devlet kurduklarını ve 250 yılında Azerbaycan'a akınlar ederek Ağvan ve diğer bölgeleri kendilerine yurt edindiklerini yazmaktadır.¹¹² İsmailov, Hazar Türklerinden olan Zığ veya Jık adlı boyun Abşeron yarımadasında, Kazak adlı boyun ise Kafkasya'nın Güneyinde ve daha sonra Azerbaycan'ın Şemseddil bölgesinde yerleştiklerini iddia etmektedir. Eserin ilaveler kısmında ise Hazarların Türk olduklarına şüphe olunmadığı vurgulansa da Zığ köyünün Hazarlarla hiçbir alakasının olmadığı bildirilmektedir.¹¹³

Çalışmada, Hunlarla ilgili de bilgi verilmekte, Hazarların Azerbaycan'a gelmesinden 500 sene sonra yani 750'li yıllarda "*Hun Türkleri*" olarak tanımladığı halkın tüm Azerbaycan coğrafyasını ele geçirdikleri ve Ak Hunların da Seyhun nehri sahillerinden başlayarak Azerbaycan'a kadar olan toprakları ele geçirdiklerini ve Tile adını taşıdıklarını yazmaktadır.¹¹⁴ İsmailov, daha sonra Hunların Milat'tan iki bin yıl önce Maveraünnehri, Tyanşan ve Altay çevresini Ural dağlarına kadar işgal ettiklerini, M. III. yüzyılda ise Hunların Avrupa'ya yürüyüşlerinden bahsetmektedir. Yine ilaveler kısmında İsmailov'un Hunların Azerbaycan'a geldikleri ile ilgili verdiği tarihin M. 750 değil, M. II. yüzyılda olduğu ve bu tarihlerde Hunların artık Azerbaycan'ı kendilerine yurt edindikleri yazılmaktadır.¹¹⁵ Bundan başka yine aynı yerde İsmailov'un Hunlarla ilgili tarihi milattan iki bin yıl önceye ait ettiği olay üzerine ise M. Ö. iki bin yıla ait tarihçilikte Hunlarla ilgili hiçbir bilginin olmadığı ileri sürülmektedir. İsmailov, Azerbaycan'a ikinci bir Hun akınından daha bahsetmekte ve M. 227 yılında Kuşan (Kara Hun) ve Sabir boylarının Azerbaycan'a geldiklerini ve burada eskiden beri yerleşmiş, onlarla aynı cinsten olan kardeşleri ile, yani Ağvan ülkesinde Türk

¹¹¹ İsmailov, s. 147. (Geybullayev, Toponimiya Azerbaidjana, Bakü, 1986, ss. 33 - 36.)

¹¹² İsmailov, s. 17.

¹¹³ İsmailov, s. 147. (Geybullayev, Toponimiya Azerbaidjana, Bakü, 1986, ss. 33 - 36.)

¹¹⁴ İsmailov, s. 18.

¹¹⁵ İsmailov, s. 148. (Kaynak gösterilmemiştir)

kavminden olan boylar ile birleşerek İran'a akın ettiklerini ileri sürmektedir.¹¹⁶ İsmailov, Kuşanların, Türkler için beş kutsal hayvandan biri olan Kuş kelimesi ile kendilerini adlandırdıklarını ve Azerbaycan'da Kuşçu adı ile 14 köyün olmasının Kuşanların - Kara Hunların bu toprakları kendilerine yurt edindiklerinin delili olduğunu öne sürmektedir. İsmailov'un yazdığı bu olaylarla ilgili ise ilaveler bölümünde sadece Kuşçu kelimesinin etimolojisine dair yazılan bir makalenin kaynağını verilmektedir.¹¹⁷

İsmailov, 227 yılında Kara Hunlarla birlikte geldiğini söylediği, Sabir Hunları olarak tanımladığı halkın Azerbaycan'da Kür nehrinin sahillerinde yurt saldıklarını ve günümüz Azerbaycanı'ndaki Şabran adlı bölgenin adını Sabirlerden aldığını yazmaktadır.¹¹⁸ Yazar, Hun ve Avar Türklerinin karışması neticesinde "*Hungar*" Türklerinin ortaya çıktığını ve bunlardan bir boy olan "*Çayırlı*", "*Kara Börk*" Türklerinin Azerbaycan'ı kendilerine yurt edindiklerini yazsa da bu göçlerin tarihi ile ilgili bilgi vermemektedir.¹¹⁹ Bundan başka yine tarih belirtilmeden "*Halaç Türkleri*"nin kadim zamanlarda Azerbaycan'ı kendilerine yurt edindikleri, Moğol saldırıları zamanı bunların birçoğunun öldüğü ve sağ kalanlarının ise Azerbaycan'a göç ettikleri yazılmaktadır.¹²⁰

Çalışmada, 425 yılından başlayarak Selçuk Türklerinin Azerbaycan'a geldikleri öne sürülmekte ve zamanla bu toprakları kendilerine yurt edindikleri yazılmaktadır.¹²¹ Eserde, Selçuk Türklerinin adını Selçuk Beyden aldığını, Selçuk Beyin babasının Nayman Türklerinden geldiğini ve Hristiyan olduklarını ve Hicri IV. yüzyılda İslam dinini kabul ettikleri öne sürülmektedir. Kitabın ilaveler bölümünde ise Selçuk Türklerinin 425 yılından başlayarak Azerbaycan'a geldiklerinin doğru olmadığı ve Selçuk Beyin kendisinin X. veya XI. yüzyılda yaşadığı yazılmaktadır.¹²²

¹¹⁶ İsmailov, s. 18.

¹¹⁷ İsmailov, s. 148. (A. Guseinzade, K, Etimologii Toponima Kuşçu, "Sovetskaya Tyrkologiya", 1971, No, 6.)

¹¹⁸ İsmailov, s. 18.

¹¹⁹ İsmailov, s. 19.

¹²⁰ İsmailov, s. 20.

¹²¹ İsmailov, s. 20.

¹²² İsmailov, s. 148.

IX. yüzyıla geldiğimizde ise İsmailov, bu tarihlerde İran Azerbaycan'ı olarak tanımladığı bölgede Araplara karşı isyanların başladığını ve Arapların da bu isyanları bastırmak için Seyhun nehri sahillerinde yaşayan Türk boylarını bir sıra vaatler vererek Azerbaycan'a davet ettiğini bildirmektedir.¹²³ İsmailov, bu olaydan sonra Türklerin kabileler halinde Azerbaycan'a geldiklerini ve bu bölgeleri yurt edindiklerini yazmaktadır. Bu kabileler içerisinde yazar, “Kengerli”, “Cavanşirli”, “Helçi”, “Türkmen”, “Selçuki” ve “Kayı” adlı boylarının adlarını vermektedir.

İsmailov Sakalardan başlayarak M. IX. yüzyıla kadar olan göç hadiselerinden bahsettikten sonra Azerbaycan'ın Türkleşmesi ile ilgili fikirlerini kısaca şu şekilde özetlemektedir: “... *Digər cəhəttən Türklərin, Moğolların, Ərəblərin, İranlıların və s. millətlərin Azərbaycan'a basqınlıq etməsi üzündən burada qayət mühüm etnoqrafik inqilablar vücuda gəldi, fəqət bu inqilabların aqibəti, Azərbaycan ölkəsinin hər tərəfində Türk irqinin artıq çıxması və üstün gəlməsi ilə nəticələndi.*”¹²⁴ İsmailov, Türkleşme sürecini “Skif”lerden başlatmakta, bu süreçte Hunların, Bulgarların, Sabirlerin, Hazarların ve Selçukluların gelişinden bahsetmekte ve Selçukluların gelişi ile bu süreci tamamlamaktadır. Yazarın Sakalardan başlayarak silsile şeklinde farklı Türk halklarının bu bölgelerdeki varlığına dair bilgiler verdiğini görmekteyiz. Dolayısıyla, İsmailov Milat'tan önceki yüzyıllardan başlayarak M. IX. yüzyıla kadar Azerbaycan'a süreklilik arz eden Türk göçünden bahsetmekte ve bu durumu müsbet bir hadise olarak tasvir etmektedir.

Bu devre ait inceleyeceğimiz bir diğer eser Zeynalıoğlu'nun 1924 yılında yayınlanmış eseridir.¹²⁵ Zeynalıoğlu, konuyu “*Türklerin Azerbaycan'da Meskunlaşması*” başlığı adı altında ele almaktadır. Zeynalıoğlu, kadim zamanlarda şimdiki Azerbaycan'da Midiyalıların yaşadıklarını ve son zamanlarda Midiyalıların *Turan kavimlerinden* olduğunun kabul edildiğini öne sürmektedir.¹²⁶ Eserin ilaveler kısmında ise Azerbaycan'ın kadim ahalisinin Midiyalılar olduğunun doğru olmadığı

¹²³ İsmailov, s. 19.

¹²⁴ İsmailov, s. 12.

¹²⁵ Yukarıda incelediğimiz çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da 1992 yılında yapılan ikinci baskısına ilave edilen fikirleri karşılaştırarak ele alacağız.

¹²⁶ Zeynalıoğlu, s. 10.

yazılmaktadır.¹²⁷ Yazar, Hicret'ten 1181 yıl önce Azerbaycan'da yaşayan "Masağit" olarak tanımladığı halkın Ak Hunlar olduklarını ve onların bir zamanlar Midiya'da ve Hazar denizi sahilinde yerleştikten sonra Masağait, Ablit, Alan, Hazar, Hergan ve Türkman olarak farklı adlar aldıklarını ileri sürmektedir.¹²⁸ Bu çalışmada farklı Türk boylarının Azerbaycan'a gelmeleri ile ilgili bilgiler İsmailov'un eserinde olduğu gibi her bir halkın gelişi ayrı ayrı paragraflarla verilmese de, İsmailov'da adı geçen halkların adı burada da anılmaktadır. Zeynalıoğlu da Azerbaycan'da Türk varlığını çok eski zamanlardan Midiyalılar döneminden başlatmaktadır. Zeynalıoğlu, Türklerin Azerbaycan'a ilk gelişlerinin Hicretten çok önceki tarihlerde olduğunu, bir kısmının da Hicri tarihin 190 - 220 yılları arasında geldiklerini ve günümüzde Azerbaycan'da 50 bin kadar Taliş, 100 bin kadar Tat olduğunu geri kalan ahalinin ise hepsinin Türk olduğunu yazmaktadır.¹²⁹

Bu dönem içerisinde incelediğimiz Resulzade'nin "Kafkasya Türkleri" adlı eserinde Türkleşme süreci "Türk Unsurunun Kafkasya'da Yerleşmesi" başlığı adı altında ele alınmaktadır. Yazar, "Türklerin hal-i hazırda oturdukları Kafkasya topraklarının en kadim zamanlardan beri sakinleri kimlerdir? Buranın kadim yerlileri Türk ırkına mı, yoksa başka bir ırka mı mensuptu?" sorularını sorduktan sonra konuyla ilgili kendi görüşlerini bizlere aktarmaktadır.¹³⁰ Yazar, Sümerlerin, Akadların, eski Midyalılarla Hititlerin Türk ırkına mensubiyetini iddia edenlere göre buranın ilk yerlilerinin Türk, bu fikre karşı olanlara göre ise Yafesiler denilen bir ırka mensup olduğunu yazmakta ve karanlık olarak gördüğü bu konunun kadim devir uzmanlarına burakılmasının ve bilimin ışığı ile şüphe doğurmayan kesin olaylara yönelmenin daha doğru olacağını öngörmektedir. Resulzade, kendisinin bu konuda uzman olmadığını hatırlataraktan bu sorulara kesin cevap vermektedir. Yazar, diğer bir eserinde de bu konuyu kısa bir şekilde ele almakta ve "Medyalıların" eski İranlılar olduğunun aşıkâr olmasına bakılmaksızın, bu aşıkârlığı inkar edenlerin de olduğunu belirtmekte ve hemen

¹²⁷ Zeynalıoğlu, s. 124.

¹²⁸ Zeynalıoğlu, s. 11.

¹²⁹ Zeynalıoğlu, s. 11.

¹³⁰ M. E. Resulzade, Kafkasya Türkleri. Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. TDAV, İstnabul, 1993. (Kafkasya), s. 3.

ardından “*Medyalıların*” kim olduklarının şimdiye kadar kesinleşmediğini yazmaktadır.¹³¹ “*Medyalılar*”ın kimliği konusunda bu belirsizliği ifade ettikten sonra yazar, Bisütun kitabelerindeki üçüncü levhanın “*Medyalı*”lara ait olduğunun tahmin edildiğini ve Asurcanın ve Çivi yazısının okunmasındaki gelişmelerin “*Medya*” dilinin “*Turani cinste*” bir dil olduğuna şüphe bırakmadığını öne sürmektedir.¹³² Resulzade, Türk kavimlerinin Kafkasya’ya gelmelerinden bahsederken M. V. yüzyılda bu bölgelere gelen boyların bir kısmının Ak Hun veya “*Halandürük*”ler, diğer kısmının da Attila kumandasında gelen Ağaçeriler olduklarını yazmaktadır.¹³³ Yazar, bu devirde Türk akımlarının kuzey bozkırlarından gelerek Kafkasya’ya geçip İran üzerine saldırdıklarını ve V. yüzyılda gelen Türk akımlarından daha kuvvetli yeni Türk akımlarının VII. yüzyılın başlarında Bizans imparatoru “II. Heraklis”ün müttefikleri sıfatıyla Kafkasya’ya giren Hazar Türkleri olduğunu bildirmektedir. Resulzade, Kuzeyden gelen Türk akımlarının Arapların Kafkasya’yı istilasından sonra durmaya başladığını ve Hazar Türklerinin gelişine set çeken Arapların, Güneyden gelen Türk akımlarına engel olmadıklarını yazmaktadır.¹³⁴

Demokratik Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda kronolojik olarak bir sıra hatalar olmasına rağmen, bu eserler dönemin tarih anlatımının zihniyetini anlayabilmemiz için öncü metinler olduğundan önem arz etmektedir. Demokratik Cumhuriyet dönemi olarak adlandırdığımız bu dönem kısa olduğu için bu konuda bu döneme ait edebileceğimiz pek fazla çalışma bulunmamaktadır. Ele aldığımız çalışmalar da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin yıkılmasından sonraki yıllarda yayınlanmıştır. Ancak buna bakılmaksızın bu eserler yazarlarının siyasi - ideoloji kimliğinden dolayı Demokratik Cumhuriyet döneminin tarih anlayışını kendinde ifade etmektedir. Aynı zamanda bu çalışmalar bazı tarihi olaylara yaklaşımları itibariyle Sovyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Bu tarihi olaylar bir sonraki başlıkta Sovyet döneminde Türkleşme sürecine olan yaklaşımda ve konumuza dahil olmayan Azerbaycan’ın Sovyetleşmesi hadisesine olan münasebette

¹³¹ M. E. Resulzade, *Esrimizin Siyavuşu*, Gençlik neşriyat, Bakü,1991. (Siyavuşu), s. 31.

¹³² Resulzade, (Siyavuşu), s. 32.

¹³³ Resulzade, (Siyavuşu), ss. 4 - 5.

¹³⁴ Resulzade, (Siyavuşu), s. 5.

kendini göstermektedir. Bu yüzden bu eserleri Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları olarak ele almayı uygun gördük. Yukarıda verdiğimiz kısımlardan da görüldüğü gibi Demokratik Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'ın Türkleşmesi süreci genel olarak İskitlerin bölgeye geliş sürecinden başlatılmakta ve Azerbaycan'a gelen farklı Türk boylarının zamanla bu bölgelerde yerleşmesi şeklinde anlatılmakta ve Selçukluların gelişi ile bu süreç sonlandırılmaktadır.

2. 2. Sovyet Dönemi Yaklaşımları

Sovyet dönemine geldiğimizde Üç Ciltlik çalışmada Azerbaycan'ın Türkleşmesi süreci “*Göçebelerin Azerbaycan'a Baskınları*” başlığı adı altında ele alınmaktadır. Demokratik Cumhuriyet döneminde “*Azerbaycan'ın Kadim Ahalisi*”, “*Türklerin Azerbaycan'da Meskunlaşması*”, “*Türk Unsurunun Kafkasya'da Yerleşmesi*” başlıkları ile ele alınan Türkleşme süreci bu çalışmada “*Göçebelerin Azerbaycan'a Baskınları*” olarak kısa bir şekilde anlatılmaktadır. Kanaatimizce her iki dönemde bu başlıkların seçilmesi hiç de tesadüfi değildir. Bu başlıklar bizlere her dönemde olaylara nasıl yaklaşıldığını, Türkleşme sürecinin her iki dönemdeki Erken Türk Tarihi ile ilgili konu anlatımlarında nasıl ele alındığını göstermektedir. Bu durum Türklerin bölgedeki varlığına Demokratik Cumhuriyet döneminde kullanılan “*Kadim Ahalisi*”, “*Meskunlaşma*” vd. ifadelerle Sovyet dönemindeki “*Baskınları*” ifadesini karşılaştırdığımızda kendini daha bariz şekilde göstermektedir. Çalışmada, M. IV. - VI. yüzyıllarda “*Türk dilli*” halkların Derbent geçidinden Azerbaycan'a olan “*Baskınlarının*” güçlendiği yazılmaktadır. Bu devirde Azerbaycan'ın Kuzeyinin ve Güneyinin Sasani devletinin hakimiyeti altında olduğu belirtilmekte ve devletin en güçlü zamanında bile kuzeyden gelen Türk akınlarının karşısını almakta aciz kaldığı ifade edilmektedir. Bu akınlar içerisinde ilk olarak 395 -396 yıllarında Hunların, 486

yılında ise Hun, Kuşan ve Sabirlerin Azerbaycan'a "*sel gibi*" akıp geldikleri ile ilgili bilgi verilmekte¹³⁵ ve gelen halklar içerisinde Kuzey Kafkasya'da ve İrtiş nehrinin güneyinde yaşayan Hazar Türklerinin de olduğu vurgulanmaktadır. Bundan başka, Hunlarla yapılan 454 - 455 yıllarında olan savaşlarda Sasani Şahı II. Yezdegird'in Hunlara mağlub olduğu ve bu tarihlerden sonra Hunların Azerbaycan, İran ve Ermenistan'a baskınlarının daha da arttığı belirtilmektedir. Hunlardan başka Hazarların da bu bölgeye gelmelerinden bahsedilmekte ve 558 yılından sonra Hazar etnik unsurunun yeni gelenler hesabına Albanya'da sayılarının çoğaldığı öne sürülmektedir.¹³⁶ Çalışmada, Azerbaycan'a gelen "*Türk dilli*" halkların zamanla bu bölgede yerleşik hayata geçerek yerli ahaliyle karıştıkları ve bunun sonucunda da Azerbaycan ahalisinin "*dillerinde Türk unsurları*"nın çoğaldığı ileri sürülmektedir. Burada, ortaya çıkan halkın doğrudan Türk değil, sadece olarak "*Türk dilli*" halkların gelişi ile dillerinde Türkçe kelimelerin çoğaldığı "*Türk dilli*" bir halk olduğu gösterilmek istenilmiştir. Bu çalışmada köken meselesinde ahali etnik yönden eski Manna, Midiya, Atropatena ve Albanyalılara, dil yönünden ise buraya göç edip gelen Türklere dayandırılmaktaydı.¹³⁷ Bu yüzden de doğrudan Türk değil, dilleri Türkçe olan "*Türk dilli*" tanımlaması yapılmaktadır. Buradaki "*Türk dilli*" tanımlaması yukarıda hakkında bahsettiğimiz, Togan'ın açıkladığı "*Türk dilli*" tanımlamasıdır.¹³⁸ Azerbaycan'da halkın oluşumu ile ilgili Demokratik Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda "*Türk dilli*" tanımlamasına rastlayamadık. Bu tanımlama Togan'ın da ileri sürdüğü gibi Sovyet tarih yazımının ürünüdür ve biz bu dönemden başlayarak ele alacağımız çalışmaların hepsinde bu tanımlamayla karşılaşmaktayız. Sıklıkla karşımıza çıkacak olan bu tanımlamanın Erken Türk Tarihi araştırmalarında neyi ifade ettiğini

¹³⁵ Üç Ciltte, s. 110.

¹³⁶ Üç Ciltte, ss. 110 - 111.

¹³⁷ Elnur Ağayev, Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitimi Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlekeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 33.

¹³⁸ Togan, Rusların Rus mahkumu Türkler için "*Türk*" tabiri yerine "*Tiürkoyazıçnyı*", yani "*konusması Türkçe*" tabiri kullandıklarını, bunda maksadın bu kavimlerin menşe itibarıyla Türk olmayabileceklerini, herhangi bir sebepten Türkçe konuşan kavimler olarak göstermek olduğunu yazmaktadır. Togan, (Mukadderatı), s. 24.

anlamamız adına bu tanımlama ile ilgili açıklamalara burada kısaca değinmeyi uygun görmekteyiz. Geybullayev, yukarıda hakkında bahsettiğimiz çalışmasında, Sovyet tarih yazımının ürünü olan ve çalışmasında kullandığı “*Türk dilli*” tanımlaması ile ilgili açıklama vermekte ve burada geçen “*Türk dilli*” ifadesiyle kendini Türk olarak adlandıran halkları değil, Altay dil ailesinin Türk koluna ait dilde konuşan halkları kast ettiğini bildirmektedir.¹³⁹ Burada bir belirsizliğin olduğu kanaatindeyiz. Eğer bir halk iddia edildiği gibi Altay dil ailesinin Türk koluna mensup bir dilde konuşuyorsa, bu halka Türk yerine “*Türk dilli*” denilmesinin tutarlı olmadığını düşünüyoruz. Yazar, bu halkların kendilerini Türk olarak adlandırmadıklarından hareketle onları “*Türk dilli*” olarak tanımlamaktadır. Geybullayev, kendilerini Türk olarak adlandırmadıklarını iddia ettiği bu halkların, kendilerini “*Türk dilli*” olarak adlandırdıklarına dair de bir şey söylememektedir. Yazar, bu halkların Türk Dil ailesine mensup olduklarını ifade etmekte, ancak kendilerini Türk olarak adlandırmadıkları için onları “*Türk dilli*” olarak tanımlamaktadır. Kannatimizce, etnik kimliklerin karıştırılmaması adına bu halkların kendilerini adlandırmaları ne şekilde olmuşsa o şekilde de adlandırılmalı, ya da dillerinin Türkçe olduğuna dair kesin kanıt varsa genel ad olarak “*Türk dilli*” yerine Türk olarak adlandırılmasının etnik kimliklerin öğrenilmesi açısından faydalı olacağını düşünüyoruz. Aynı zamanda yazar bu halkların kendilerini “*Türk dilli*” olarak tanımladıklarına dair de bir söz söylememektedir. Bu durumda “*Türk dilli*” olarak tanımlanan halkların kökenine ilişkin bir sorun ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, bu tanımlamayla bu halklar Türk değil, herhangi bir sebepten dolayı “*Türk dilli*” olmuşlardır. Eğer durum böyleyse bu halkların hangi sebepten dolayı “*Türk dilli*” oldukları açıklanmalı ve bu halkların Türkçe konuştuklarına dair kaynaklar sunulmalıdır. Bu tanımlamayla “*Türk dilli*” olarak tanımlanan halkların kökenine ilişkin belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Eğer, bu tanımlamayı yapanlar bu halkları Türk halkı olarak görüyor ve kendilerini Türk olarak tanımlamadıkları için bunları Türk değil “*Türk dilli*” olarak tanımlıyorsa da bu durumda bu tanımlamaları kullananlar kendi tezlerini çürütmüş oluyorlar. Bir halkın kendini ne şekilde adlandırdığı kesin olarak öğrenilmeden o halkın kökenine ilişkin fikir beyan etmenin sağlıklı sonuçlar

¹³⁹ Geybullayev, (Teşekkürü), s. 9.

vermeyeceğini ve etnik kimliklerin öğrenilmesinde karışıklığa neden olacağını düşünmekteyiz.

Cumhuriyet döneminde yapılan bir diğer çalışmada ise etnik kimlikleri tanımlarken “*Türk dilli*”, “*Türk*” ifadeleri arasında bir de “*Türk menşelli*” ifadesi eklenmekte ve bu ifadeler arasında bölüme yapıldığını görmekteyiz. R. Ağayev, Türklerle ilgili kaynaklarda geçen ve yakın anlamlar içeren ancak birbirinden farklılaşan üç farklı “*anlayış*” ile karşılaştığımızı ileri sürmektedir. Ağayev’in sözünü ettiği “*anlayışlar*” kaynaklarda geçen Türkler kelimesinden kendisinin çıkardığı anlamlardır.¹⁴⁰ Yazarın bahsettiği bu “*anlayışlar*”, “*Türkler*”, “*Türk dilli*” ve “*Türk menşelli*” “*anlayışlar*”dır. Ağayev, “*Türkler*” kelimesinin kaynaklarda farklı anlamlarda kullanıldığını iddia etmekte¹⁴¹ ve kendisinin iddia ettiği bu farklara değinse de doğrudan “*Türk dilli*” ve “*Türk menşelli*” ifadelerinin hangi kaynaklarda kullanıldığını yazmamaktadır. Yazarın kaynaklarda “*Türkler*” tanımlamasının farklı anlama gelmesine dair ortaya attığı fikirler kaynaklarda geçtiğini yazdığı “*Türkler*” kelimesi üzerinden kendisinin ortaya çıkardığı kelime “*çalarlardır*”. Ağayev’in yazdıklarından anladığımız kadarıyla kaynaklar kendisinin de dediği gibi Türk halklarından bahsederken Türkler olarak yazmaktadır, “*Türk menşelli*” veya “*Türk dilli*” olarak kategorize etmemektedir.¹⁴² Eğer, yazarın kendisinin dediği gibi kaynaklar “*Türkler*”

¹⁴⁰ Yazar, bu durumu *Türkler etnonimin çalarları* şeklinde, yani doğrudan kaynaktan yazılan değil, kelimenin verdiği başka anlamlar olarak ifade etmektedir. Ağayev, Türkler kelimesinin çalarları ifadesini kullanmakla kaynaklarda doğrudan “*Türk menşeli* ve “*Türk dilli*” ifadelerinin olmadığını ifade etmiş olmaktadır. Aynı zamanda “*Türk dilli*” ve “*Türk menşeli*” anlayışlarının hangi kaynaklarda geçtiğini göstermemektedir. Ramil Ağayev, *Ereb Hilafeti Dövründe Azərbaycan Ehalisi*, AMBA Tarih Enstitüsü, Bakü, 2017. s. 75.

¹⁴¹ Ağayev, “*Türkler etnonimin*”deki “*çalarları*”nı birbirinden ayırmamız gerektiğini yazmakta ve bu anlayışın kaynaklarda “*iki şekilde takdim edildiğini*” iddia etmektedir: 1. Önceleri Türkler adı altında takdim edilen ve Arap dilli kaynaklarda M. Ö. Azerbaycan’da baş vermiş olaylarla ilgili adları geçen halklara yönelik kullanılmıştır. 2. İlk zamanlardan Türk adlanmayan ve kendilerinin özel adı olan, lakin “*Türk menşelli*” halklar sırasına ait edilen toplulukları tanımlamak için genel ifade olarak kullanılmıştır. Bu durumda “*Türk*” kelimesi makroetnomim oluyor ve bu kategoriye *Hunlar*, *Hazarlar* ve *Sabirler* dahildir. Ağayev, s. 75.

¹⁴² Bunu yazarın sözünü ettiği kaynaklara doğrudan vakıf olarak değil, yazarın kendi ifadesinden yola çıkarak söylemekteyiz.

ifadesini kullanmışsa, kaynaklarda doğrudan “Türk”ler “Türk dilli” ve Türk menşeli” bölgesi yapılmadığı halde bu tür karmaşa yaratmaya gerek olmadığını ve Türk halklarını ifade ederken kaynaklarda geçtiği gibi doğrudan “*Türkler*” kelimesi kullanılması gerektiğini doğru bulmaktayız. Yazarın, kendisinin ortaya attığı bu bölge “*Türk dilli*” tanımlamasına meşruluk katmak gayreti ile yapılmıştır ve etnik kimliklerin araştırılmasında karışıklığa sebep olmaktadır.

Bu döneme ait Bünyadov’un çalışmasında Azerbaycan bölgesinin Türkleşmesi süreci anlatılırken, bu sürecin XI. yüzyılda başlayan bir süreç olmadığı ve yerli Türk boylarının güneyden gelen Oğuzlar ve kuzeyden gelen Kıpçaklarla karışması sonucunda ve gayri Türklerin asimilasyonundan sonra başladığını ve gittikçe hızlanarak XI. -XII. yüzyıllarda tamamlandığı ileri sürülmektedir.¹⁴³ Yazar, Azerbaycan ve Arran’ın Türkleşmesi sürecinin Arapların bu bölgelere gelişinden çok daha önceleri, Sasani imparatorluğu sürecinde başlayan bir süreç olduğunu yazmaktadır.¹⁴⁴ Bünyadov, aynı zamanda 576 yılında büyük bir Sabir Hun kitlesinin Kuzey Azerbaycan’ın Gence (Sakaşen) bölgesine göçürüldüğünü ve böylelikle Kür ile Aras nehri arasındaki bölgede Hunlar ülkesinin medyana geldiğini kaydetmektedir.

Bu döneme ait ettiğimiz G. Voroşil’in çalışmasında¹⁴⁵ da Türkleşme sürecine değinilmektedir. Ancak, bu Türkleşme süreci “*Türkleşme*” adı altında değil, “*Azerbaycan’da Halkın Formalaşması*” başlığı adı altında anlatılmakta ve halkın oluşumunda yalnız “*Selçuk Oğuzları*” ve Kıpçakların değil aynı zamanda içerisinde “*erken orta çağ Türkleri*” de olan Atropatenler ve Albanların da iştirak ettikleri yazılmaktadır.¹⁴⁶ Yine aynı yerde Hazar denizinin sahillerinde “*Türk etnosu*”nun varlığının yalnız “*Arap işgalleri*” zamanından değil, Hunlar zamanına kadar geri gittiği ve “*Türk Savirler*”in Miladi tarihin ilk yüzyıllarından başlayarak ve belki de daha erken Hazar denizi sahili boyunca Kafkasya dağları yanında Derbend’e kadar olan bölgelerde

¹⁴³ Bünyadov, s. 171.

¹⁴⁴ Bünyadov, s. 174.

¹⁴⁵ Bu eser editörünün belirttiğine göre 1986 yılından önce yazılmıştır. Eserin yayınlanması ise yazarın bu konuyla ilgili yazdığı makalelerinin toplanarak bir araya getirilmesi sonucunda 1993 yılında mümkün olmuştur.

¹⁴⁶ G. Voroşil, A. Tahirzade (Ed.), Öğretmen, Bakü, 1993, s. 15.

yaşamalarına hiçbir şüphe olmadığı yazılmaktadır. Çalışmada Savirlerin 552'de Kafkas Albanyası'nın tüm kuzey bölgelerini tutarak burada yerleşik düzene geçtiklerini ve Kengerleri ise bu zaman Nahçıvan ve Ermenistan bölgesinde V. yüzyıl Ermeni kaynaklarının "*Kengerler vilayeti*" adlandırdığı bölgeyi tuttukları yazılmaktadır.¹⁴⁷ Voroşil, VII. yüzyılın Kafkas Albanyası'na "*Türk etnosunun*" akınının zirvesi olduğunu ve bu yüzyılda Türklerin, özellikle de Savir ve Hazarların Albanya'nın tüm eyaletlerinde yerleştiklerini ve büyük Türk yerleşimlerinin eskide olduğu gibi yine Derbent - İmsayılı bölgelerinden Kateh'e kadar ve Yevlah'dan Akstafa - Kazak bölgelerine kadar yayıldıklarını öne sürmektedir.¹⁴⁸ Yazar, VII. yüzyılın sonunda Arap kaynaklarının Albanya'yı artık bir Türk ülkesi olarak gördüklerini, sonraki yüzyıllarda da Türk etnosunun Albanya'ya kuzeyden gelen akınının devam ettiğini ve XI. yüzyılın 30'lu yıllarında Transkafkas'ya bölgesine Selçuklular sülalesinin önderliğinde Oğuzların kitlesel göçlerinin başladığını kaydetmektedir.¹⁴⁹ Çalışmada, artık V. yüzyılın sonu, VI. yüzyılın birinci yarısında "*Türk dilli*" halkların Transkafkas'yanın, özellikle de Azerbaycan'ın her yerinde yaşadıkları yazılmaktadır.¹⁵⁰ Voroşil, XII. yüzyıldan sonra Azerbaycan'daki yerli halkların dilinin Türkleşmesi sonucunda yaranan bir dilin, yani Türkçenin kısa zamanda Kafkasya gibi dil arealının çok ve zor olduğu bir bölgede büyük etki kabiliyetinin olmasının imkansız olduğunu ileri sürmekte ve bununla da Türkçenin etki alanı üzerinden Türkleşme sürecinin XII. yüzyılda başlayan bir süreç olamayacağına dikkat çekmektedir.¹⁵¹ Voroşil'in çalışmasında Üç Çiltelik çalışmadan farklı olarak Türkleşme sürecine olumlu bir ifadeyle "*Halkın Formalaşması*" olarak yaklaşmaktadır.

Demokratik Cumhuriyet döneminde Türkleşme süreci Sovyet dönemine göre daha kadim zamanlardan Sakalardan, Midiyalılardan başlatılmaktadır. Sovyet döneminde ise bu halklar İran dilli halklar olarak verilmektedir. Sovyet dönemine kıyasla Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ele aldığımız tüm çalışmalarda Türkleşme

¹⁴⁷ Voroşil, s. 18.

¹⁴⁸ Voroşil, s. 19.

¹⁴⁹ Voroşil, s. 20.

¹⁵⁰ Voroşil, s. 76.

¹⁵¹ Voroşil, s. 69.

hadisesi olumlu bir hadise olarak ele alınmaktadır. Sovyet döneminden itibaren bu halkları tanımlarken Demokratik Cumhuriyet döneminde olduğu gibi doğrudan Türk değil de “*Türk dilli*” tanımlaması kullanılmıştır. Bundan başka Sovyet dönemindeki çalışmalarda milletin oluşumu, yani Türkleşme süreci Türkçenin etki alanının genişlenmesi üzerinden açıklanmaktadır. Ancak dilin etki alanının genişlenmesinin ne tür bir ölçüyle yapıldığı açıklanmamaktadır. Burada etki alanından kasıt, dönemin edebi eserlerinin dilinin Türkçe olması mıdır, ya da başka bir şey midir belirleyememekteyiz.

2. 3. Cumhuriyet Dönemi Yaklaşımları

Bu dönemde Yedi Ciltlik çalışmada halkın oluşumu ile ilgili süreç “*Azerbaycan Halkının ve Azerbaycan Dilinin Formalaşmasının Başa Çatması*” konu başlığı altında anlatılmaktadır. Burada oluşma süreci anlatılan halk “Azerbaycan Halkı”, onun dili ise “*Azerbaycan Dili*” olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada, Türkleşme süreci ile ilgili kesin bir fikir belirtilmeden önce, tarihçilikte bu konuda iki esas görüşün hakim olduğu ve birinci fikrin taraftarlarına göre; “*Azerbaycan halkı*”nın oluşumunda yerli Kafkas menşeli etnoslarla birlikte, sonradan gelen “*Türk dilli*” ve İran dilli halklar da iştirak etmiş ve zamanla “*Türk dilli*” halklar çoğunluğu oluşturarak XI. - XII. yüzyıllarda “*Türk dilli Azerbaycan halkı*”nın oluşmasını sağlamıştır. Tarihçilikte mevcut olan ikinci fikrin taraftarlarına göre ise; “*Azerbaycan halkı*” kadim zamanlardan beri bu bölgede yaşayan (M.Ö. VIII. yüzyıl) Türk halklarının ve komşu ülkelere gelerek buraya yerleşmiş “*Türk dillerinde konuşan*” diğer halkların karışmasından meydana gelmiş ve bu oluşma sürecinde başka dillerde konuşan halklar, özellikle de Fars dilli halklar da iştirak etmişlerdir.¹⁵² Çalışmada, Erken Türk Tarihçiliğinde Türkleşme süreci

¹⁵² Naile Velihanlı (Ed.), Azerbaycan Tarihi, Yedi Ciltte, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, II. Cilt, Bakü, 2007, ss. 357 - 358.

ile ilgili mevcut olan bu fikirler kategorize edildikten sonra böyle bir sonuca varılmaktadır: V. yüzyılın başlarında “*Türk dilli*” boyların Güney Kafkasya’ya akını artıyor ve VII. yüzyılın 20. yıllarının sonunda Hazarların Azerbaycan’da yerleşebilmesi, Kafkas dilli ve İran dilli halka nisbeten buradaki “*Türk dilli*” halkın sayısının artmasına sebep oluyor.¹⁵³ Bu açıklamadan sonra VII. yüzyılda Azerbaycan’ın etnik durumunun nasıl olduğu rivayet şeklinde verilen ve kaynağı belirtilmeyen VII. yüzyıla ait edilen bir olaydan yola çıkılarak anlatılmaya çalışılmaktadır. Rivayet şeklinde anlatılan olaya göre Emevi halifesi I. Muaviye tarih bilgisi iyi olan Abid adlı şahısa; “*Türkler ve Azerbaycan ne demektir?*” diye sorduğunda Abid; “*Azerbaycan kadimden Türklerin yerleştiği topraktır*” cevabını vermiştir.¹⁵⁴ Çalışmada, XI. yüzyılın ortalarında Selçukluların gelişi zamanı Oğuzların, XII. yüzyılın ilk yarısında ise Kıpçakların Azerbaycan’a gelmelerinden çok önceleri Güney Kafkasya, Mozopotamya ve Küçük Asya arazisinde Oğuz dil grupuna mensup olan boyların (Onoğuzların, Kengerlerin ve s.) meskunlaşmış olduğu yazılmakta, Selçukluların gelişinden sonra ise “*Oğuz dilli Türklerin*” çoğunluk teşkil ettiği ve Arapların gelişi zamanında başlamış oluşma sürecinin “*Türk dilli Azerbaycan halkı*”nın oluşmasıyla sonuçlandığı ileri sürülmektedir.¹⁵⁵ AMBA’in Arkeoloji ve Etnografiya Enstitüsünün yayınında da Türkleşme süreci olarak tanımladığımız bu süreç, AMBA’nın Tarih Enstitüsünün Yedi Ciltlik çalışmasındaki gibi “*Azerbaycan Halkının Formalaşması*” olarak tanımlanmakta ve Yedi Ciltlik çalışmadan farklı olarak bu süreç Atropatena ve Albanya devletlerinin yaranması tarihinden başlatılmaktadır.¹⁵⁶ Aynı yerde, Atropatenliler “*müasir Azerbaycanlıların ulu ecdatlarının en esaslılarından birisi*” olarak görülmekte, ancak bu “*ulu ecdadın*” kimliği ile ilgili bilgi verilmemektedir. Her iki çalışmada da oluşma sürecindeki halk “*Azerbaycan Halkı*” olarak tanımlanmaktadır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında yapılan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada ise döneme ait yukarıda andığımız çalışmalardan farklı olarak Azerbaycan’da hiçbir zaman

¹⁵³ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 360.

¹⁵⁴ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 361.

¹⁵⁵ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 365.

¹⁵⁶ Azerbaycan Etnografyası, Arxeologiya ve Etnografya İnstitutu, III Ciltte, Şerq - Qerb yayınları, Bakü, 2007, I Cilt, s. 38.

kitlesel, tüm bölgeyi kapsayacak şekilde bir Türkleşme sürecinin olmadığı, bu bölgede “kadimden beri Türk dillerinde konuşan” ahalinin yaşadığı ileri sürülmektedir.¹⁵⁷ Çalışmada, M. Ö. VIII. - VII. yüzyıllarda Kimmer, İskit ve Sakaların, M. III. - V. yüzyıllarda Hunların ve M. XI. - XII. yüzyıllarda ise Selçuk Oğuzlarının Ön Asya’ya ve Azerbaycan’a geldikleri ve bu halkların Azerbaycan’da yerli akraba Türk ahali ile karıştıkları vurgulanmaktadır.¹⁵⁸ Ancak bu halkların gelişi Türkleşme sürecini başlatan bir olay olarak görülmemektedir. Geybullayev de, Azerbaycan’ın Türkleşme sürecinin XI. - XII. yüzyıllarda ortaya çıkan bir süreç olmadığı, Selçuk Oğuzlarının XI. - XII. yüzyıllarda Azerbaycan’ın ne Güneyinde ne de Kuzeyinde hiçbir halkı Türkleştirmedeği fikrini savunmaktadır.¹⁵⁹ Velihanlı’nın bağımsızlığın ilk yıllarında yazdığı eserinde de Türkleşme sürecine değinilmektedir. Velihanlı, XI. yüzyılın ortalarında Selçuk akınları zamanı Oğuzların, XII. yüzyılın ikinci yarısında ise Kıpçakların Azerbaycan’a akınlarının arttığını ve büyük çoğunluğunun “Türk - Oğuz” dilinde konuştuğu bu boyların Azerbaycan arazisinde yaşayan Türk boyları ile kaynayıp karıştıklarını ve neticede Araplar zamanında başlayan “Oğuzlaşma” sürecinin tamamlandığını kaydetmektedir.¹⁶⁰ Yedi Ciltlik çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da Türkleşme süreci “Oğuzlaşma” süreci tanımlamasıyla Arapların Azerbaycan’a geldiği zamandan başlatılmaktadır. Azerbaycan’da Türkleşme süreci ile ilgili sadece tarihçiler değil, edebiyatçılar ve siyasetçiler de ilgilenmektedir. N. Ceferov’a göre Azerbaycan’ın Türkleşmesi iki aşamada gerçekleşmiştir: 1. Azerbaycan’da Hun - Kıpçak Türklerinin yerleşmesiyle. 2. Azerbaycan’da Oğuz Türklerinin yerleşmesiyle.¹⁶¹ Ceferov, bu yerleşmelerin hangi tarihlerde olduğunu ve bittiğini belirtmemektedir. Ağasıoğlu ise, Türk halklarının Azerbaycan bölgesi ile olan ilişkisine tamamen farklı bir yönden yaklaşmaktadır. Ağasıoğlu’na göre Azerbaycan’da yaşayan Türk halkları 3 - 4 bin yıl önce muhtelif boylara ayrılarak Türkistan’a, Karadeniz’in kuzeyine ve Avrupa’ya

¹⁵⁷ Yusufov ve diğerleri, s. 231

¹⁵⁸ Yusufov ve diğerleri, s. 233.

¹⁵⁹ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 40.

¹⁶⁰ N. Velihanlı, Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü,1993, s. 65.

¹⁶¹ N. Ceferov, Azerbaycanlılar; Etnokultüroloji Birliyin Siyasi-İdeoloji Üfugleri, XXI. - Yeni Neşirler Evi, Bakü, 2001, s. 8.

gitmişlerdir. Ağasıoğlu, sonradan ayrı ayrı dönemlerde Türk halklarının Azerbaycan bölgesine gelmesini ise onların birinci “Atayurtlarına” dönüşü olarak değerlendirmektedir. Ağasıoğlu’na göre, Türklerin ilk Atayurdu Azerbaycan’ın Güneyi ve Kuzeyi, Doğu Anadolu, Mozopotamiya’nın yukarı kısımlarıdır ve “Proto Türkler”in Azerbaycan ve çevresinden başka yerlere göçlerini ise iki nedene dayandırmaktadır: 1. *Bu bölgelere güneyden ve kuzeyden başka halkların gelmesi* ve 2. *M. Ö. IV. - II. binyıllarda ortaya çıkan kuraklık*.¹⁶² Yedi Ciltlik çalışma ve Velihanlı’nın çalışması hariç Cumhuriyet döneminde yapılan diğer çalışmalarda Azerbaycan’da hiçbir zaman kitlesel Türkleşme sürecinin olmadığı, Türklerin bu yerlerin yerli ahalisi olduğu tezi savunulmaktadır. Sovyet döneminde yazılan Bünyadov’un yukarıda hakkında bahsettiğimiz eserinde de yerli Türkler ifadesi dile getirilmektedir. Türkleşme süreci ile ilgili konuya değinen Ağayev, XX. yüzyılda Türklerin Azerbaycan topraklarında yerleşmesi ile ilgili ileriye sürülen fikirleri başlıca olarak bu şekilde sıralamaktadır:

1. *Azerbaycan’da Türklerin yerleşmesi esasen XI. yüzyılda Selçuk Türklerinin akınları ile olmuştur.*
2. *Türklerin Azerbaycan’da yerleşmesi Erken Orta çağda Hunlar, Sabirler ve Hazarların akınları ile ilgili olmuştur.*
3. *Türkler Azerbaycan topraklarında kadim devirlerden başlayarak yerleşmiştir.*

Ağayev, en doğru kanaate bu tezleri birleştirerek gelinebileceğini söyleyerek kendi fikrini şu şekilde ifade etmektedir: *Türklerin Azerbaycan’da kadim devirlerden başlayarak yerleşmiş, Erken Orta çağlarda Hunların, Sabirlerin, Hazarların ve XI. yüzyılda Selçukluların gelişi ile de Türklerin bölgede gücü daha da artmıştır*.¹⁶³ Ağayev, sözünü ettiği kadim devirlerin tam olarak hangi dönemden başladığını ve hangi Türk boylarının gelişi ile olduğunu yazmamaktadır. Ağayev’in, doğrudan konu üzerine araştırma yapmadan birbirinden bağımsız ve birbirinin zıttı olan bu fikirleri birleştirmesinin de kesin sonuçlar vermeyeceğini düşünmekteyiz. Zira ideolojik mahiyetli ve birbirinin zıttı olan tezleri birleştirerek bir halkın oluşumu ile ilgili fikir bildirmek işin kolayına kaçmak gibi gözükmektedir. Aynı zamanda Türkleşme süreci ile

¹⁶² F. Ağasıoğlu, Dokuz Bitik. II Bitik, Ağrıdağ yayınları, Bakü, 2014. (II Bitik). s. 212.

¹⁶³ Ağayev, s. 117.

ilgili fikirlerin ileriye sürüldüğü bu çalışmalar doğrudan konu üzerine yapılmış araştırmalar değildir ve konunun popülerliğinden dolayı söylenen fikirlerdir.

Bu dönemde Ortaokullar için yazılan “*Azerbaycan Tarihi 7*” adlı ders kitabında da Türkleşme sürecine değinilmektedir. Kitapta, Selçukluların Azerbaycan’a gelişi Türklerin “*üçüncü büyük akını*” olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁴ Bu derslikte Selçuklu Türklerinin gelişinin Azerbaycan’da “*büyük etno - siyasi değişikliğe*” sebep olduğu ve bunun sonucunda Bizans, Ermeni ve Gürcü hakimlerinin “*Kafkasya’nın müslüman Türk*” ahalisini esaret altına alamadığı vurgulanmaktadır.¹⁶⁵ Bu ders kitabında Selçuklular bir nevi kurtarıcı olarak gösterilmektedir. Çalışmada Selçuklulardan önce, Azerbaycan’da Arap işgalleri zamanında IX. yüzyılda Orta Asya’dan getirilen Türk boylarının Hilafet’in Bizans’la sınır bölgelerine göçürüldüğü ile ilgili de bilgi verilmektedir. Yeni göçürülenlerden Saci adlı Türk sülalesinin Azerbaycan topraklarında devlet kurmasının, Kafkasya’nın Güneyinde “*Azerbaycan Türk halkı*”nın bölgedeki konumunun güçlenmesine sebep olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁶ Her iki bilgede de Türkleşme ve Türklerin Azerbaycan bölgesinde devletleşmesi olumlu bir hadise olarak değerlendirilmektedir. Yine Ortaokul öğrencileri için hazırlanan “*Azerbaycan Tarihi 6*” adlı ders kitabında da Azerbaycan’ın Türkleşmesi sürecine değinilerek M. Ö. IV. yüzyılda Azerbaycan’ın Güneyinde ve Kuzeyinde “*vahid Türk halkının*” oluşmaya başladığı yazılmaktadır.¹⁶⁷ Bu ders kitabında Türkleşme süreci Milat’tan önceki yüzyıllardan başlatılmaktadır. Bu dönemde yapılan yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz AMA’da konuya “*Azerbaycan Etnogenezisi*” başlığı adı altında değinilmektedir. Bu çalışmada Azerbaycan’ın yerli ahalisinin Demir Çağının başlarında, M. Ö. III. binli yıllarda ve ondan önceleri de burada yaşayan etnik elementlerden oluştuğu belirtilmektedir.¹⁶⁸ Ancak bu “*etnik elementlerin*” kimlerden müteşekkil olduğu ile ilgili bilgi verilmemektedir. Çalışmada, Türk halklarının Azerbaycan’a gelmelerinden bahsedilirken Miladın ilk asırlarında Azerbaycan’a gelen “*nomand*”ların (Göçebelerin)

¹⁶⁴ Yakup Mahmudov ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi 7*, Aspoligraf yayınevi, Bakü, 2008. s. 56.

¹⁶⁵ Mahmudov ve diğerleri, s. 54.

¹⁶⁶ Mahmudov ve diğerleri, ss. 31 - 33.

¹⁶⁷ Veli Veliev ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi 6*, Tehsil neşriyatı, Bakü, 2017, s. 62.

¹⁶⁸ İlham Aliyev ve diğerleri, ss. 99 - 100.

içerisinde Türklerin de olduğunu ancak yeni Türk boylarının bu bölgeye kitlesel göçlerinin M. 227 yılına tesadüf ettiği yazılmaktadır.¹⁶⁹ Bundan başka yine aynı yerde M. 395 yılında büyük Hun ordusunun Albanya'dan geçerek Adurbadagan'a ve oradan da Küçük Asya'ya girdiği ve bu devirden itibaren gelen Hunların Hazar denizi sahillerinde, Albanya'nın doğusunda Maskut vilayetinde daimi olarak yerleştikleri yazılmaktadır. Çalışmada I. yüzyılın Azerbaycan'ın "etno - lingüistik" haritasında gözlemlenen ciddi değişimlerin M. II. - VII. yüzyıllarda daha da çoğaldığı ve bu değişimlerin Azerbaycan'a göçen "Sak - Türk" ve "Massaget" boylarının, sonralar ise Hun boylar birliğinden olan Barsil, Hazar, Bulgar, Kenger, Sabir gibi Türk boylarının bölgeye yerleşmesi ile ilgili olduğu vurgulanmaktadır.¹⁷⁰ Yine aynı yerde Sasani İmparatorluğunun dağılması arefesinde Güney Azerbaycan ahalisinin büyük bir kısmının Türklerden oluştuğu yazılmaktadır. Bu çalışmada Türklerin Azerbaycan'da yerleşmesi esaslı olarak Hunlar zamanından başlatılmaktadır. Bunlardan başka çalışmada günümüz Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşayan ahalinin oluşumu ile ilgili; *Azerbaycan ahalisinin en önemli özelliklerinden birinin onun tarih boyunca rengareng etnodemografik yapıya sahip olması ve tüm tarih boyunca bu özelliğini koruyabilmesi* olduğu belirtilmektedir.¹⁷¹ AMA'da ülkenin demografik yapısı ile ilgili yazılanları değerlendiren Hacısalihoğlu, bu yöntemle "Azerbaycanlı" sıfatıyla bu topraklar üzerinde yaşayan halkın aslında bir sentez sonucu ortaya çıktığının anlatılmak istendiğini vurgulamaktadır.¹⁷² Konuyla ilgili döneme ait bir diğer çalışmada ise "Azerbaycanlıların soykökünde başlıca olarak Kutı, Lullubi, Turuk (Turukku), Hürri, Kimmer, İskit (Skit, Skif), Sak, Hun, Bulgar, Xəzər, Barsil, Peçeneq, Suvar, Qıpçaq" ve diğer Türk halklarının, aynı zamanda Türk olmayan halkların iştirak ettikleri ve Oğuz Türklerinin (Karakoyunlu, Akkoyunlu, Selçuklu) halkın oluşması sürecinde son rolü oynadıkları yazılmaktadır.¹⁷³

¹⁶⁹ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 100.

¹⁷⁰ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 101.

¹⁷¹ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 93.

¹⁷² Hacısalihoğlu, s. 256.

¹⁷³ Y. Mahmudlu, Azerbaycanlılar Etnik Siyasi Tarihe Umumi Bir Bakış, Aspoligraf yayınları, Bakü, 2008, s. 5. Bu eser AMBA Tarih Enstitüsünün Bilim Kurulunun (Elmi Şura) kararıyla yayınlanmıştır.

Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Türkleşme süreci ile ilgili ele aldığımız dönemlerdeki yaklaşımlar üzerinde tahlilimizi özetleyerek aşağıdaki kanaate gelebiliriz:

1. Türkleşme süreci, “*Türklerin Azerbaycanda Meskunlaşması*” ifadesi adı altında araştırdığımız dönemler içerisinde ilk defa Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında ele alınmıştır. Çar Rusyası döneminde yazılan *Gülüstan-ı İrem* eserinde ayrı ayrı Türk halklarından ve onların Azerbaycan’a gelmelerinden bahsedilse de bu mesele bilinçli olarak Azerbaycan’da halkın “*Türkleşme süreci*” olarak ele alınmamaktadır. Demokratik Cumhuriyet dönemindeki çalışmaları içerdiği konular itibariyle Azerbaycan’da Milli Tarih yazımına geçişin başlangıcı olarak görebiliriz. Zira bu zaman artık Milli bir devletin yarandığı dönem olduğu için bu çalışmaları Milli Tarih yazımına geçişin başlangıcı olarak ele almakta bir sakınca olmayacağını düşünmekteyiz. Böyle düşünmemizi gerektiren sebeplerden birisi de bu çalışmaların resmi devlet adını kendinde ihtiva eden “*Azerbaycan Tarihi*” adını taşımasıdır. Zira bu dönemden itibaren sınırları belli bir bölge içerisinde bir milletin tarihinden bilinçli olarak bahsedilmektedir. *Gülüstan-ı İrem* eserinde de belli bir bölgenin tarihinden bahsedilmektedir ancak, *Gülüstan-ı İrem* eseri sırf bir coğrafi bölgenin tarihi bazında yazılmıştır ve ancak buarada sınırları belli bir devlette yaşayan bir ulusun tarihi bilinçli olarak ele alınmamıştır. Yani bu eser bir milletin tarihini inşa etmek amacıyla kaleme alınmamıştır. Demokratik Cumhuriyet dönemindeki çalışmalar da sınırları belli bir coğrafi bölgenin tarihi bazında yazılsa da bu bölgedeki belli bir milletin tarihi bilinçli olarak anlatılmaktadır.

2. Türkleşme süreci Sovyet döneminde genellikle M. III - V yüzyıllardan başlatılmakta ve Üç Ciltlik çalışmada bu süreç “*Göçebelerin Azerbaycan’a Baskınları*” başlığı adı altında ele alınmaktadır. Bu çalışmada Türkleşme süreci, “*Türk dilli*” göçebelerin Azerbaycan’a gelmeleri ve bunun neticesinde bölge halkının dilinde Türkçe unsurların çoğalması olarak açıklanmaktadır. Sovyetler döneminden başlayarak bazı çalışmalarda halkın oluşumu ile ilgili açıklamalar konuşulan dil üzerinden yapılmaktadır. Bu dönemde yapılan çalışmaların hepsinde Türkleşme sürecinin aynı dönemden başlatıldığını söyleyemeyiz. Zira yukarıda hakkında bahsettiğimiz çalışmalardan da görüldüğü gibi bazı müellifler bu süreci Sasaniler zamanından, bazıları Miladın ilk yüzyıllarından, bazıları ise Araplar zamanından başlatmaktadırlar. Döneme ait ele

aldığımız çalışmalar içerisinde yalnızca Bünyadov'un eserinde “*yerli Türkler*” ifadesi geçmektedir.

3. İncelediğimiz bu üç dönem içerisinde Azerbaycan'da Türkleşme süreci genel olarak: Demokratik Cumhuriyet döneminde Sakalardan ve Midiyalılardan, Sovyet döneminde Miladın ilk yüzyıllarından, Cumhuriyet döneminde ise bazı çalışmalarda M. Ö. III. - II. binyıllardan başlatılmakta, aynı zamanda bu dönemdeki çalışmaların bazılarında Azerbaycan'da hiçbir zaman kitlesel şekilde Türkleşme sürecinin olmadığı, Türklerin bu bölgelerin yerli ahalisi olduğu tezi savunulmaktadır. Dönemin Tarih Enstitüsünün Yedi Ciltlik çalışmasında ise Türkleşme süreci Araçların Azerbaycan'da hakimiyetleri zamanından başlatılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN TARİHİ ANLAYIŞI İÇERİSİNDE ERKEN TÜRK TARİHİ

3. 1. Azerbaycan Tarihi Anlayışı

Azerbaycan Tarihi Anlayışını doğuran, onun sınırlarını belirleyen, “*Azerbaycan Tarihi*” adıyla ve Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı bölgede ilk insan izlerinin ortaya çıktığı dönemden başlayarak yakın döneme kadar olan tarihi süreci bir bütün olarak ele alan eserlerdir. Azerbaycan Tarihi denilince sınırları belli olan bu topraklarda ilk insan izlerinin görüldüğü andan şimdiye kadar olan dönem ve bu dönemde Antik Çağ uygarlıkları, Orta Çağ İmparatorlukları ve son olarak Türk Tarihinin bu bölgedeki seyri göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁷⁴ Azerbaycan Tarihi Anlayışı içerisinde Türk halklarının sadece bu coğrafyadaki varlığından bahsedilmektedir. Azerbaycan Tarihi Anlayışı Sovyet döneminde Türk kimliğinden tecrid edilmiş muhayyel “*Azerbaycan Halkının Tarihi*”nin, Demokratik Cumhuriyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ise Türk Tarihinin sadece Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı ele alınması söz konusudur. Azerbaycan Tarihi Anlayışı ele aldığımız dönemler içerisinde ilk defa Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemden itibaren yapılan birçok çalışmalar devletin adından yola çıkılarak “*Azerbaycan Tarihi*” adıyla yapılmakta ve Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler de ilk defa bu dönemden başlayarak sözünü ettiğimiz anlayış içerisinde verilmektedir. Ancak bu ad altında ele aldığımız her üç dönemde yalnızca devletin yerleştiği arazinin tarihi değil, bu adın kapsadığı coğrafyanın da tarihi ele alınmaktadır. Yani Azerbaycan Tarihi Anlayışının sadece ele aldığımız her üç siyasi dönemdeki Kuzey Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı bir tarih anlatımından ibaret olmadığını görmekteyiz. Ele aldığımız dönemler içerisinde Azerbaycan adını kendinde ihtiva eden ilk çalışma Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde değerlendirdiğimiz İsmailov’un “*Azerbaycan Tarihi*” adlı

¹⁷⁴ Hacısalihoglu, s. 26.

çalışmasıdır.¹⁷⁵ Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarından bazılarının siyasi, ideolojik ve akademik faaliyetleri Demokratik Cumhuriyetin yıkılışını takiben bir iki yıl boyunca Azerbaycan'da devam edebildiği için İsmailov'un Sovyet ideolojisine uymayan bu eserinin Bakü'de yayımlanması mümkün olmuştu.

Azerbaycan Tarihi adı altında Güney ve Kuzey Azerbaycan topraklarındaki tarihi olaylardan, bu topraklarda kurulan devletlerden ve yaşamış olan halklardan bahsedilmektedir. Bu gelenek, Demokratik Cumhuriyet döneminden başlayarak Cumhuriyet dönemine değin hala daha devam etmektedir. Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde yapılan çalışmaları aşağıda ilgili bölümlerde Erken Türk Tarihine ait ele alınan konular üzerinden inceleyeceğiz. Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile yazılmış eserler içerisinde Ortaokul ve Lise ders kitapları da dahildir. Demokratik Cumhuriyet döneminde “*Azerbaycan Tarihi*” adı altında okutulan ders kitaplarına rastlayamadık. Bu döneme ait ettiğimiz “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmalar da Cumhuriyetin ele geçirilmesini takiben Sovyet döneminin ilk yıllarında yayınlanmıştır.¹⁷⁶

Sovyet dönemine geldiğimizde “*Azerbaycan Tarihi*” adlı akademik çalışmaların ve ders kitaplarının hazırlanması bir hayli geç, 1950 yılından sonra olmuştur. Rejim kurulduktan sonra 1920 - 1923 yıllarında İlk ve Ortaokullarda okutulan tarih dersleri kaldırılmış ve yerine “*İçtimaiyyat*” dersi konulmuş, 1923 - 1931 yıllarında da devam eden bu durum Komünist Partisi'nin 5 Eylül 1931 tarihinde verdiği kararla yeniden değiştirilmiştir.¹⁷⁷ Ancak, aynı yılda Yüksek Okullarda tarih dersi kaldırılmış, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi kapatılmış ve bu durum 1934 yılına kadar devam etmiştir. Dönemin tarih tedrisinin yönünün daha iyi anlaşılması açısından 1947'de öğretmenler için hazırlanan İlk Okul tarih programının girişinde öğretmenlere verilen tavsiyelerden bazılarını burada sıralamayı uygun görüyoruz: *Öğrenciler tüm işçilerin*

¹⁷⁵ Bu döneme ait incelediğimiz bir diğer çalışma da yukarıda hakkında bahsettiğimiz Zeynalıoğlu'nun *Muhtasar Azerbaycan Tarihi* ve Oder'in *Azerbaycan* adını taşıyan çalışmalarıdır. Bu çalışmaların her birini yukarıda ilgili bölümlerde ele aldık.

¹⁷⁶ Bu eserlerden ilk bölümde bahsetmiştik. R. İsmailov'un eseri 1923 yılında Bakü'de, Zeynalıoğlu'nun eseri ise 1924 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

¹⁷⁷ Memmedov bu ders kitaplarının adlarını açıklamamaktadır. H. Memmedov, Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları, 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler, 8-10 Haziran, İstanbul, 1995. ss. 215 - 220.

*büyük teşkilatçıları ve dahileri olan B. İ. Lenin'in ve İ. V. Stalin'in hayat ve faaliyetlerini öğrenmeliler. Öğrenciler, Sovyet halklarının "Büyük Rus" halkı etrafında sıkı bir şekilde birleşmiş kardeş halklar olduğunu ve vatanımızdaki halkların Sosyalizm cemiyetini nasıl kurduklarını öğrenmeliler.*¹⁷⁸ Programda, dördüncü sınıflar için ilk bölüm "*Vatanımız Uzak Geçmişde*" başlığını taşımakta ve burada "*Azerbaycan Halkının Kadim Babaları Midiyalılar*", "*Azerbaycan Halkının Arap İşgallerine Karşı Mübarizesi*",¹⁷⁹ "*Kiev Devleti*", "*Tatar İşgali*", "*Moskova Devleti*", "*XVIII. Yüzyılda Rus İmparatorluğu*" başlıklı bölümler verilmektedir.¹⁸⁰

Sovyet eğitim sistemini değerlendiren Mehmetzade, bu devirde eğitimde esas amacın, "*Kızıl Rusya*"ya sadık memurlar yetiştirmek olduğunu ve bu sebeple Rus tarihi ve Rus edebiyatına büyük önem verildiğini yazmaktadır.¹⁸¹ Bu dönem daha "*Azerbaycan Tarihi*"i adlı dersin programa ilave edilmediği bir dönemdir. Sovyet dönemi Azerbaycan'da bağımsız olarak yapılmış Erken Türk Tarihine ait çalışmalar tespit edemedik. Sovyetler döneminde "*Azerbaycan Tarihi*"nin Ortaokullarda ders programına dahil edilmesi 5 Kasım 1959'da verilen karardan sonra mümkün olmuştur.¹⁸² 1964 yılında 7. - 8. sınıflar için hazırlanmış "*Azerbaycan Tarihi*" adlı ders kitabının giriş yazısından da çalışmanın "*Azerbaycan halkının*" tarihine dair düzenli derslik hazırlamak maksadıyla "*ilk tecrübe*" oluşu belirtilmektedir.¹⁸³ Bu kitapta, "*Azerbaycan Tarihi*" Azerbaycan arazisinde ilk çağdan ve ilk devletlerin yaranmasından başlatılmakta, ardından Azerbaycan'da feodal sistemin yaranması, "*Sasani ve Arap İşgallerine Karşı Mübarize*"¹⁸⁴ ve bu işgal sürecinde yaşanan olaylar

¹⁷⁸ İbtidai Mekteb Programları, Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi İbtidai ve Orta Mektepler İdaresi, Azereşr, Bakü, 1947. ss. 32 - 33.

¹⁷⁹ İbtidai Mekteb Programları, s. 34.

¹⁸⁰ İbtidai Mekteb Programları, ss. 34 - 35.

¹⁸¹ M. B. Mehmetzade, Milli Azerbaycan Harekatı, MGT Yayınları, Bakü, 2018, s. 230.

¹⁸² Süleymanov, s. 32.

¹⁸³ A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov. Azerbaycan Tarihi, 7. - 8. Sınıflar için. Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi tarafından Tesdig edilmiştir. Azerbaycan Devlet Tedris Pedagoji Edebiyat Neşriyatı. Bakü, 1964. s. 3.

¹⁸⁴ A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov, s. 19.

ve devamında “*Azerbaycan Halkının Moğol Esaretine Karşı Mübarizesi*”¹⁸⁵ ve benzer başlıklarla diğer konular anlatılmaktadır. Bu kitapta anlatılan dönemlerde Türk varlığından bahsedilmemekte ve adı geçen halkların Türklüğüne dair herhangi bir vurgu yapılmamaktadır. Tam aksine, Atropatena devleti zamanında “*Kadim Azerbaycan halkının teşekkülünün hızlandığı*” ve Atropatenlilerin dillerinin “*Azeri*” adlandırıldığı ve bu dilin günümüzdeki etnik azınlık olan Talışların diline yakın olduğuna dair ihtimal öne sürülmektedir.¹⁸⁶ Bu fikir yukarıda bahsettiğimiz Tarih Enstitütüsünün Sovyet ve Cumhuriyet döneminde yapılan Azerbaycan Tarihi adlı çalışmalarında da geçmektedir. 1986 yılına ait, yine ders kitabı olarak okutulan “*Azerbaycan Tarihi*”nde de benzer başlıklarla aynı konular anlatılmakta ve Atropatenlilerle ilgili bu iddia kaynak gösterilmeksizin tekrar edilmektedir.¹⁸⁷ Bu kitapta da Erken Türk Tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. “*Azerbaycan Tarihi*” adlı bu ders kitabının 1990 yılında hazırlanmış baskısında da benzer başlıklarla aynı konular yine aynı düzeyde anlatılmakta ve Atropatenlilerin kendilerine özgü dillerinin olduğu yazılsa da bu dilin hangi dil olduğu belirtilmemektedir.¹⁸⁸ Bu ders kitabında da diğerlerinde olduğu gibi Erken Türk Tarihine yer verilmemekte ve Demokratik Cumhuriyet döneminde tarihleri Erken Türk Tarihi içerisinde ele alınan Albanların dillerinin Sovyet döneminde ihtimal dahilinde Dağıstan Dilli halkların diline daha yakın olduğu vurgulanmaktadır.¹⁸⁹ Bu kitapta Türklerle ilgili tek bilgi “*Göçebelerin Azerbaycan’a Baskınları*” alt başlığı altında bir paragrafla verilmektedir.¹⁹⁰ “*Azerbaycan Tarihi*” adlı ders kitabının müfredata dahil olduğu 1959 yılından başlayarak Sovyetlerin son dönemine kadar farklı yıllarda yayınlanmış “*Azerbaycan Tarihi*” adlı ders kitaplarını incelediğimizde bu dönemde okutulan ders kitaplarında Türklerin bu bölgedeki tarihinden bahsedilmediğini görmekteyiz. Azerbaycan Tarihi adıyla hazırlanmış bu çalışmalarda “*Azerbaycan*

¹⁸⁵ A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov, s. 36.

¹⁸⁶ A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov, s. 14.

¹⁸⁷ A. N. Guliyev, Azerbaycan Tarihi, 7. - 8. Sınıflar için derslik, Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi tarafından Tesdig edilmiştir. Maarif neşriyatı, Bakü, 1986, s. 16.

¹⁸⁸ A. N. Guliyev ve T. A. Azizov, Azerbaycan Tarihi, 7. - 8. Sınıflar için derslik, Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi tarafından Tesdig edilmiştir. Maarif neşriyatı, Bakü, 1990, s. 13.

¹⁸⁹ A. N. Guliyev ve T. A. Azizov, s. 14.

¹⁹⁰ A. N. Guliyev ve T. A. Azizov, s. 29.

Halkının Tarihi” ifadesi ile Türk halkının tarihinden değil, İran Dilli ve Kafkas Dilli oldukları iddia edilen halkların tarihinden “*Azerbaycan Halkı*” olarak bahsedilmektedir. Cumhuriyet dönemine geldiğimizde ise Sovyet döneminde İran dilli ve Dağistan dilli olarak gösterilen halkların bu dönemde Türk halkları olarak verildiğini görmekteyiz. Cumhuriyet döneminde Erken Türk Tarihi ile ilgili beşinci sınıf öğrencileri için hazırlanan “*Ata Yurdu*” adlı ders kitabında da Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler Demokratik Cumhuriyet dönemi kitaplarında olduğu gibi “*Massaget*” ve “*Saklar*”lardan başlatılmakta ve bu halklar “*Türk soylu ulu babalarımızdan biri*” olarak tanımlanmakta ve Tomris “*Azerbaycan kadını*” sıfatıyla anılmaktadır.¹⁹¹ Atropatena ile ilgili Ortaokul ders kitabında ise Sovyet döneminden farklı olarak Atropatena arazisinde *Müg, Kaspi, Mag, Kadusi* ve *Matay* adlı halkların yaşadıkları ve bunların büyük bir kısmının “*Türk soylu*”¹⁹² oldukları iddia edilmektedir. Kitapta, adı verilen halklardan “*Türk soylu*” olarak kimliklendirilenlerin hangileri olduğu belirtilmemekte ve artık M. Ö. IV. yüzyılda Azerbaycan arazisinde “*Vahit Türk halkı*”¹⁹³’nin oluşmaya başladığı ileri sürülmektedir. Bu döneme ait olan Ortaokul öğrencileri için hazırlanan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı ders kitabında Albanya ahalisinin “*Türk dilli*” ve Kafkas dilli halklardan oluştuğu ve bu halklar içerisinde Albanların çoğunluğu oluşturdukları yazılsa da Albanların kimliği kesin olarak belirtilmemektedir.¹⁹⁴ Sovyet dönemindeki ders kitaplarında ise Albanların bir kısmının Türk Dilli olduklarına dair iddialar tespit edemedik.

Cumhuriyet döneminin Azerbaycan Tarihi adlı, Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile hazırlanmış ders kitaplarında Massaget ve Sakaların tarihi de Erken Türk Tarihi içerisinde verilmektedir. Dönemin Ortaokul öğrencileri için hazırlanan ders kitabında Massagetler ve Sakalar aynı halk olarak verilmekte ve kesin tarih belirtilmeden onların kadim zamanlarda Aras nehrinden Kuzeydeki topraklarda yaşadıkları yazılmakta ve bu halklar “*Türk soylu ulu babalarımızdan biri*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁵ Bu ders

¹⁹¹ Azerbaycan Tarihi 5. Ata Yurdu, s. 25.

¹⁹² Azerbaycan Tarihi 6, s. 62.

¹⁹³ Azerbaycan Tarihi 6, s. 62.

¹⁹⁴ Azerbaycan Tarihi 6, Tehsil yayınları, Bakü, 2018, s. 71.

¹⁹⁵ Azerbaycan Tarihi 5. Ata Yurdu, s. 25.

kitabındaki tarih anlatımında dikkati çeken husus “*Tomris*”i “*Azerbaycan kadını*”, Massagetlerle Farslar arasındaki savaşı ise Massagetlerin kendi vatanları için yaptıkları savaş ve Massagetlerin “*Kadim Türk soylu babalarımız*” olarak görülmesidir. Bundan başka Cumhuriyet Döneminin yine Eğitim Bakanlığı tarafından Ortaokul öğrencileri için hazırlanan tarih kitaplarında Mannalıların da Türk olduklarına dair vurgu yapılmaktadır. Kitapta, Manna ile ilgili yer ve şahıs adlarından hareketle Azerbaycan arazisinde kadim Türk halklarının yaşadığı Manna hükümdar adlarının anlamlarının Türkçe açıklanabileceği öne sürülmektedir.¹⁹⁶ Yine aynı yerde Manna hükümdar adlarından Aza adının “*Türk menşelli, ağa, büyük kardeş*”, Ullusunun adının ise “*en büyük, en ulu*” anlamlarına geldiğini ve bu durumun da Manna ahalisinin esas dilinin “*Kadim Türk Dili*” olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir. Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile hazırlanan ders kitaplarında “*Matay*”lar hakkında da bilgi verilmekte ve Atropatena arazisinde *Müg, Kaspi, Mag, Kadusi* ve *Matay* adlı halkların yaşadıkları ve bunların büyük bir kısmının da “*Türk soylu*” olduğu yazılmaktadır.¹⁹⁷ Buraya kadar incelediğimiz okul kitaplarında yazılanlardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki, Sovyet döneminden farklı olarak Cumhuriyet döneminde sözünü ettiğimiz anlayışla hazırlanan ders kitaplarında tarih Türk halkının tarihi olarak anlatılmaktadır.

Her üç dönemde Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile yapılmış çalışmaları aşağıda Erken Türk Tarihine dahil edilen konular üzerinden inceleyeceğiz.

¹⁹⁶ Veli Veliyev ve diğerleri, Azerbaycan Tarihi, 6. Ümumtehsil Mekteplerinin 6. Sınıfı İçin Derslik, Tehsil yayımları, Bakü, 2018, s. 54.

¹⁹⁷ Veli Veliyev ve diğerleri, Azerbaycan Tarihi, 6. Sınıf Ders Kitabı. Ümumtehsil Mekteplerinin 6. Sınıfı İçin Derslik Tehsil Neşriyatı, Bakü, 2018, s. 62.

3. 2. Azerbaycan'da “Proto Türkler”

M. Ö. binli yıllarda Azerbaycan'da yaşayan ahalinin menşei ile ilgili açıklamalar ilk defa Demokratik Cumhuriyet döneminde karşımıza çıkmaktadır. Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarındaki bu bilgiler Midiyalılar ve İskitlerle ilgili idi. Midiyalılar ve İskitler Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında Türk halkları olarak görülse de bu halklarla ilgili “Proto Türk” tanımlaması yapılmamaktadır. Sovyetler zamanında yapılan çalışmalarda ise kadim halklarla ilgili bilgiler daha da eskiye M. Ö. III. - II. binyıllara gitmeye başladı. Döneme ait çalışmalar içerisinde konu ilk defa 1958 yılında yayınlanan Üç Ciltlik çalışmada ele alınmaktadır. Çalışmada, M. Ö. III. binyılda Güney Azerbaycan'ın güney batısında ve “İran Kürdüstanı” olarak ifade edilen bölgede Lullubey ve Kutı halklarının yaşadıkları yazılmakta ve ancak halkların dili, etnik kimlikleri ve s. ile ilgili bilgi verilmemektedir. Sadece M. Ö. III. binyıldan M. Ö. I. binyıla kadar olan zaman aralığında bu bölgelerin etnik ve dil terkinde bir değişiklik olmaksızın Lullubey ve Kutı olarak kaldığı ileri sürülmektedir.¹⁹⁸ Cumhuriyet döneminde yine Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanan Yedi Ciltlik çalışmanın birinci Cildinde¹⁹⁹ ise Güney Azerbaycan bölgesinin M. Ö. III. - II. binyıllarda gayri İran dilli olduğu ve Hurri - Lullubi unsurunun büyük öneme sahip olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁰ Çalışmada, Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinin yerli ahalsinin Kuzey Batı Kafkasya dil ailesinin dillerinden birinde konuşan halklardan oluştuğu belirtilmektedir.²⁰¹ Bundan başka, M. Ö. 1000. - 800. yıllarda Güney Kafkasya'nın Güney Doğu bölgelerine ve İran yaylasına gelen ahalinin bu bölgelere kendileri ile birlikte at defni geleneğini, ata ibadeti, atçılık mesleğini, sanat eşyalarında

¹⁹⁸ Üç Ciltte, I. Cilt, s. 40.

¹⁹⁹ Bu eserin Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından 1970 yılından başlayarak 1990 yılına kadar I. IV. V. ve VI. ciltleri hazırlanmıştır. 1998 yılında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi “Yedi Ciltte Azerbaycan Tarihi” adlı eseri ilave ve değişiklikler yaparak yeniden yazma kararı aldı ve eser 1998 yılında ilk defa yayınlandı. 2007 yılında ise eser hiçbir değişiklik edilmeksizin yeniden yayınlanmıştır. Eserde bizim yararlandığımız konular ilk yayınlandığı yıldaki hali ile aynıdır. Çalışmanın bizim konumuza dahil olan I. ve II. ciltlerinde hiçbir değişiklik edilmemiştir.

²⁰⁰ İgrar Aliyev ve diğerleri, Yedi Ciltte, I Cilt, 1998, s. 168.

²⁰¹ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 168.

hayvan figürleri yapma sanatını getirdikleri ve yeni gelen bu halkların İran dilli oldukları ileri sürülmektedir.²⁰² Daha sonra ise İran yaylasına gelmiş bu halkların İran dilli halkların teşekkül ettiği bölge olarak verilen Güney Rusya bölgesinden geldikleri gösterilmekte,²⁰³ İran dilli halkların Güney Rusya çöllerinde oluştuğu ve Azerbaycan bölgesine gelen “*Kimmer, Skif, Sak*” boylarının da İran dilli oldukları iddia edilmektedir.²⁰⁴ Cumhuriyet döneminde Tarih Enstitüsünün Sovyet dönemindeki Üç Ciltlik ve Cumhuriyet dönemindeki Yedi Ciltlik çalışmalarında ileriye sürülen tezlerden tamamıyla farklı tezlerle karşılaşmaktayız. Bu dönemde diğer çalışmalarda yazılanlardan tamamile farklı tezlerin ileri sürüldüğü Üniversiteler için hazırlanmış “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada M. Ö. binyıllarda Azerbaycan’da yaşayan ahalinin kimliği etnonim ve toponimler üzerinden açıklanmakta ve konu “*Proto Türkler*” başlığı adı altında ele alınmaktadır.²⁰⁵ Bu başlıkta ilk olarak kadim Azerbaycan’ın dağlık arazilerini kapsadığı yazılan “*Aratta*” adlandırılan ülkesinin adının anlamı üzerinde durulmaktadır. Çalışmada, Aratta kelimesinin Türkçe “*Dağ*” anlamına geldiği ve bu kelimeye benzer adların, “*dağ*”, “*dağ silsilesi*” anlamlarında yalnızca Türk dillerinde “*Alataa, Alattu, Alattoo*” şekillerinde kullanıldığı²⁰⁶ ve Aratta adının bu kelimelerin “*Erken Proto Türk*” versiyonu olduğu iddia edilmektedir. Bu konuya değinen Ağasıoğlu ise Aratta’nın tarihte belli olan ilk Türk devleti olduğunu iddia etmektedir.²⁰⁷ Bundan başka “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada, M. Ö. III. - II. binyıllarda Lullu şeklinde geçtiği yazılan halkın adının²⁰⁸ birbiriyle dil ve köken olarak akraba ve her birinin kendi adı olan “*Proto Türk boylarına*” kenardan verilen bir ad olduğu iddia edilmektedir.²⁰⁹ Bu birliğe dahil olan boylardan ise yalnızca Turukki ve Su boylarının

²⁰² Yedi Ciltte, I. Cilt, ss. 168 - 169.

²⁰³ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 169.

²⁰⁴ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 169.

²⁰⁵ Yusufov ve diğerleri, s. 77.

²⁰⁶ Yusufov ve diğerleri, s. 78.

²⁰⁷ Ağasıoğlu, Dokuz Bitik, III. Bitik, Ağrıdağ yayınları, Bakü, 2014, (III. Bitik), s. 151.

²⁰⁸ Bu halkın adı Üç Ciltliğin birinci cildinde *Lullubey*, Yedi Ciltliğin birinci cildinde *Lullubi*, ele aldığımız Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmada ise *Lullu* şeklinde geçmekte ve kaynaklarda bu adın “*bi ve mi*” ekleri ile de geçtiği yazılmaktadır.

²⁰⁹ Yusufov ve diğerleri, s. 80.

adlarının bilindiği yazılmaktadır.²¹⁰ Eserde, kadim Azerbaycan ahalisinin hayvanlarını sesledikleri zaman *Lulu (lolo)* kelimesini kullandıkları ve zamanla bu ifadenin Azerbaycan ahalisine kenardan verilen ada çevrildiği iddia edilmektedir.²¹¹ Bu yazılanlarla ilgili hiçbir kaynak gösterilmemekte ve nerede geçtiği belirtilmeyen kelime üzerinden yola çıkılarak M. Ö. III. binyılda yaşamış olan bir halkın kökenine dair iddiada bulunmaktadır. M. Ö. III. binyılda yaşamış olan bir halkın koyunlarını otlatırken “*lulu*” kelimesini kullandıklarının nasıl tepit edildiği ise açıklanmamaktadır. Adları Turukki ve Su olarak verilen halklardan başka M. Ö. III. - II. binyıla ait kaynaklarda adlarının geçtiği iddia edilen Kutiler de “*Proto Türk*” halkları olarak gösterilmektedir. Çalışmada, Kutü kelimesi Kuman kelimesi ile özdeşleştirilmekte ve her iki kelimenin de kökünün “*Ku*” olduğu ve Kutilerin “*Akbenizli Türk*” halklarından olduğu ileri sürülmektedir.²¹² Ağasıoğlu, da Turukki adlı halkın diğer Türk halkları gibi Aratta, Kutü ve Lullu devletlerinin kuruluşunda iştirak ettiğini ve bu adın Türk adının kadim şekli olduğunu iddia etmektedir.²¹³ “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada Kutü olarak geçen halkın adı Ağasıoğlu’nun çalışmasında “*Quti*” (*Guti*) şeklinde geçmekte, “*Qutiler*”in ilk Türk imparatorluğunu kurdukları iddia edilmektedir.²¹⁴ Bu dönemde yapılan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı bir diğer çalışmada ise Asur ve Urartu çivi yazılarında geçen “*Manna toponimleri*”nin anlamının açıklanmasının, M. Ö. III. - II. binyıllarda yaşamış oldukları yazılan Kutü, Lullubi, Su ve Turkki halklarının dillerinin menşei hakkında tasavvur oluşturmamıza yardımcı olacağı öne sürülmektedir.²¹⁵ Çalışmada, kaynak gösterilmeden Urartu çarı I. Arğişti’nin Manna’da “*dağlık Alateye ülkesi*”nden bahsettiği ve Alateye kelimesinin “*Altay - Türk*” coğrafyasında kullanılan Altay, Alatau, Alatava, Aladağ kelimeleri ile bağlantılığının şüphe doğurmadığı iddia

²¹⁰ Yusufov ve diğerleri, s. 79.

²¹¹ Yusufov ve diğerleri, s. 79.

²¹² Yusufov ve diğerleri, s. 82.

²¹³ Ağasıoğlu, (Azer), s. 41.

²¹⁴ Ağasıoğlu, (III. Bitik), s. 174.

²¹⁵ Bu çalışma bağımsızlığın ilk yıllarında M. E. Resulzade adına Bakü Devlet Üniversitesinde verilen eğitim programı esasında hazırlanmıştır. Yagub Mahmudov ve diğerleri. Süleyman Aliyarlı, (Ed.) Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan neşriyatı, Bakü, 1996, s. 41.

edilmektedir.²¹⁶ Bundan başka yine aynı yerde Manna'da *Uişdiş* adlı bir vilayetin olduğu ve bu adın "*Vişdiş, Beşdiş, yani Beşdiş dağ*" anlamına geldiği iddia edilmektedir. Bu çalışmada da "*Turkki*" kelimesinin Türk adının ilk yazılış şekli olarak kabul edilmesinin mümkün olduğu fikri desteklenmektedir.²¹⁷ Bu çalışmanın 1996 yılında hazırlanan ikinci baskısında da "*Turkki*" kelimesinin Türk adının ilk hali olduğuna dair iddia tekrar edilmektedir.²¹⁸ Geybullayev de, Kutilere ve Lullubilere ait ettiği şahs adlarından yola çıkarak bu halkların Türk olduklarını ima etmeye çalışmaktadır. Geybullayev, Kutilerin M. Ö. I. binyılın başlarında Urartu arazisinde, şimdiki Van gölü çevresinde yaşadıklarını ve Urartu hükümdarlarının M. Ö. VIII. - VII. yüzyıllarda yazdırdıkları kitabelerde ülkenin adının "*Biaini*" şeklinde geçtiğini ve Van gölünün eski adı olduğunu iddia ettiği *Bia* kelimesinin de "*Altay - Türk dillerinde*" Su anlamına geldiğini iddia etmektedir.²¹⁹ Aynı zamanda Geybullayev, Urartuluların dillerindeki Türkçe kelimeleri de Kutilerden aldığı ileri sürmektedir.²²⁰ Yazar daha sonra, Lullubi kelimesinin sonunda "*bi*" ekinin olduğunu ve bu ekin Türk halkları olduğunu yazdığı *Barabi, Nuşibi, Syanbi, Tatabi* adlarının sonundaki "*bi*", "*pi*" ekleri ile aynı olduğunu iddia etmektedir.²²¹ Yazar, bunun gibi ciddi kaynaklara dayandırılmadan ileri sürdüğü fikirlerle M. Ö. III. - II. binyıllarda yaşadıkları varsayılan Kutilerin vd. halkların Türk olduklarını ima etmeye çalışmaktadır.

Cumhuriyet döneminin ilerleyen yıllarında M. Ö. III. - II. binyıllarda yaşadıkları yazılan halkların Türk olduklarına dair iddiaların Ortakul kitaplarına da sirayet ettiğini görmekteyiz. Örneğin, Ortaokul öğrencileri için hazırlanan "*Azerbaycan Tarihi 6*" adlı ders kitabında M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan'ın Kuzeyinde kimlikleri tanımlanırken "*Türk dilli*" olarak ifade edilen *Nahç, Gerger (Kenger, Gargar)* ve s. Güneyinde ise Urmiya gölü çevresinde *Lullubi, Su (Subar) ve Turukki* halklarının

²¹⁶ Süleyman Aliyarlı (Ed.), s. 42.

²¹⁷ Mahmudov ve diğerleri, Aliyarlı (Ed.), s. 42.

²¹⁸ Süleyman Aliyarlı, (Ed.), Azerbaycan Tarihi, Çırac neşriyat, II. Baskı, Bakü, 2009, s. 43.

²¹⁹ Geybullayev, s. 48.

²²⁰ Geybullayev, s. 49

²²¹ Geybullayev, s. 56.

yaşadıkları yazılmaktadır.²²² Cumhuriyet döneminde Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Ortaokul ders kitaplarında bu halkların “*Türk dilli*” oldukları yazılsa da dönemin AMEA Tarih Enstitüsünün çalışmasında bu halklar “*Türk dilli*” olarak verilmemektedir. Bu durum devletin resmi yayınlarında bu konularda birbirine zıt tezlerin olduğunu göstermektedir

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Azerbaycan Bilimler Akademisinin (ABA) Sovyet döneminde yapılan Üç Ciltlik çalışmasında ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan Yedi Ciltlik çalışmasında M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan’da yaşamış halkların kökeni ile ilgili Türk veya herhangi bir halka ait olduklarına dair kesin bilgiler verilmemekte ve bu halklar sadece bilinen isimleri ile zikredilmektedir. İlave olarak ise Yedi Ciltlikte bu halkların İran dilli olmadıkları yazılmaktadır. Cumhuriyet döneminde AMBA’nın bir diğer yayınında bu halkların bazılarının Kafkas dil ailesine (*Hurriler*), bazılarının ise Türk dil ailesine (*Kutiler, Turukular, Kassiler*) mensup olduklarına dair ihtimallerin olduğu yazılmaktadır.²²³ M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan’da yaşayan söz konusu halkların Türk olduklarına dair iddialar Cumhuriyet döneminden başlayarak ileri sürülmektedir. Bu dönemde Etrusklar üzerine de çalışmalar ortaya çıkmış ve Azerbaycan’da yaşamış olan diğer kadim halklarda olduğu gibi Etruskların da Türk olduklarına dair iddialar ortaya atılmıştır. Bu konuya da değinen Ağasıoğlu, Etrusklarla ilgili yaptığı çalışmasında “*Proto Etrüskler*”ın Azerbaycan’dan Anadolu’nun doğusuna oradan da İtalya’ya göç ettiklerini ispat etmeye çalışmakta²²⁴ ve Etruskların kendi adı olduğunu yazdığı *Aras* kelimesinin “*Proto Azerler*” içerisinde *Aras (Araz)* olarak kullanıldığını iddia etmektedir.²²⁵ Etrüsklerle ilgili yine bu dönemde yapılan Ç. Garaşarlı’nın çalışmasında Truvalılarla aynı dönemde Anadolu’da Turukkilerin, Turkilerin ve Azerbaycan’ın güneyinde Turukkilerin yaşadığı ileri sürülerek, M. Ö. III - II. binyılları Anadolu’da “*Ön Türk uygarlığı*” dönemi olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Garaşarlı, Ermeni ozanı Frik’in Togarma’yı “*Türklerin - Tatarların*

²²² Veli Veliyev ve diğerleri, s. 35.

²²³ Azerbaycan Etnografyası, AMBA Arxeologiya ve Etnografya İnstitutu, Üç Ciltte, Bakü, Şerq - Qerb, 2007, I. Cilt, s. 32.

²²⁴ Ağasıoğlu, (Etrüsk), ss. 121 - 122.

²²⁵ Ağasıoğlu, (Etrüsk), s. 125.

atası” olarak gösterdiğini ve bu bilginin Türklerin Anadolu’nun en eski ulusu olduğunu ortaya koyduğunu ve ardından Etrüsklerin hükümdarlarının da *Tarku* adını taşıdığını ve bu durumun Etrüsklerin Truva kentini kuran Türklerle aynı soydan olduğunu ispat ettiğini ileri sürmektedir.²²⁶ Her iki çalışmada da benzer usullerle şahıs ve yer adlarından yola çıkılarak ve kadim halkların mitolojileri özdeşleştirilmeye çalışılmakta ve Etrüsklerin Türk oldukları iddia edilmektedir.

Bu konu üzerine eğilen Mehmetov ise, “*Proto Türkler*” olarak görülen halklarla ilgili kendinden önceki yazarlardan farklı bir görüş sergilemektedir. Yazar, “*İşguz/İskit*” olarak tanımladığı halkın Albanya, Atropatena, İran ve Doğu Anadolu’ya yerleşmelerinden önce buralara yerleşen halkların kimliğini genel tanımla “*Turanlı topluluklar*” olarak tanımlamanın doğru olacağını ileri sürmektedir.²²⁷ Mehmetov, bu yerleşimlerin tarihinin M. Ö. IX. yüzyıldan öteye gitmediğini ve onların konar göçer, hayvancılıkla uğraşan, merkeziyetçi olmayıp tabii boylar birliğinden oluşan ve dini inançları ve gelenekleri ile ortak özellikler taşıyan halklar olduğunu belirtmektedir. Yazar, neye esasen bu halkları “*Turanlı*” olarak tanımlamanın doğru olacağını açıklamamakla birlikte, İskitlerden önceki bu yerleşimlerin “*Ön Türkler*” olarak kabul edilmesinin doğru olmadığını ve *İşguz/İskit* öncesi bu bölgelere yerleşen “*Turanlı topluluklar*”ın yerini onlardan sonra Türk kavimlerinin aldığını öne sürmektedir.²²⁸ Yazar bunları iddia ederken “*Turanlı topluluklar*” olarak tanımladığı halkların tipik özellikleri içerisinde onların sadece hayvancılıkla uğraşan ve konar göçer bir yaşam tarzına sahip olduklarını belirtmekte ve bu halkların dili, antropolojik özellikleri vd. ile ilgili bilgi vermemekle birlikte belirttiği özelliklerle ilgili de bir kaynak sunmamaktadır. Kaynak sunmamakla birlikte Mehmetov adını andığı “*Turanlı toplulukların*” bu bölgelere nereden geldiklerini de belirtmemektedir. Yazar, Sovyet ve İran bilimcileri tarafından ortaya atıldığını yazdığı, Azerbaycan’ın M. Ö. III. - I. binyıllar arasında “*Hurrit dilli*, “*Kafkas dilli*”, “*Kaspi dilli*” ve “*Elam-Zagros dilli*” halkların, M. Ö. I. binyıldan XI. yüzyıla kadar ise İran dilli halkların yerleşim alanı olmuştur tarzındaki tezlerinin esassız olduğunu savunmaktadır. Mehmetov, aynı zamanda Sümerlerden

²²⁶ Ç. Garaşarlı, Turuvalılar ve Etrüskler Türk İdiler, Kömen, Konya, 2015, ss. 6 - 7.

²²⁷ Mehmetov, s. 117.

²²⁸ Mehmetov, s. 117.

itibaren ilk Türk kimlikli topluluklar ortaya çıkana kadar bölgenin ana unsurunu “*Türk dilli*” kabul eden görüşün de doğru olmadığını belirtmektedir.²²⁹ Yazar, yine aynı yerde “*Ön Türk*” ve Türk kavimlerinin Azerbaycan, Doğu Anadolu bölgelerine yerleşmelerinin tarihinin M. Ö. VIII. yüzyıllarda *İşguz/İskitlerle* başladığını ve bu göçün Oğuzların gelişine kadar sürdüğü fikrini savunmaktadır.

Bu döneme ait yapılan çalışmalardan biriside popüler üslupta yazılan Y. Oğuz’un “*Gedim Anadolu ve Azerbaycan Türkleri*” adlı eseridir. Yazar, çalışmasında Azerbaycan’da ve Anadolu’da yaşayan Türklerin “*genezisinin*” bu topraklarda başladığını ve burada da devam ettiğini ve “*Proto Türk*”lerin Doğudan Batıya değil, Batıdan Doğuya hareket ettiklerini iddia etmektedir.²³⁰ Oğuz’un, eserde ileriye sürdüğü iddiaların hiçbirinde olaylarla ilgili doğrudan kaynak gösterilmemekle birlikte bu iddiaları Geybullayev’den ve Ağasıoğlu’dan esinlenerek aldığı gözükmektedir. Bu çalışmanın akademik bir araştırma değil, sadece olarak konunun popülerliğinden dolayı bir tarih bilinci oluşturmak için kaleme alındığını söyleyebiliriz. Bu dönemde hazırlanan AMA’da da Kutı, Lullubi, Turukki halkları ile ilgili bilgiler verilmekte ve bu halklar “*Proto Türk*” halkları olarak görülmemekle birlikte bu halkların antropolojik olarak “*Kafkasyon*” ve Akdeniz tipine ait oldukları yazılmaktadır.²³¹

Demokratik Cumhuriyet döneminden başlayarak Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde Azerbaycan coğrafyasında tarihin tüm dönemlerinde yaşamış olan halklar, uygarlıklar ve devletler Azerbaycan adı altında benimsenilmekte ve bu ad altında bu coğrafyanın tarihine bir bütün olarak bakılmaktadır. Bu bütünlük çerçevesinde Demokratik Cumhuriyet döneminde M. Ö. VIII. - VII. yüzyıllardan başlayarak İskitler, Midyalılar Türk halkları olarak gösterilmeye başlanılmış, Sovyet döneminde bu halklar İran Dilli olarak gösterilmiştir. Ancak Sovyet döneminde Azerbaycan coğrafyasında varolmuş uygarlıklarla ilgili bilgiler daha eskiye götürülmüş, M. Ö. III binyıldan başlatılmıştır. Cumhuriyet döneminde geldiğimizde ise M. Ö. III. binyılda varolduğu yazılan uygarlıkların “*Türk Dilli*” olduklarına dair görüş ortaya çıkmış ve Demokratik

²²⁹ Mehmetov, s. 117.

²³⁰ Y. Oğuz, *Gedim Anadolu ve Azerbaycan Türkleri*, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi Neşriyatı, Bakü, 2002, s. 65.

²³¹ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 165.

Cumhuriyet döneminde Türk halkları olarak gösterilen İskitler ve Midiyalılar bu dönemde de benzer bir ifade ile “*Türk Dilli*” olarak gösterilmiştir.

3. 3. “Proto Türk” Konusuna Eğilimleri Doğuran Sebepler

Sovyet rejimi dağıldıktan sonra bağımsızlığını elde eden diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan’da da geçmişi yeniden inşa etme çabası içine girildiği görülmektedir. Bu süreç Azerbaycan’da 1980’lerin sonunda başlayan Milli Özgürlük Hareketi’nin Bağımsızlıktan birkaç yıl sonra da devam eden milli havasının etkisiyle ortaya çıkmıştı. Bu dönemde yeni kurulan bağımsız devletlerde olduğu gibi Azerbaycan’da da devleti kuran halkın oluşumu üzerindeki fikirlerin yeniden değerlendirilmesine şahit olmaktadır. Bağımsızlıktan önce başlayan siyasi mücadele, bağımsızlıktan sonra da ülkedeki Karabağ savaşı nedeniyle devam etmekte ve bu süreçte Sovyet döneminde inkar edilen Türk halkının bölgedeki tarihi varlığı ile ilgili konular tarih anlatımlarında ve siyasi söylemlerde sıklıkla dile getirilmekteydi. Bu süreçte tarih anlatımları milli kimliği yeniden inşa etmek için bir araç olarak kullanılmakta ve milli bilinci ve milli kimliği ortaya çıkarmaya hizmet etmeye yönelmişti. Bu süreç Azerbaycan’ın daha bağımsızlığını kazanmasından önce 1980’lerden sonra Glasnost’un etkisiyle başlayan bir süreçti.²³² Glasnost döneminde Sovyetler birliğinde bazı kısıtlamaların kaldırılması ve Moskova’nın kontrolünü kaybetmesi birçok ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da milli konulara yönelmeye imkan vermişti. Bu durum ilk olarak Sovyet yönetimini eleştirmekle ortaya çıkmış ve

²³² 11 Mart 1985’de Mihail Garbaçov Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirilmişti. Gorbaçov, *Galsnost* (Açıklık) ve *Prestroyka* (Yeniden Yapılanma) ifadeleriyle Sovyet sisteminde yumuşama ve dışa açılma politikası başlatmıştı. Bu politika önce Varşova paktı üyesi Doğu Avrupa ülkelerinde ardından da Sovyetler birliği içinde etkisini göstermişti. Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan’ın Yeniden Doğu Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi yayınevi, İstanbul, 2011, s. 71.

aydınları halkın kökenine ilişkin geniş araştırmalar yapmaya teşvik etmekteydi. Aydınların bu konulara eğilmesi halkın kendi kendini yönetme arzusundan ve eksik şekilde anlatılan tarihinin yeniden yazılması zaruretinden kaynaklanan bir durumdu. Artık 1980'lerin sonuna geldiğimizde yazarlar arasında edebiyat, tarih ve medeniyet sahasında Türk kimliğine doğru artan bir eğilimin doruk noktasına geldiği görülmektedir. Yazarların bu eğilimini örgütleyen bir diğer sebep de bağımsızlıktan önce kurulan siyasi örgütlerin halkın kimliğine ve tarihine ilişkin bilgilerden yola çıkarak siyasi - ideoloji söylemlerde bulunması idi. Yazarların siyasi desteğe olan ihtiyacı ve siyasilerin de yazarlara olan ihtiyacı bu eğilimleri daha da güçlendirmekteydi. Glasnost döneminden itibaren başlayan eğilimlerin Cumhuriyet döneminde daha da sistemli bir hale geldiğini görmekteyiz. Bu dönemde yapılan çalışmalarda Türklerin Azerbaycan'da tarihi Milat'tan önceki binyıllara dayanan bir halk olduğuna dair fikirler birbirinin ardıyla yapılan çalışmalarla daha da kuvvetlendirilmeye başlandı. M. Ö. yüzyıllarda Türk halklarının Azerbaycan'daki varlığına önceki bölümlerde hakkında bahsettiğimiz Demokratik Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda da değinilmekteydi. Ancak Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda bu fikirler üzerine daha çok durulduğunu ve Türklerin Azerbaycan bölgesindeki varlığının sistemli olarak M. Ö. III. - II. binyıllardan başlatıldığını görmekteyiz. Türklerin Azerbaycan'da M. Ö. III. binyıldan itibaren mevcut olması ve "Proto Türk" tanımlamasıyla bu bölgenin yerli ahali olduğuna dair tezlerin rağbet bulmasının sebebinin bağımsızlıktan sonra diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi, doğal ve hukuki bir hakk olan milli bilinci oluşturma sürecinin bir parçası olarak milli tarih yazımına geçilme çabasından kaynaklandığı düşünülebilir. Bu dönemde yeni kurulan devletin meşruluğunu gösteren ve Türk halkının bu topraklarda devletçilik tarihinin ve varlığının çok eskiye dayandığına dair çalışmalar yapıldı.

Yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı M. Ö. III. - II. binyıllarda bu bölgelerde Türk halklarının izleri araştırmaya başlandı. Zira yukarıda ele aldığımız çalışmalarda gördüğümüz kadarıyla Sovyet döneminde bölgedeki Türk varlığı daha geç döneme tarihlendirilmekteydi.

3. 4. “Proto Türk” Sümer İlişkisi

Cumhuriyet döneminde “*Proto Türk*”lerle ilgili ileriye sürülen iddiaların yanı sıra Sümerlerle ilgili de benzer iddiaların ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu durum M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan’da yaşadığı iddia olunan “*Proto Türkler*”in Sümerlerle ilişkilendirilmesi iddialarını da beraberinde getirdi. Cumhuriyetten önce ele aldığımız dönemlerde doğrudan Sümerler üzerine yapılmış bir çalışma tespit edemedik. Doğrudan Sümerler üzerine yapılmış bir çalışma olmasa da bu konuya kısaca değinen ilk eser Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz Resulzadenin, “*Asrımızın Siyavuşu*” adlı eseridir. Tarihi ve edebi yönde yazılmış bu eserin “*Tarihi Rivayetten, Tarihi Hakikate*” başlıklı bölümünde Sümer konusuna bir cümleyle değinilmekte ve Asurcanın ve Çivi yazılarının öğrenilmesinin gelişmesi sonucunda Sümerlerin “*Turani*” olduklarına dair vesikaların ortaya çıktığı bildirilmektedir.²³³

Sovyet döneminde Azerbaycan’da Sümerleri Türk halkları ile ilişkilendiren bir çalışma tespit edemedik. Sümerlerin Türk halkları ile ilişkilendirilmesi Cumhuriyet döneminden başlayarak yoğun bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde Sümerlerle ilgili yapılan çalışmalardan biri R. Cebiyev’in “*Şumer Kilidi*” adlı eseridir.²³⁴ Eserde, Sümerlerin kökeni ile ilgili ileriye sürülen fikirler kitabın önsözünde de belirtildiği gibi yazarın şahsi tahayyüllerinin mahsuludur ve tutarsız iddialarla Sümerlerin Türk oldukları öne sürülmektedir. Cebiyev’in, Sümer ve “*Proto Türk*” konusunda diğer bir eseri de aynı metotla kaleme alınmıştır.²³⁵ Sümerlerle ilgili bir diğer çalışmada ise Sümer destanları ile Türk destanları arasında benzerliklerin olduğu iddia edilmekte, edebi metinler birbiriyle özdeşleştirilerek²³⁶ edebi örnekler karşılaştırılıp Sümerlerin Türk oldukları ima edilmektedir. Bu çalışma Cebiyev’in eserinden farklı olarak kaynaklarla yazılmış akademik bir çalışma görünümüne sahiptir.

²³³ Resulzade, (*Siyavuşu*), s. 32.

²³⁴ R. Cebiyev, *Şumer Kilidi*, Şirvanneşr, Bakü, 2008.

²³⁵ R. Cebiyev, *Erken Türkler (Yahud Şumer Kilidinde Türk Açarı)*, Nergis neşriyat, Bakü, 2011.

²³⁶ Bu çalışma bir tarih çalışması olmayıp Edebiyatla ilgili bir çalışmadır. Sadece olarak dönemin Sümerlerle ilgili tarih bilincini yansıtması adına bu çalışmayı örnek vermeyi uygun gördük. İ. Sadık, *Şumer ve Türk Destanları*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 2012.

Bir diğerk eserde ise Sumer Türk ilişkisine edebi metinler, destanlar, özellikle de Bilhamış destanındaki motifler üzerinden yola çıkılarak değinilmektedir.²³⁷ Sümerlerle ilgili edebi yönde yapılmış bir diğerk çalışma da A. Arif'in "*Şumer Destanları*" kitabıdır.²³⁸ Sümerlerle ilgili yapılan çalışmalar daha çok filoloji ağırlıklıdır ve bu çalışmalarda Türklerle Sümerler akraba halklar olarak gösterilmektedir. Ağasıoğlu, ise filologların Sümerlerle Türkleri akraba saymalarına karşı çıkmakla birlikte, "*tipoloji*" benzerlikle genetik yakınlığın karıştırılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.²³⁹

Bu çalışmaların hiçbirinde Sümerlerle ilgili bilgiler Sümer tabletlerinin okunması üzerinden yola çıkılarak verilmemektedir. Bilgiler daha çok bu konuda yazmış olan ikinci ve üçüncü el çalışmalarından, bazen de hiçbir kaynağa dayandırılmadan verilmektedir. Bu çalışmalar popüler usluhta yazılmış bir tarih anlatımı düzeyindedir. Bu anlatımlardan biri de Azerbaycan'ın sabık Cumhurbaşkanı Elçibey'e aittir. Elçibey, siyasi - ideoloji nitelikli "*Bütöv Azerbaycan Yolunda*" adlı eserinin ilk bölümünde bazı tarihi konularla ilgili yazarken, Sümer konusuna da değinmekte ve Sümerlerin kendilerine *Kenger* dediklerini, devletlerini de *Kenger* adlandırdıklarını yazmaktadır.²⁴⁰ Yazar, yine aynı yerde Kenger olarak tanımladığı Sümerlerin ilk devletinin Azerbaycan'da Kür - Aras ovalığı ile Urmu gölü arasındaki bölgede meydana geldiğini ve Kengerlerin Mezopotamya'ya Urmuya'dan gittiklerini iddia etmektedir. Bu dönemde Elçibey'in de Sümer konusuna değinmesi konunun o dönem için ne kadar popüler olduğunu göstermektedir. Elçibey, kitabında Sümerlerin Hindistan'dan gelmeleri ile ilgili tezlerin gerçekliğe uymadığını ve bu türden tezlerde maksadın Sümerleri Azerbaycan'dan, Türkten ayırmak olduğunu vurgulamaktadır.

²³⁷ Elmeddin Elibeyzade, *Gedim Dünyamızın Ulu Kitabı*, Bakü, Gençlik, 1996.

²³⁸ A. Arif, *Şumer Dastanları*, AzAtam, Bakü, 2008.

²³⁹ Ağasıoğlu, I. Bitik, s. 20.

²⁴⁰ E. Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Nurlar neşriyat - poligrafi merkezi, Bakü, 2004, s. 16.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MANNA, MİDİYA, ATROPATENA VE ALBANYA HALKLARI

4. 1. Manna

Şimdiye kadar ele aldığımız dönemlerde yapılan çalışmaların bazılarında Manna ve Midiya halkları da Türk halkları olarak görüldüğü için bu halklarla ilgi yapılan çalışmaları konumuz gereği ele almayı uygun gördük. Bazı çalışmalarda Manna devletinin tarihi Azerbaycan Tarihi Anlayışı içerisinde, Türk tarihi ile ilişkilendirilmektedir. Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde M. Ö. IX. yüzyılda mevcut olduğu yazılan Manna devleti ile ilgili araştırmamız dahilinde ilk bilgi Sovyet devrinde Tarih Enstitüsünün yayını olan Üç Ciltlik çalışmada karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada Manna devletinin sosyal yapısı, siyasi faaliyetleri ile ilgili bilgi verilmekte ve Mannalıların etnik ve medeni yönden “*Lullubey - Kuti*” boylarının varisleri oldukları yazılmaktadır.²⁴¹ Burada Mannalılar Türk halkı olarak ele alınmamakta ve Mannalıların kimlikleri ile ilgili fazla bilgi verilmemektedir. Cumhuriyet döneminde yapılan yine Tarih Enstitüsünün yayını olan Yedi Ciltlik çalışmada da Mannalıların M. Ö. III. - II. binyıllarda yaşadıkları yazılan *Kuti, Lullubi ve Hurri* halklarının doğrudan varisi olduğu ve M. Ö. IX. yüzyılda Urmiya gölü etrafında kurulan Manna devletinin Güney Azerbaycan arazisinde ilk büyük devlet teşkilatı olduğu ifade edilmektedir.²⁴² AMBA'nın bir diğer yayınında ise Mannalıların etnik, dil ve medeni açıdan *Lullubi, Kuti ve Turukki* halklarının “*töremeleri*”, gerçek varisleri oldukları yazılmaktadır.²⁴³ Bu çalışmanın diğer bir yerinde ise Kuti ve Turukki halklarının Türk olduklarına dair ihtimallerin de olduğu bildirilmektedir.²⁴⁴ Cumhuriyet döneminde doğrudan Manna devleti ile ilgili yapılan bir diğer çalışmada da Mannalılar Türk halkı olarak ele

²⁴¹ Üç Ciltte, s. 40.

²⁴² Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 152.

²⁴³ Azerbaycan Etnografyası, AMBA Arxelogiya ve Etnografya İnstitutu, I. Cilt, s. 35.

²⁴⁴ Azerbaycan Etnografyası, AMBA Arxelogiya ve Etnografya İnstitutu, I. Cilt, s. 32.

alınmamakta ve Manna devletinin M. Ö. III. binyılda yaşamış olan Lullubi, Kutı ve Huri halklarının varisleri olduğu fikri savunulmaktadır.²⁴⁵ Bu döneme ait Geybullayev'in çalışmasında ise Midiya bahsinde de göreceğimiz gibi Mannalılar Türk halkı olarak ele alınmaktadır. Yazar, Manna adının hem halk hem de devlet adı olduğunu ve Türk halkları tarihinde Manna'nın ilk Türk devleti olduğunu iddia etmektedir.²⁴⁶ Döneme ait "Azerbaycan Tarihi" adlı çalışmada ise Manna devleti hakkında geniş bilgi verilse de, bu çalışmada da Mannalılardan açık bir şekilde Türk halkı olarak bahsedilmemektedir.²⁴⁷ "Azerbaycan Tarihi" adlı bir diğer çalışmada da Manna devleti hakkında geniş bilgi verilse de Mannalıların etnik kimliği ile ilgili kesin bilgi verilmemektedir.²⁴⁸ Sadece olarak Mannalıların *Kuti, Lullubi, Turukki* ve *Su* halklarının varisleri olduğu yazılmakta ve bu çalışmanın yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz bu halklarla ilgili bahsinde "Manna toponimleri" olarak adlandırılan kelimelerin anlamları Türkçe olarak açıklanmakta ve bununla da bu halkların Türk oldukları ima edilmeye çalışılmaktadır. Yani Mannalıların doğrudan Türk oldukları yazılmasa da, Manna'nın halefi olarak görülen *Kuti, Lullubi, Su* ve *Turukki* halklarının Türk oldukları ima edilmekle Mannalıların da Türk olduklarına dair vurgu yapılmak istenildiği sezilmektedir.

İncelediğimiz çalışmalar içerisinde yalnızca Geybullayev'in çalışmasında Manna'dan açık bir şekilde Türk devleti olarak bahsedilmektedir.

Mannalılar ile ilgili tahlilimizi kısaca özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz: Genel olarak ele aldığımız çalışmalar içerisinde Cumhuriyet döneminden başlayarak Mannalılar Türk halkı olarak görülmeye başlandı. Bir Ortaokul kitabı ve iki akademik çalışma hariç diğer çalışmalarda Mannalılar sadece olarak *Kuti, Lullubi Su* halklarının varisleri olarak görülmektedir.

²⁴⁵ Solmaz Gaşgay, Manna Devleti, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993, s. 44.

²⁴⁶ Geybullayev, (GAT), s. 66.

²⁴⁷ Yusufov ve diğerleri, ss. 80 - 82.

²⁴⁸ Yagub Mahmudov ve diğerleri. Süleyman Aliyarlı, (Ed.), ss. 51-73.

4. 2. Midiya

Azerbaycan Türk tarihçiliğinde bazı çalışmalarda Türk halkları olarak görülen halklardan biri de adları tarihçilikte “*Midiyalılar*” olarak geçen halktır. Midiyalılar ile ilgili ilk bilgi Demokratik Cumhuriyet dönemi eserleri içerisinde ele aldığımız Zeynalıoğlu’nun eserinde karşımıza çıkmaktadır. Zeynalıoğlu, kesin tarih belirtmeden “*kadim zamanlarda*” Azerbaycan’da Midiyalıların yaşadığını ve son zamanlarda bu halkın “*Turan kavimlerinden*” olduğuna dair bir kanaatin oluştuğunu kaydetmektedir.²⁴⁹ Ancak, bizlere hangi çalışmalarda Midiyalıların Türk olduklarına dair kanaatin oluştuğunu göstermemektedir. Bundan başka çalışmada “*Hicretten 55 sene evvel*” Bizans ile Çin arasında ticaret yapan ve ticarete vasıta olan “*Midiya Türkleri*”nin kesin tarih belirtilmeden “*çok sene evvel*” Midiya’ya gelip yerleştikleri yazılmaktadır.²⁵⁰ Midiyalıların “*Turan kavmi*” ve “*Midiya Türkleri*” olarak tanımlanmasına ilk defa bu eserde rastlamaktayız. Eserlerinden bazılarını değindiği konular itibariyle Erken Türk Tarihi içerisinde değlendirdiğimiz Resulzade’nin bir diğer eserinde de Midiya konusuna değinilmektedir.²⁵¹ Resulzade, ilk önce “*Medyalıların*” “*eski İıranlılar*” oldukları aşıkarsa da, bu aşıkarsılığı inkar edenlerin de mevcut olduğuna ve akabinde “*Medyalıların*” kim olduklarının şüpheli olduğuna yazmaktadır.²⁵² Resulzade, Bisütun kitabelerinde üçüncü levhanın “*Medya dili*”ne ait olduğuna ve Assurcanın ve Çivi yazısının okunulmasındaki gelişmelerin bu dilin “*Turani cinsden*” bir dil olduğuna şüphes bırakmadığını iddia etmektedir.²⁵³ Konu üzerine eğilmiş bu döneme ait ettiğimiz Oder’in çalışmasında ise bu çalışmalardan farklı olarak “*Media*”lıların Parslarla akraba ve “*Ari*” oldukları yazılmaktadır.²⁵⁴ Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalarda içerisinde yalnızca bu üç çalışmada Midiya bahsi geçmektedir.

²⁴⁹ Zeynalıoğlu, s. 10.

²⁵⁰ Zeynalıoğlu, s. 11.

²⁵¹ M. E. Resulzade, *Asrımızın Seyavuşu*, Gençlik yayınları, Bakü, 1991.

²⁵² Resulzade, (*Siyavuşu*), s. 31.

²⁵³ Resulzade, (*Siyavuşu*), s. 32.

²⁵⁴ Oder, s. 89.

Sovyet dönemine geldiğimizde Üç Ciltlik çalışmada da Midiyalılar hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmada, Midiyalılar hakkında ilk bilgiye M. Ö. IX. yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlandığı ve bu kaynaklarda Midiyalıların yerleştiği bölgenin *Maday* veya *Amaday* olarak geçtiği yazılmaktadır.²⁵⁵ Bu çalışmada Midiyalıların kimliği ile ilgili onların İran dilli olmadıkları yazılmakta ve yalnız sonradan onların “*İranlaştırıldıkları*” ileri sürülmektedir.²⁵⁶ Çalışmada daha çok Midiya devletinin Asur devleti ile olan ilişkileri, Midiyalıların sosyal hayatı ve s. ile ilgili bilgi verilmekte ve Midiyalılar Türk veya “*Turan kavimleri*” olarak ele alınmamaktadır. Cumhuriyet döneminde yapılan Yedi Ciltlik çalışmada ise “*Madalıların/Midiyalıların*” tarih sahnesine M. Ö. I. binyılın başlarında çıktıkları ve “*Mada boylar birliğinin*” Güney Azerbaycan’dan Doğuda ve Güney Doğuda yeralan bölgelerde yerleştikleri yazılmaktadır.²⁵⁷ Bu çalışmanın bir diğer yerinde ise Madalıların İran dilli olduklarının şüphe doğurmadığı iddia edilmektedir.²⁵⁸ Çalışmada, “*Mada*” devletinin siyasi tarihi ve Madalıların sosyal hayatı ile ilgili geniş bilgi verilmekte ve M. Ö. VII. yüzyılın sonu M. Ö. VI. yüzyılın başlarında “*Mada*”lıların Manna, Uratu ve “*Skif*” çarlıklarını kendilerine tabi ettiği yazılmaktadır.²⁵⁹ Bu çalışmanın II. cildinde İ. Aliyev vd. araştırmacıların büyük bir kısmının, Midiya devleti ahalisinin İran dilli olduklarını ileri sürdüklerini ve tarihçilikte kendine “*sağlam yer edinmiş*” bu iddiaya karşı onların Türk olduklarını iddia eden araştırmacıların iddialarının tutarsız olduğu vurgulanmaktadır.²⁶⁰ Bu dönemin ilk yıllarında yapılan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada ise Midiya devleti ile ilgili bilgiler “*Azerbaycan Midiya devletinin hakimiyeti yıllarında*” başlığı altında verilmektedir. Çalışmada, Midiya devletini oluşturan halkın ve devletin kimliği ile ilgili kesin bilgi verilmese de Midiya’da Türk ve İran dillerinde konuşan ahalinin yaşamış olduğu yazılmaktadır.²⁶¹ Bu döneme ait “*Azerbaycan Tarihi*” adlı bir başka

²⁵⁵ Üç Ciltte, s. 41.

²⁵⁶ Üç Ciltte, s. 50.

²⁵⁷ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 182.

²⁵⁸ Yedi Ciltte, I. Cilt, ss. 219 - 220.

²⁵⁹ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 192.

²⁶⁰ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 357.

²⁶¹ Yusufov ve diğerleri, s. 123.

çalışmada ise “*Mada/Midiya*” halkının Farslarla akraba oldukları ve M. Ö. I. binyılın başlarında İran yaylasına geldikleri iddia olunmaktadır.²⁶² Yine bu döneme ait Geybullayev’in çalışmasında “*Maday*”ların “*Azerbaycanlıların Türk menşelli ulu ecdatlarından biri*” olduğu ve Yunanlıların bu halkın adını “*Medo*”, Latinlerin “*Mido*” şeklinde yazdıklarına göre “*Maday*” adının tarihe tahrif edilmiş şekilde “*Midiya*” olarak geçtiği iddia edilmektedir.²⁶³ Yazar, “*Maday/Matay*” adının hem “*Türk menşelli*” boy adı, hem de M. Ö. 673 yılından itibaren devletin adı olduğunu ve bu adın hem etnonim hem de etnotoponim olduğunu ileri sürmektedir.²⁶⁴ Geybullayev, “*Maday*” olarak tanımladığı halkın yaşadığı bölgenin yer ve şahs adlarının anlamlarının açıklanmasının onların “*Türk menşelli*” olduklarını gösteren delil olduğunu söylemekte ve bir sıra yer ve şahs adlarının anlamını Türkçe açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin yazar, *Kuakinda* kelimesinin Türkçe - *Kuya - dik, yalçın kaya* ve yine Türkçe “*Kin - kale*” sözcüklerinden ve “*da*” ekinden yarandığını ileri sürmektedir.²⁶⁵

Garaşarlı, “*Akdeniz Havzasının İlk Yerlileri - Türkler*” adlı çalışmasında Yafes’in oğlu olduğunu yazdığı Maday’ın Azerbaycan’ın güneyinde ve Mezopotamiya yakınlarında yaşamış olan Midiya halkı olduğunu ve bu durumu da bir çok araştırmacıların kabul ettiğini yazmaktadır.²⁶⁶ Garaşarlı, “*Maday*” etnoniminin birçok Türk halklarının dilinde kullanıldığını ve bu durumun da “*Maday*” kelimesinin Türkçe olması ihtimalini güçlendirdiğini öne sürmektedir. Yazar, aynı zamanda “*Maday*”larla aynı soydan olduğunu iddia ettiği ve “*Bibliya*”da da kardeşler olarak verildiğini yazdığı Gomer ve Tiras’ın “*Maday*”lar gibi gerçek tarihi halkları ve “*Proto Türkler*”in bir kolu olduklarını idda ettiği Kimmerleri ve Trakları da temsil ettiklerini ileri sürmektedir.²⁶⁷ Yazar, “*Proto Türkler*” olarak tanımladığı bu halkların Ege ve Akdeniz bölgesinde Hint - Avrupalı, Yunan ve Romalılardan önce bu bölgelerde kendi medeniyetlerini

²⁶² Yagub Mahmudov ve diğerleri. Aliyarlı (Ed.), s. 74.

²⁶³ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 86.

²⁶⁴ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 87.

²⁶⁵ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 89.

²⁶⁶ C. Garaşarlı, Akdeniz Havzasının İlk Yerlileri - Türkler. Elm - Tehsil yayınları, Bakü, 2009. (Akdeniz), s. 16.

²⁶⁷ Garaşarlı, (Akdeniz), s. 16 - 17.

yaratdıklarını ileri sürmektedir. Bu döneme ait AMA'da ise Manna ve Midiya halkları Türk halkları olarak ele alınmamaktadır.²⁶⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Ortaokul ders kitabında da Atropatena arazisinde *Müg, Kaspi, Mag, Kadusi* ve *Matay* adlı halkların yaşadıkları ve bunların büyük bir kısmının da "*Türk soylu*" olduğu yazılmaktadır.²⁶⁹

Azerbaycan'da Erken Türk Tarihçiliğinde Midiyalılar ile ilgili yazılanlar üzerindeki tahlilimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Midiyalıların *Türk/Turanlı* oldukları ile ilgili ilk iddia Demokratik Cumhuriyet döneminde Zeynaloğlu ve Resulzade'nin eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu iddia döneme ait sonraki çalışmalarda tekrarlanmamakla birlikte bu döneme ait ettiğimiz Oder'in çalışmasında Midiyalılar İran dilli halk olarak gösterilmektedir. Bu dönemde Midiyalıların kimlikleri ile ilgili iddialar doğrudan konu üzerine yapılan derin araştırmaların mahsulu değildir. Cumhuriyet döneminde bazı çalışmalarda ve ders kitaplarında Midiyalıların Türk olduklarına dair iddialar yeniden ortaya çıkmaya başladı. Cumhuriyet döneminde ele aldığımız çalışmalardaki bu iddialar da derin tetkikatın neticesi değil, Demokratik Cumhuriyet dönemi tarih anlatımının ilaveler edilerek devam ettirilmesi idi. Zira, Midiyalıların Türk oldukları ile ilgili iddialar ilk defa Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır.

2. Tarih Enstitüsünün Sovyet ve Cumhuriyet döneminde hazırladığı çalışmalarında Midiyalılar Türk halkı olarak ele alınmamaktadır. Enstitünün Sovyet döneminde yapılan çalışmasında Midiyalıların sonradan İranlılaştığı, Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmasında ise bu halkın İran dilli olduklarına şüphe olmadığı iddia edilmektedir. Diğer iddialarda olduğu gibi bu iddialarda da ciddi deliller ortaya konulmamaktadır.

3. Cumhuriyet döneminde hazırlanan Ortaokul ders kitabında ise Midiyalılar genel itibarıyla Türk halkı olarak ele alınmaktadır. Tarih Enstitüsünün yayınları ve Ortaokul Tarih ders kitabı devletin resmi tarih tezini yansıtmaktadır. Bu iki resmi

²⁶⁸ İlham Aliyev ve diğerleri, ss. 165 - 170.

²⁶⁹ Veli Veliyev ve diğerleri, Azerbaycan Tarihi, 6. Sınıf Ders Kitabı. Ümumtehsil Mekteplerinin 6. Sınıfı Üçün Derslik Tehsil Neşriyatı, Bakü, 2018, s. 62.

yayında Midiya devleti ile ilgili farklı görüşün olması Midiyalılar ile ilgili resmi tarih tezinde bir tutarsızlığın olduğunu göstermektedir.

3. Cumhuriyet döneminde yalnızca Geybullayev ve Garaşarli'nın çalışmalarında ve Ortaokul ders kitabında Midiyalılar doğrudan Türk halkı olarak ele alınmaktadır. Bunların dışında bir de Cumhuriyetin ilk yıllarında yayınlanan akademik olmayan bir dergide ise Midiyalıların İran dilli değil, “*Türk dilli*” olduklarını Oppert, Raulingson, Lenorman ve Marr gibi araştırmacıların isbat ettikleri iddia edilmekte ve Midiyalıların İran dilli olduğunu iddia eden İgrar Aliyev ve diğer tarihçiler ise bu tutumundan dolayı “*Türk Azerbaycan düşmanı*” olarak gösterilmektedir.²⁷⁰

4. 3. Albanya

Azerbaycan Tarihi anlayışı içerisinde tarihi Türklerle ilişkilendirilen bir diğer halk Manna ve Midiya'dan sonra Albanlardır. Araştırmamız dahilinde Albanya ile ilgili ilk bilgi Bakıhanov'un eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bakıhanov, Plutarh ve Strabon'un Albanya'da Pompey'e karşı gönderilen ordunun sayısı dikkate alındığında, Albanya'nın İsa'dan 65 yıl önce büyük bir devlet olduğunu yazdıklarını kaydetmektedir.²⁷¹ Bakıhanov, Albanya'nın kapsadığı coğrafya ile ilgili bilgi verirken Şirvan²⁷² ve Dağıstan²⁷³ arazilerinin birlikte Albanya'yı oluşturduğunu yazmaktadır.²⁷⁴

²⁷⁰ Turan (Mustakil, tarihi, edebi dergi). Naşiri ve baş yazarı Alisa Nicat. Bakü, 1992.

²⁷¹ Bakıhanov, s. 48.

²⁷² Eserde, Şirvan vilayetinin: Doğudan Hazar denizi, Güney Batıdan onu Muğan ve Ermenistan vilayetlerinden ayıran Kür nehri ile, Kuzey Batıdan Ganık/Alazan nehri ile, İlisu nahiyesinden geçen belirsiz sınırla Kafkasya dağları, Küre ve Tabasaran nahiyelerini Gazıgumuk Gaytak memleketlerinden ayıran dağ silsilesi ile ve oradan da, Dervag nehir yatağından onun Hazar denizine kavuştuğu yere kadar uzanan bölge ile sınırlı olduğunu yazmaktadır. Bakıhanov, s. 13.

Yazar, Albanya adının Alan adına benzemesinden yola çıkarak bu adların birbirinden alındıklarını ve Albanya kelimesinin anlamını açıklarken bu adın “*Rum dilində ağılıq mənasında olaraq azadlığa işarədir. Şirvan və Dağıstan ölkələri Azadlar ölkəsi adı ilə məşhurdur*” şeklinde açıklama vermektedir.²⁷⁵ Eserde, Albanlarla ilgili diğer bilgiler Pompey ile Albanlar arasındaki savaş ve Albanların Pompey’e mağlub olmaları ile ilgilidir.

Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde İsmailov’un çalışmasında da Albanya ile ilgili bilgi verilmektedir. İsmailov, Albanya ahalisinin hangi halktan olduğunun şimdiye kadar malum olmadığını ve bu ülkede muhtelif dillerde konuşan halkların yaşadığını yazmaktadır.²⁷⁶ Yazar, yine aynı yerde Albanya kelimesinin anlamını açıklarken kelimenin “*Alb*”, “*Alpi*” yani dağ anlamına geldiğini öne sürmektedir.²⁷⁷ Bu döneme ait Zeynalıoğlu’nun eserinde ise Albanya adı “*Ağuvan - Arran*” şeklinde geçmekte ve ahalisinin 26 dilde konuşan muhtelif kabilelerden oluştuğu ve Güneşe ve Aya taptıkları yazılmaktadır.²⁷⁸ Bu konunun doğrudan ele alındığı Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde ele alacağımız bir değer çalışma M. B. Mehmetzade’nin “*Azərbaycan Tarihinde Türk Albanya*” adlı eseridir.²⁷⁹

²⁷³ Dağıstan vilayətinin ise: Doğudan Hazar denizi, Kuzeyde Terek nehri ile, Batıdan Çerkez ve Osetin mülkü ile, Güney Batı taraftan Gürcistan’la ve güney doğudan Şirvan’la sınırlı olduğu yazılmaktadır. Bakıhanov, ss. 14 - 15.

²⁷⁴ Bakıhanov, 20.

²⁷⁵ “Ağılıq” - Aklık, Beyazlık - reng anlamındadır. Bakıhanov, s. 21.

²⁷⁶ İsmailov, s. 29.

²⁷⁷ Kitabın 1992 yılında yapılan ikinci baskısının ilave ve izahlar kısmında İsmailov’un bu fikrinin yanlış olduğu ve Albanya adının “Türk menşelli” Alban halkının adından geldiği yazılmaktadır. İsmailov’da olduğu gibi bu fikri tekdiz etmeye çalışan editörler de bu iddialarına karşı hiçbir kaynak göstermemektedirler.

²⁷⁸ Zeynalıoğlu, s. 6.

²⁷⁹ Mirza Bala Mehmetzade, Azərbaycan’dan Türkiye’ye iltica etmiş bir Türk aydınıdır. Mehmetzade, Azərbaycan Cumhuriyyətinin kurucu partisi Musavat partisinin II. Başkanlığını yapmıştır. Mehmetzade’nin bu eseri 1951 yılında “*Azərbaycan Kültür Derneği*”nde verdiği konferans metinleri esasında hazırlanmıştır. Eserin 1951 yılında yayınlanmasına rağmen, Mehmetzade Cumhuriyet dönemi aydınlarından olduğu ve eser Azərbaycan Türk toplumuna hitaben bir diaspora çalışması niteliğinde yazıldığı için bu eseri Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde ele almayı uygun gördük.

Mehmetzade, Albanları bir Türk halkı, Albanya'yı da bir Türk memleketi olarak görmektedir.²⁸⁰ Mehmetzade, Wilhem Brandenstein'in Etrüsklerin Orta Asya'dan çıkıp Anadolu'ya geldiklerini, burada uzun müddet kaldıktan sonra ise İtalya'ya geçtiklerini yazdığını aktarmakta ve bu bilgidен yola çıkarak Etrüsklerin Doğu Anadolu'da uzun müddet kalmalarının bir neticesi olarak onların Ermenilerin ve Albanların diline tesir ettiklerini iddia etmektedir.²⁸¹ Yazar, sözünü ettiği tesiri bu şekilde açıklamaktadır: *“Albanya'da ve Alpler'de Alb ve Alp kökünden gelen müşterek mefhum ve tabirlerin Altay bölgesinde de aynı kelimeler ile bir olması, işte bu Etrüsk tesirinin bir neticesidir.”*²⁸² Mehmetzade, Albanya kelimesinin kökünü oluşturan *“Alb”* kelimesinin *“klassik garp dillerinde”* cesur, kahraman tabirlerinin Alb kökünden alındığını, *“eski Greklerde”* Albion adının bu manada kullanıldığını ve Oğuz Hanın babası Kara han zamanında yaşamış olan bir Türk kahramanının adının da Alban olduğunu yazmaktadır.²⁸³ Bu döneme ait ettiğimiz Oder'in çalışmasında ise ortada dil ve antropoloji kanıtları olmadığı için Albanların hangi ırka ait olduklarını tespit etmenin zor olduğunu ve bazı araştırmacıların onları *“Turani”*, bazılarının ise onları Dağıstan kavimlerinin selefi saydıkları bildirilmektedir.²⁸⁴ Oder, gösterdiği bu sebeplerden ötrü Albanların kimliği ile ilgili kesin bir şey söylemekten kaçınmaktadır.

Sovyet döneminde Tarih Enstitüsünün Üç Ciltlik çalışmasında ilk olarak Albanya'nın arazisi hakkında bilgi verilmekte ve Azerbaycan'ın kuzey kısmı ve Dağıstan'ın büyük bir kısmının kadimde Albanya adlandığı yazılmaktadır.²⁸⁵ Çalışmada, Albanya'da yaşayan ahalinin *“terkip itibariyle çok muhtelif”* olduğu, en büyük boy olan Albanların deniz sahilinde yaşadıkları ve dillerinin Kafkasya grubu dillerinden olup Dağıstan halklarının dillerine çok yakın olduğu ileri sürülmektedir.²⁸⁶ Bünyadov da ele aldığımız çalışmasında Albanlar konusuna değinerek bir zamanlar

²⁸⁰ Mehmetzade, Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1951, s. 3.

²⁸¹ Mehmetzade, 29.

²⁸² Mehmetzade, s. 29.

²⁸³ Mehmetzade, s. 30.

²⁸⁴ Oder, s. 90.

²⁸⁵ Üç Ciltte, s. 65.

²⁸⁶ Üç Ciltte, ss. 65 - 66.

Gökçe gölünden Derbent'e kadar büyük bir arazide yaşayıp, kendi kiliseleri, medeniyeti olan Albanlar gibi büyük bir halktan şimdi Azerbaycan'ın kuzey batısında yaşayan ve doğrudan Albanların nesli olan bir kaç bin "Udin" istisna olmakla hiç bir izin kalmadığını ileri sürmektedir.²⁸⁷ Bundan başka Bünyadov, yine aynı yerde Arran ahalisinin bir kısmı olan Albanların, Arapların bu bölgelere gelişi ile kısa zamanda Araplaştıkları, sonralar ise Selçuk Türklerinin gelişi ile Araplarla birlikte Türkleştiklerini ve Arran'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Albanların bir kısmının ise Ermenileştiklerini iddia etmektedir. Bünyadov, doğrudan Albanlar üzerine araştırma yapmasa da bağımsızlığın ilk yıllarında Moisey Kalankatuklu'nun Albanya Tarihi ve Mxitar Goş'un Alban Selnamesi eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.²⁸⁸ Bu dönemde Tarih Enstitüsünde yapılmış bir çalışma doğrudan Albanya ile ilgili olsa da, çalışmada sadece Albanya'nın maddi medeniyeti araştırılmış ve arkeolojik verilerden yola çıkılarak Albanya ahalisinin yaşam tarzı hakkında bilgi verilmiştir.²⁸⁹ Sovyet dönemi çalışmaları içerisinde değerlendireceğimiz bir diğer çalışma da Vorosil'in yukarıda hakkında bahsettiğimiz çalışmasıdır. Vorosil, "Ağuvan" ve Alban kelimelerinin "mertler, comertler ülkesi" anlamlarında kullanıldığını²⁹⁰ ve Alban yazısının V. yüzyılın ilk çeyreğinde eski Udi dili esasında yarandığını ileri sürmektedir.²⁹¹ Sovyetlerin son döneminde yapılan Seyidov'un yukarıda hakkında bahsettiğimiz çalışmasında da Albanya konusuna değinilmekte ve Albanya kelimesinin anlamı ve köken meselesi ele alınmaktadır. Yazar, Alban kelimesinin yer adı olduğunu, bu adın Türk dilleri ile ilişkili olduğunu ve kelimenin "Al ve Ban" kelimelerinden oluştuğunu ve Türkçe "yaşayış yeri" anlamına geldiğini iddia etmektedir.²⁹²

Cumhuriyet dönemine geldiğimizde doğrudan Albanya ile ilgili yapılmış F. Memmedova'nın çalışmasında Albanların tarihi Türk halkının tarihi olarak ele

²⁸⁷ Bünyadov, s. 170.

²⁸⁸ M. Kalankatuklu, Albanya Tarihi. M. Goş, Alban Selnamesi. Çev. Z. Bünyadov, Elm neşriyatı, Bakü, 1993.

²⁸⁹ F. L. Osmanov, Gafgaz Albanya'sının Maddi Medeniyeti, (M.Ö. IV. - M. III. yüzyıllar) Elm neşriyatı, Bakü, 1982.

²⁹⁰ Vorosil, s. 75.

²⁹¹ Vorosil, ss. 22-35.

²⁹² Seyidov, (Azerbaycan) ss. 77 - 83.

alınmamaktadır.²⁹³ Çalışmada, Albanya'nın siyasi tarihi, kilisesi, edebiyatı ile ilgili konular işlense de Albanların etnik kimliği meselesine değinilmemektedir. Sadece olarak çalışmanın sonuç kısmında Alban halkının diğer halklar içerisinde asimile olarak yok olması ile ilgili fikirlerin doğru olmadığı ve “Azerbaycan'ın Antik ve Erken Orta çağ medeniyetini yaradan halklardan Azerbaycanlı Türklerin ecdatlarından biri Albanlardır” ifadesi yazılmaktadır.²⁹⁴ Geybullayev, çalışmasında Memmedova ve İ. Aliyev'in genel olarak Albanların hepsini ve Alban halkının kendisinin Kafkas dilli veya Dağıstan dilli olarak görmelerine karşı çıkmakta ve Albanların yalnız bir kısmının, Dağıstanla sınır bölgede yaşayanlarının Dağıstan dilli olduklarını ve Alban etnik adını taşıyanların ise “Türk dilli” olduklarını iddia etmektedir.²⁹⁵ Geybullayev de, Albanya'da yaşayan ahalinin hepsinin, aynı zamanda Alban etnik adını taşıyan halkın Kafkas dilli adlandırılmasının bilimsel açıdan doğru olmadığını ve bu fikrin Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları için bir esas olacağını ileri sürmektedir.²⁹⁶

“Azerbaycan Tarihi” adlı çalışmada ise Alban kelimesi üzerinden yola çıkılarak Albanların kimliği ile ilgili yorum yapılmakta ve Alban adının “Türk menşeli” olması ile ilgili ortaya atılan iddianın daha inandırıcı olduğu ve bu iddiaya göre Türkmen ve Kazaklar arasında da bu etnonimin yaşadığı yazılmaktadır.²⁹⁷ Yine aynı yerde etnonim olarak ele alınan Alban kelimesinin “kadim Türk dillerinde”²⁹⁸ “cesur, yiğit” anlamına gelen “Alp/Alb” kelimeleri esasında yarandığı iddia edilmekte ve bu durumun Albanya ahalisinin terkiibinde Türk boylarının geniş şekilde temsil olunduğunun kanıtı olduğu bildirilmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz “Azerbaycan Tarihi” adlı bir diğer çalışmada ise Alban adını taşıyan halkın Transkafkasya'ya Sakaların içerisinde geldikleri²⁹⁹ ileri

²⁹³ F. Memmedova, Çev. R. Safalan, A. Aslan, Z. Bünyadov. (Red.), Azerbaycan'ın (Albanay'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.

²⁹⁴ Memmedova, s. 235.

²⁹⁵ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 172.

²⁹⁶ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 173.

²⁹⁷ Yusuf Yusufov ve diğerleri, s. 147.

²⁹⁸ Bu “kadim Türk dilleri”ne dair kaynak gösterilmemektedir.

²⁹⁹ Togan'ın çalışmasında da bununla ilgili bilgi verilmektedir. Togan, Strabon'un Uti olarak zikr ettiğini bildirdiği, Azerbaycan Türk tarihçiliğinde Albanları teşkil eden boylardan biri olarak bilinen Udh ve Udhin'lerin Azerbaycan bölgesine Sakalarla birlikte gelen ilk Türkler olduğunu yazmaktadır. Togan,

sürülmekte ve ne İran dilli ne de Kafkas dilli halklar içerisinde Alban adını taşıyan halkın olmadığı ve bu adı taşıyan halkların yalnız Türk halkları içerisinde - Türkmen, Kazak - olduğu yazılmaktadır.³⁰⁰

Bu döneme ait T. Memmedov'un çalışmasında da Albanlar Türk halkı olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada konumuzu ilgilendiren esas konular Alban adının kökeni, anlamı ve Alban olarak adlandırılan halkın kimliği meselesidir. Memmedov, Alban adının Yunan ve Latin dillerinde "*Albaniya*", Ermeni kaynaklarında "*Alvanik*", "*Alvan*" şekillerinde geçtiğini ve araştırmacıların şimdiye kadar "*Alban*" kelimesinin anlamını kadim Yunan - Latin dil kontekstinde açıklamaya çalıştıklarını ve bugüne kadar bu kelimenin anlamının "*ana dilimizde, Azerbaycan dilinde*" açıklanmadığını vurgulamaktadır.³⁰¹ Memmedov, kadim Yunan - Latin dillerindeki yazılı kaynaklardan günümüze ulaşmış şekli olduğunu iddia ettiği "*Albeniya*", "*Albus*" kelimesini iki kısma "*Al-Ban-ya*" ayırdıkta onun ilk "*Al*" kısmının "*Azerbaycan dilinde*" kırmızı, güzel anlamlarına geldiğini ve "*Azerbaycan dilinin*" gramer kurallarına uygun olarak Alban kelimesinin "*Ban*" kısmındaki "*B*" ünsüzünün "*M*" ünsüzü ile yer değişmesi esas alındığında ve "*Ban*" kısmını "*Mən*" (Türkiye Türkçesi - Ben) olarak okuduğumuzda Alban kelimesinin "*Azerbaycan dilinde*" "*Al - Men*" şeklinde okunacağını iddia etmektedir.³⁰² Yazar, bundan başka Albanya kelimesinin ülke adı anlamında "*Güzel ülke*", halk adı olarak "*Güzel, yakışıklı insan*" anlamlarına geldiğini ileri sürmektedir. Memmedov, "*Azerbaycan dili*" olarak adlandırdığı dilin gramer kurallarında "*b*" ve "*m*" ünsüzlerinin sözlerde yerdeğişimi ile ilgili herhangi bir gramer kuralını kaynak göstermeden Albanya kelimesindeki "*Ban*" kısmının aslında "*Men*" olduğunu iddia etmekte ve "*Al*" kelimesinin kendisinin "*Azerbaycan dili*" olarak tanımladığı bir dilde kırmızı anlamına, kırmızı kelimesinin de güzel anlamına geldiğini hiçbir kaynak

sözünü ettiği Udilerin günümüzdeki Kafkas dilli Utilerle aynılaştırıldığını ve bunu doğru saydığımız zaman, Udilerin de bir zamanlar Avarlar gibi Türkçeyi unutarak kavmiyetlerini kaybettikleri ihtimalini öne sürmektedir. Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 233.

³⁰⁰ Azerbaycan Tarihi, Aliyarlı (Ed.), s. 170.

³⁰¹ T. M. Memmedov, Y. M. Mahmudov (Ed.), Kafkas Albanyası İlk Orta Asırlarda, Tehsil yayınları, Bakü, 2006, s. 54.

³⁰² Memmedov, s. 54.

göstermeden ileri sürmektedir. “Al” kelimesinin Türkçede kırmızı³⁰³ olduğu bilinen bir durum olsa da, yazar neye dayanarak Albanya adını Türkçedeki kırmızı kelimesi üzerinden açıkladığını yazmamaktadır.

Memmedov, Albanya kelimesinin antik kaynaklarda geçen versiyonu üzerinden kelimenin anlamını yukarıda açıkladıktan sonra Ermeni kaynaklarında “Alvank” şeklinde geçtiğini öne sürmekte ve tarihi Ermenicedeki Alvank kelimesinin “Al-Van-k” olarak üç kısma bölündüğünü ve kelimenin birinci ve ikinci kısımlarını birlikte okuduğumuzda “Alvan” şeklini aldığını ve Alvan kelimesindeki birinci “a” ünlüsünün “dilimizin gramer kurallarına uygun olarak” Azerbaycan Türkçesindeki “ə” ünsüz harfi ile yer değişmesini doğru kabul ettiğimizde Alvank kelimesinin “Azerbaycan dilindeki” “Əlvan” yani güzel yer anlamına geldiğini iddia etmektedir.³⁰⁴ Memmedov, yine Ermeni kaynaklarında geçtiğini iddia ettiği Alvank kelimesinin hangi gramer kuralına göre ve neye dayanarak üç kısma ayrıldığını söylememekle birlikte, Arapça reng anlamına gelen “levn” kelimesinin çoğul hali olan ve Azerbaycan Türkçesine çoğul halde “Əlvan” olarak geçen bu kelimeni Ermeni kaynaklarında geçen Alvankla aynılaştırmakta ve bunun “Azerbaycan dilinde” Əlvanlar ülkesi, yani güzeller ülkesi anlamlarına geldiğini ileri sürmektedir. Memmedov, Arapça bir kelimeyi Albanya adına benzeştirerek Albanlar’ın Türk, Albanya kelimesinin de Türkçe olduğunu iddia etmektedir. “Əlvan” kelimesi bugün günümüz Azerbaycan Türkçesindeki kullanılan Arapça kökenli bir kelimedir.³⁰⁵ AMBA Tarih Enstitüsünün yayını olan ve Enstitünün “İlmi Şura”sının³⁰⁶ kararıyla yayınlanan bu eserde Albanların kökenine ilişkin yazılanlar akademik bir araştırmadan ziyade popüler tarih anlatımı görünümü vermektedir.

Tarih Enstitüsünün ürünü olan Yedi Ciltlik çalışmada Geybullayev’in, Yusufov’un ve diğerlerinin Alban adını taşıyan halkın ve genel olarak Albanlar adlanan

³⁰³ Türk Dil Kurumu Büyük Sözlük.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cd56860370441.51879895 (10.05.2019).

³⁰⁴ Memmedov, s. 55.

³⁰⁵ Seyfettin Altaylı, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, I. İstanbul, 1994, s. 372.

³⁰⁶ Tarih Enstitüsünde Üst Bilim Kurulu.

halkların “*Türk menşeli*” olduklarına dair fikirlerinin tarih biliminde genel kabul edilmiş fikre aykırı olduğu yazılmaktadır.³⁰⁷ Yedi Ciltlik bu çalışmanın I. Cildinde “*Albanların Orta Çağlarda onların topraklarına gelmiş, Türk dilini kabul etmiş ve yeni “Türk dilli” halka çevrilmiş günümüz Azerbaycanlıların ecdatlarından biri*” olduğu yazılmaktadır.³⁰⁸ Bu çalışmanın 1998’de yayınlanan ilk baskısında bu fikirler diğer baskılarında olduğu gibi aynı şekilde tekrar edilmektedir.³⁰⁹ Çalışmada, tarihi geleneğe göre özellikle de Ermeni geleneğine³¹⁰ göre günümüzde yalnız “*Qəbələ*” Gebele ilinde yaşayan, kadim ve orta çağlarda ise Azerbaycan arazisinde fevkalade geniş yayılmış olan günümüzdeki “*Udi*”lerin kadim Albanlarla aynı oldukları iddia edilmektedir.³¹¹ İleri sürülen bu iddia herhangi bir dil örneğine dayandırılmamakla birlikte, sadece aşağıdaki sebeplerden dolayı Udilerin kadim Albanlar olduğu ileri sürülmektedir: 1. *Udilerin I Petro’ya yazdıkları mektupta kendilerini Ağvan/Alban olarak tanıtmaları.* 2. *Udi dilinin Kuzey - Doğu Kafkas dilleri ailesine mensup olması.*³¹² Çalışmada, ileriye sürülen bu iddialardan yola çıkılarak Albanların bu dil ailesine mensup oldukları yazılmaktadır. Ancak, bu iddialar ortaya atılırken Alban dili ile Udi dilinin aynı olduğu örneklerle gösterilmemektedir.

AMBA’nın Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsünün çalışmasında ise Alban adının “*kadim Türk sözü olan Alp (cesur, yiğit) ve an (çoğul eki)*” esasında yarandığı ve cesurlar, yiğitler anlamına geldiği iddia edilmekte³¹³ ve bununla da Alban etnik adını taşıyan esas halkın Türk olduğu ima edilmeye çalışılmaktadır. Cumhuriyet döneminde yayınlanan AMA’da ise Alban adının Albanlara komşu halklar tarafından verildiği, Alban’yanı teşkil eden boylardan birinin dilinin “*Türk Qarqar*” (*Gargar*) dili olduğu ve bu dilin esasında V. yüzyılda Gürcü, Ermeni ve “*Uti*” diline yakın sayılan Alban adlandırılan alfabelerle birlikte yeni bir alfabe yaratıldığı yazılmaktadır.³¹⁴ Ancak bu

³⁰⁷ Yedi Ciltte, II. Cilt, ss. 358-359.

³⁰⁸ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 280.

³⁰⁹ Yedi Ciltte, I. Cilt, Elm yayınları, Bakü, 1998, s. 328.

³¹⁰ Burada Ermeni geleneği ifadesiyle Ermeni kaynakları kastedilmektedir.

³¹¹ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 282.

³¹² Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 282.

³¹³ Azerbaycan Etnografyası, AMBA Arxeologiya ve Etnografya İnstitutu, I. Cilt, s. 38.

³¹⁴ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 100.

alfabenin nasıl olduğuna dair yazı örneği veya görsel verilmemektedir. Bu döneme ait olan Ortaokul öğrencileri için hazırlanan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı ders kitabında Albanya ahalisinin “*Türk dilli*” ve Kafkas dilli halklardan oluştuğu ve bu halklar içerisinde Albanların çoğunluğu oluşturdukları yazılsa da Albanların kimliği kesin olarak belirtilmemektedir.³¹⁵

Albanlarla ilgili Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde verilen bilgilerin tahlilini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Albanlarla ilgili ilk bilgi veren ne Gülüstan-ı İrem eserinde ne de Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında onların Türk veya başka ırka ait olduklarına dair kesin bilgiler verilmemektedir. Bu çalışmalarda Albanlarla ilgili bilgiler doğrudan konu üzerine yapılmış araştırmalar değil, genel bilgi aktarımı düzeyindedir. Aktarılan bilgiler de aşağı yukarı birbirine benzemektedir. Bu çalışmalar içerisinde yalnızca Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz 1951 yılında yayınlanan Mehmetzade'nin çalışmasında yazar Albanları kendinden önceki yazarlardan ve kendinden sonra gelecek olan K. Oder'den³¹⁶ farklı olarak Türk tarihi içerisinde ele almaktadır. Çalışma Mehmetzade'nin verdiği konferans metinlerinin bir araya toplanarak yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Mehmetzade, Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarındanır. Mehmetzade'nin siyasi - ideoloji kişiliğinden ve Yeni Kafkasya³¹⁷ dergisinde yazdığı yazılardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki, onun Sovyetlere karşı keskin bir duruşu vardı ve bunu tüm yazılarında Sovyet zamanındaki ekonomik, siyasi ve kültürel politikaları tenkit etmesinden de görmektediriz. Mehmetzade'nin bu çalışmasının Sovyet istilasında

³¹⁵ Azerbaycan Tarihi 6, Tehsil yayınları, Bakü, 2018, s. 71.

³¹⁶ K. Oder de Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarındanır ve Demokratik Cumhuriyetin kurucu partisi Musavat'ın Mehmetzade'den sonra III Başkanlığını yapmıştır. Ancak, Oder bu konuda daha soğukkanlı davranmıştır ve uzman olmadığı bir konu üzerine kesin fikirler beyan etmekten çekinmiştir.

³¹⁷ Yeni Kafkasya 1923 - 1927 yıllarında İstanbul'da Azerbaycan'dan gelmiş Türk aydınları tarafından 15 günde bir yayınlanan siyasi, içtimai ve bilimsel bir dergidir. Derginin kurucusu ve başyazarı Azerbaycan'ın sabık Milli Şura Reisi M. E. Resulzade'dir. Yeni Kafkasya'nın yayın politikasındaki siyasi mücadele önce Azerbaycan'ın sonra Komünist Rus hâkimiyetinde yaşamaya zorlanan bütün Türklüğün, hatta bütün mahkûm milletlerin istiklâlini temin etme mücadelesiydi. Mehmetzade'nin bu derginin tüm sayılarında muhtelif mevzularıda yazıları mevcuttur. Bu dergi Mehmetzade'nin kişiliğini ve onun yazılarının mahiyetini kavraya bilmemizi sağlamaktadır.

olan yurdunun kadim bir Türk memleketi olduğunu göstermek istemesinden yola çıkarak yapıldığını ihtimal edebiliriz. Döneme ait ettiğimiz çalışmalar içerisinde yalnızca Mehmetzade'nin çalışmasında Albanların Türk oldukları iddia edilmektedir. Bu durumun Mehmetzade'nin Türkiye'de yaşaması ve bu konuda Togan'ın Albanların kökeni ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz yazısından etkilendiğini düşünebiliriz. Zira, Toganın bu eseri Mehmetzadenin eserinden önce 1946 yılında yayınlanmıştır ve Mehmetzade Togan'la birlikte Yeni Kafkasya vd. dergilerde beraber yazarlık yapmışlardır. Albanların Türk oldukları ile ilgili bu döneme ait ettiğimiz Oder'in çalışmasında, yazar doğru bir öneride bulunmakta ve Albanların köken meselesinin araştırılması için antropolojik ve dille ilgili delillerin gerekli olduğunu yazmaktadır.

2. Bir önceki dönemde ele aldığımız çalışmalarda olduğu gibi Sovyet ve Cumhuriyet döneminde yapılan Tarih Enstitüsünün çalışmalarında ve Sovyet dönemine ait ele aldığımız diğer çalışmalarda da Albanlar Türk halkı olarak görülmemektedir. Sovyet dönemine ait çalışmaların ekseninde Albanlar dil olarak Kafkas dilli Udilerle ilişkilendirilmektedir. Sadece olarak dönemin son yıllarında yapılan ve doğrudan Albanlar üzerine olmayan Seyidov'un çalışmasında Alban kelimesi Türkçe olarak açıklanmaktadır. Bu döneme ait Tarih enstitüsünün çalışmasında ve ele aldığımız diğer çalışmalarda Albanların kimliği konusunda antropolojik ve dille ilgili deliller gösterilmeden, kıyaslama yapılmadan onların kimliği konusunda iddialar ileri sürülmektedir.

3. Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda dönemin ilk yıllarından başlayarak Albanların Türk olduklarına dair iddialar ortaya atılmaktadır. Özellikle, Albanlarla ilgili bağımsızlığın ilk yıllarında daha çok araştırma yapılmasının sebebi Ermenilerin Azerbaycan topraklarına olan iddiasından ve Sovyetler zamanında Albanya döneminde Azerbaycan'da Türk varlığının inkar edilmesinden kaynaklandığını ihtimal etmekteyiz. Geybullayev, Albanların Kafkas dilli adlandırılmasının yanlış olduğunu ve bu durumun da Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları için gıda menbağı oluşturduğunu yazmaktadır.³¹⁸ Son olarak Albanların Kafas dilli ve İran dilli olduklarının iddia edildiği

³¹⁸ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 174.

çalışmalarla, onların Türk olduklarının iddia edildiği çalışmaların akademik yeterlilik açısından aynı düzeyde ve aynı metotla hazırlandığını görmekteyiz.

4. 4. Atropatena

Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Atropatena devletini ve onu teşkil eden halkın tarihini Türklerle ilişkilendiren çalışmalar çok az olmakla birlikte bu türden çalışmalar Cumhuriyet döneminde karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet dönemi hariç şimdiye kadar ele aldığımız dönemlerdeki çalışmalarda Atropatena tarihi Türk halklarının tarihi ile ilişkilendirilmemektedir. Bu durumu “*Azerbaycan*” adının anlamı ile ilgili bölümde Atropaten adının açıklanmasında da gözlemledik. Cumhuriyet döneminde yapılan Tarih Enstitüsünün çalışmasında da Atropatena tarihi Türk halkları ile ilişkilendirilmemekte, sadece olarak coğrafya merkezli “*Azerbyacan Tarihi*” anlayışı içerisinde ele alınmaktadır. Bu çalışmanın I. cildinde Atropatena tarihi ve Atropatena’da yaşayan halklar daha çok İrani halklarla ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada, Atropatena’nın “*Orta Mada*” dilinin şüphesiz geniş yayılmış ve zengin yazı geleneğine sahip İran dillerinden biri olduğu iddia edilmektedir.³¹⁹ Bu iddiayı doğrulamak için ise sözü edilen “*zengin yazı geleneği*”nden hiçbir örnek verilmemektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında doğrudan Atropatena üzerine yapılan ilk çalışma A. Fazili’nin “*Ulusunu Tanımayan Tanrısını Tanımaz*” adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Atropatena’nın siyasi - sosyal hayatı, medeniyeti ve s. ile ilgili bilgiler verilse de Atropatena halkının kimliği ile ilgili kesin bilgiler verilmemektedir. Fazili, Atropatena’da yaşayan halklarla ilgili; Atropatena’da *Kadusilerin, Amardların, Tapurların, Kurtilerin* ve diğer halkların yaşadıklarını ve bunların gayri İran dilli olduklarını yazmaktadır.³²⁰ Yukarıda hakkında

³¹⁹ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 224.

³²⁰ A. Fazili, *Ulusunu Tanımayan Tanrısını Tanımaz* (Atropatena M. Ö. IV. - M. VII.). Elm neşriyatı, Bakü, 1992, s. 9.

bahsettiğimiz “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada ise *Aderbaygan’ın/Atropatena’nın* ahalisinin Türk ve İran “*lehçelerinde*” konuşan halklardan oluştuğu iddia edilmektedir.³²¹ “*Azerbyacan Tarihi*” adlı bir diğer çalışmada da Atropaten’da “*Türk dilli*” halkların da yaşadıklarını ve Atropaten’a ahalisinin etnodil açısından muhtelif olduğu yazılmaktadır.³²² Bu döneme ait bir diğer çalışmada ise Atropatena’da “*Kadusların, Amardların, Tapurlerin, Kurtilerin* ve diğer “*göçebe halkların*” yaşadıkları ve onların “*yerli dillerde*” konuştuğu iddia edilmektedir.³²³ Ancak, bu yerli dillerin hangi diller olduğu gösterilmemekte, sadece olarak bir ihtimalle bu halkların kadimde bu bölgelerde yaşamış *Manney, Lullubey* vd. yerli ahalinin varisleri olabilecekleri iddia edilmektedir. Geybullayev, de Azerbaycan’da Erken Türk Tarihi araştırmalarındaki geleneksel usulle kelimeleri biribirine benzeterek Atropatena’da yaşayan halkın kökeni ile ilgili iddialarda bulunmaktadır. Yazar, X. yüzyıl Arap coğrafyacı el - Mukaddesi’nin Atropatena hükümdarı Atropat’ın babasının adını “*Beyvarasif*”, dedesinin adını ise *Esvad (yani Aspad)* şeklinde yazdığını ve “*Beyvarasif*” şeklinde yazılan adın *Efrasiab* adının tahrif edilmiş şekli olduğunu iddia etmektedir.³²⁴ Çalışmada bundan başka kaynaklarda Atropatena’nın başkentinin Gencek şehri olduğu ve Fars dilinde olan bir kaynakta bu şehri *Turanlı Efrasiyab*’ın inşa ettiğini yazıldığını kaydetmektedir.³²⁵ Geybullayev, hangi kaynaklarda Atropatena’nın başkentinin *Gencek* olduğunu göstermemektedir.³²⁶ X. yüzyıla ait Arap kaynağından yola çıkılarak M.Ö. IV. yüzyıla ait bir kelimenin özgün halinin öğrenilmesinin pek sağlıklı sonuçlar vermeyeceğini düşünmekteyiz. Zira verilen kaynakla hakkında konuşulan nesne arasında hem uzun bir tarihi dönem, hem dil farkı vardır. Geybullayev’in eserindeki benzetme usulü Mehmetov’da da karşımıza çıkmaktadır. Mehmetov, tarihçilikte Atropatena adı ile bilinen devletin M. Ö. IV. yüzyılda Küçük

³²¹ Yusufov ve diğerleri, s. 133.

³²² S. Aliyarlı, (Ed.), ss. 82 - 83.

³²³ K. Aliyev, F. Aliyeva, Azerbaycan Antik Devirde, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1997, s. 7.

³²⁴ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 211.

³²⁵ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 212.

³²⁶ Geybulayev’in Fars kaynağı olarak bahsettiği kaynak *C. Kasumova’nın Azerbaydjan v. III - VII vv. Baku, 1992.* eseridir.

Mada topraklarında ortaya çıktığını ve bu adın Azerbaycan adının tarihte ilk siyasi ve coğrafi biçimi olduğunu ileri sürmektedir.³²⁷ Yazar, Atropatena adınının bölgenin hakimi olan Atropat'ın adından gelmesi fikrine karşı çıkmakta ve böyle bir görüşün ortaya çıkmasını ise “Grek” müelliflerinin ülke adını hükümdar adı ile bağlantılı görmelerinden kaynaklandığını yazmaktadır. Mehmetov, “*Erken dönem Arap müellifi*” Mukaddesi'nin Atropat'ın babasının adının *Bayvarazif*, dedesinin adının ise *Esvad/Asvad* olarak yazıldığını ve Mukaddesi'nin yazdığı *Bayvarazif* adının *Afrasiyab* adı ile benzeştiğini, *Varazif/Afrasiyab* adının önünde Türkçe “*Bey/Beg*” ünvanının kullanıldığını ve bu iddiadan yola çıkarak Atropat ve onun atalarının adının “*Turanlı bir kimlik*” gibi gözüktüğünü iddia etmektedir.³²⁸ Mehmetov, bununla yetinmeyerek ortaya attığı iddiadan yola çıkarak bir iddia daha ileri sürmektedir. Yazar, Arap müelliflerinin “*Afrasiyab/Alp Er Tonga*”yı tüm Türklerin efsanevi atası olarak gördüğünü iddia etmekte ve bu durumun pek kuşku uyandırmaması gerektiğini öne sürmektedir. Konunun ele alındığı AMA'da da Atropatena ahalisi Türklerle ilişkilendirilmemektedir.³²⁹

Ele aldığımız dönemlerde Atropatena ile ilgili anlatılarda yalnız Cumhuriyet döneminde yapılan bazı çalışmalarda Atropatena'nın bir Türk devleti olduğu ima edilmeye çalışılmaktadır. Bu iddialarda bulunanlar Atropatena ile aynı döneme denk gelen Albanya ile ilgili de benzer metotlarla bu halkların Türk olduklarını iddia etmektedirler. Atropatena halkının kökenine ilişkin her iki fikrin taraftarlarının yazdıkları bir iddiadan öteye gitmemektedir. Zira, bu iddiaların hiçbirinde derin bir araştırma yapılmadan ya kelimeler birbirine benzetilerek, ya da esassız ihtimaller üzerinden bir halkın kökenine ilişkin iddialarda bulunmaktadır. Albanya devleti ile aynı döneme denk düşen Atropatena'da yaşayan halkın Türk oldukları ile ilgili iddialar Albanya'ya nisbeten azdır. Bunun sebebini Albanya'nın şimdiki Kuzey Azerbaycan'ın arazisinde yerleşmiş olmasından kaynaklandığını ihtimal etmekteyiz. Zira, bu sebepten dolayı da yazarların daha çok Albanya üzerine eğilmeye başladıklarını düşünmekteyiz. Hatta Albanların Türk oldukları ile ilgili ileri sürülen ilk iddia Demokratik Cumhuriyet

³²⁷ Mehmetov, s. 130.

³²⁸ Mehmetov, s. 131.

³²⁹ İlham Aliyev ve diğerleri, s. 173.

dönemi çalışmaları içerisine dahil ettiğimiz Mehmetzade'nin eserinde karşımıza çıkmaktadır. Mehmetzade, araştırdığı döneme denk düşen Atropatena ile ilgili hiçbir şey söylememektedir. Bunun sebebinin tarihi Albanya devletinin muasır Azerbaycan devletinin arazisine yani Mehmetzade'nin eserini vücuda getirdiği dönemde Sovyet Azerbaycan'ı arazisine denk düşmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından başlayarak Atropatena'ya nisbeten özellikle Albanya üzerinde çok durulmasının sebebinin, tarihi Albanya'nın yerleştiği günümüz Azerbaycan Cumhuriyetinin arazilerine olan iddialardan ve bu arazilerin işgale maruz kalmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Hem Albanya hem de Atropatena ile ilgili yapılan çalışmaların hiçbirinde bu halkların mevcut olduğu devirlere ait kadim dillerdeki kaynaklara başvurulmadığını tespit etmekteyiz. Yapılan çalışmalardaki iddialar döneme ait yazılan ikinci ve üçüncü el kaynaklar üzerinden yola çıkılarak yapılmaktadır. Tarihçilikte hakkında bahsedilen Atropatena devleti günümüz Azerbaycan devletinin resmi sınırları haricinde, İran devletinin resmi sınırları içerisinde olan Güney Azerbaycan coğrafyasına tekabül etmektedir. Buna bakılmaksızın Azerbaycan Tarihi anlayışı Azerbaycan coğrafi adının kapsadığı tüm bölgeleri kapsadığı için Azerbaycan Türk Tarihçiliğın Güney Azerbaycan bölgesindeki tarihi olayları da içine almaktadır. Yani Azerbaycan Tarihi anlayışı bölgenin tarihini bir bütün şeklinde ele almaktadır. Atropatena dönemi tarihi de bu bütünlük içerisine dahil olduğu için Sovyet ve Cumhuriyet dönemi tarih çalışmalarında Atropatena ile ilgili muhtelif tezler ortaya çıkmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KİMMERLER, İSKİTLER, SAKALAR VE MASSAGETLER

5. 1. Bakıhanov'un *Gülüstan-ı İrem* Eseri

Bu halklarla ilgili bilgileri bir başlık altında ve ele aldığımız dönemlere göre vermemizin sebebi onların tarihine dair bilgilerin Azerbaycan Türk tarihçiliğinde geniş şekilde ele alınmaması ve sistemlilik teşkil etmemesidir. Bu halklarla ilgili bilgiler ayrı ayrı çalışmalarda bir iki cümle veya bir paragraf şeklinde verilmektedir. İskitler ve Massagetlerle ilgili araştırmamız dahilinde ilk bilgi Çar Rusyası döneminde Bakıhanov tarafından yazılan *Gülüstan-ı İrem*³³⁰ adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. Yazar, Ammian Martselli'nin Alanların Massaget soyundan olduklarını yazdığını aktarmakta ve bu halkların Tataristan'dan gelerek "Skif" halklarını Hazar denizinin doğu sahillerinden kovarak burada yerleştiklerini yazmaktadır.³³¹ Yine aynı yerde "Skif" olarak adlandırılan halkın "Atil" nehrini geçerek Don ve Dunay nehirleri arasındaki arazileri ele geçirdikleri ve onların cesaretli, vahşi huylu ve göçebe olan muhtelif kabilelerden oluştuğu yazılmaktadır. Yazar, "Həzəqil" (*Hezegil*) adlı peygamberin kitabının 38. bölümünde Masog adlı halkın Yafes'in oğlu "Masog" neslinden sayıldığını ve Massagetlerin bu nesilden veya "Masog" ve "Get" boylarının karışmasından ortaya çıktığını ihtimal etmektedir.³³² Bundan başka Yecuc ve Mecuc'ların Yafes neslinden olduğunu Yecuc'un Türklerden, Mecuc'un ise "Dağlılar"dan olduğunu yazmakta, daha sonra ise "Skif" halkının Yafes'in oğlu Mecuc neslinden geldiğini ve her iki halkın da "Skif" olarak bilindiğini öne sürmektedir.³³³ Yani Türklerden olan Yecuc ve Dağlılardan olan Mecucuların "Skif"lerden olduğunu yazmaktadır. Çalışma bu halklarla

³³⁰ A. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, Tarih ve Felsefe Enstitüsü, Bakü, 1951. Bu eser ilk defa 1841 yılında Farsça yazılmıştır. Eser 1951 yılında, 1844 yılında Farsça yazılmış bir nüshasından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir.

³³¹ Bakıhanov, s. 21.

³³² Bakıhanov, ss. 21 - 22.

³³³ Bakıhanov, s. 46.

ilgili bilgilerin Antikçağ müelliflerinin ve konuyla ilgili yazan tarihçilerin eserlerinden alınarak aktarıldığını ve tahlil süzgecinden geçirilmeden sunulmuş bilgiler olduğu izlenimini sezmekteyiz. Bakıhanov, açık bir şekilde bu halklardan Türkler olarak bahsetmemektedir.

5. 2. Demokratik Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları

Demokratik Cumhuriyet dönemine geldiğimizde “*Skif*”lerle ilgili bilgiler ilk olarak İsmailov’un eserinde karşımıza çıkmaktadır. Yazar bu çalışmasında Azerbaycan coğrafyasına gelen Türk halkları içerisinde ele aldığı ilk halk olan ve kendisinin “*Skif*” olarak tanımladığı halkı ve Rusların “*Skif*”, Türklerin³³⁴ “*Eskit*”, *Eski Türk*, Arapların “*Yecuc - Mecuc*”, Farsların “*Sak*” ve “*Turani*” olarak tanımladıklarını yazmaktadır.³³⁵ Yine aynı yerde İsmailov, “*Skif*” olarak tanımladığı halkın M. Ö. 633 yılında Kimmerleri önlerine katarak, onların ardıyla Azerbaycan’a geldiklerini ve Hasan Ata adlı bir müverrihin onların Altay Türkleri ve birçok boylardan oluştuklarını ispat ettiğini bildirmektedir. İsmailov, Azerbaycan’da Muğan ve Karabağ bölgelerinde bulunan kurganların “*Skif*”lerden kalmış canlı izler olduğunu yazsa da bu kurganların hangi kurganlar olduğu belirtilmemektedir. Bu döneme ait Velili’nin çalışmasında da “*Skif*”lerle ilgili bilgi verilmektedir. Velili, yukarıda İsmailov’un “*Skif*” olarak tanımladığı halkın adını “*Eskit*” olarak anmakta ve onların muhtelif dilleri olduğunu yazan ve onları “*uyğur -ekinci*” ve göçebe olmakla iki kısma ayırdığını iddia ettiği Herodotos’un yazdıklarını esas alan alimlerin “*uyğur - eskitleri*” Ari kavmine, göçebe Eskitleri ise “*Ural – Altay*” kavmine mensup yani Türk olarak gördüklerini

³³⁴ Burada Türkiye Türkleri kastedilmektedir.

³³⁵ İsmailov, s. 16.

kaydetmektedir.³³⁶ Yine aynı yerde yazar, Azerbaycan'a gelmiş "*Eskitler*"in bu bölgede az kaldıklarını ve göçebe hayat sürdürdüklerini iddia ederekten onların Türk olduklarını ileri sürmektedir. Oder'in çalışmasında ise İskit adının genel bir ad olduğu ve bu ad altında anılan gruba "*Turanlı*" kavimlerin dahil olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Milat'tan çok önceleri "*Turanlı*" kavimlerin Azerbaycan'a dahil olduğunun kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³³⁷ Demokratik Cumhuriyet döneminde sözünü ettiğimiz bu halklardan açık bir şekilde Türk halkları olarak bahsedilmektedir. Ancak, bu dönemde doğrudan bu halklar üzerine yapılmış olan akademik bir çalışma tespit edemedik. İsmailov'un, Zenaloğlu'nun ve Velili'nin çalışmalarında bu halkların menşei ile ilgili iddiaların istinat edildiği müelliflerin kimliği ve eserleri tespit edilememektedir.

5. 3. Sovyet Dönemi Çalışmaları

Sovyet dönemine geldiğimizde Üç Ciltlik çalışmada M. Ö. VIII. yüzyılda Büyük Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan "*Skifler*" ve Kimmerlerin ülkenin kuzey sınırlarında belirmeye başladıkları ve zamanla Azerbaycan, İran ve başka ülkelerin arazilerine yürüyüşler ettikleri ile ilgili bilgi verilmektedir.³³⁸ Yine aynı yerde M. Ö. VII. yüzyılda "*Skif*"lerin Azerbaycan'ın ovalıklarında geniş meskenler salmış oldukları yazılmaktadır. Bu bilgilerin dışında bu konuyla ilgili bilgi verilmemektedir. Dönemin sonlarında doğru konu üzerine Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında yapılmış Seyidov'un çalışmasında M. Ö. VI. - V. yüzyıllara tarihlendirilen Kazakistan'daki Esik kurganı ve buluntularından bahsedilmektedir.³³⁹ Bu çalışma Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında yapıldığı için biz bu eseri Müstakil Erken Türk Tarihi Çalışmaları bölümünde

³³⁶ Velili, s. 35.

³³⁷ Oder, s. 92.

³³⁸ Üç Ciltte, s. 41.

³³⁹ M. Seyidov, Gızıl Döyüşçünün Taleyı, Gençlik yayınları, Bakü, 1984, (Gızıl).

dinceleyeceğiz. Üç Ciltlik çalışmadan farklı olarak Seyidov'un çalışmasında bu halklar Türk halkları olarak görülmektedir. Sovyet döneminde Azerbaycan'da doğrudan söz konusu halklar üzerine yapılmış çalışmalar tespit edemedik.

5. 4. Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yapılan çalışmalarda bu halklarla ilgili daha geniş bilgilere rastlamaktayız. Bu halklarla ilgili bilgiler, diğer dönemlerdeki çalışmalarda da görüldüğü gibi *Azerbaycan Tarihi anlayışı* çerçevesinde, bu halkların Azerbaycan bölgesi ile olan ilişkileri bazında verilmektedir. Bu döneme ait sözünü ettiğimiz çalışmalardan biri Geybullayev'in 1992 yılında yazdığı "*Kadim Türkler ve Ermenistan*" adlı eseridir. Eserde Kimmerler, onların kökeni, Kafkasya'ya gelişi ve Kimmer adının anlamı ile ilgili de fikirler verilmektedir. Yazar, Asur kaynaklarında geçtiğini iddia ettiği Medya'daki "*İşkuzayların*" Türk olduğunu ve Antikçağ müelliflerin "*Skif*" olarak adlandırdıkları Karadeniz'in kuzey kıyılarında, Kuzey Kafkasya'da, İrtiş kıyılarında ve Orta Asya'da yaşamış halkların içerisinde şüphesiz İran dillilerin de olduğunu, ancak büyük çoğunluğunun Türklerden ibaret olduğunu iddia etmektedir.³⁴⁰ Geybullayev'e göre Kimmerleri kuzeyden kovanlar ve onların peşinden Kafkas'lara ve Ön Asya'ya göçenler aslında "*Saklar*"dır ve Antikçağ müelliflerin onları "*Skit*" olarak tanımladıklarını yazmaktadır. Geybullayev, diğer bir eserinde ise Antik kaynaklarda "*Skit*" ve "*Skut*" şeklinde geçtiğini iddia ettiği etnonimin aslının "*İşkutay*" olduğunu iddia etmektedir.³⁴¹ Yazar, Kimmerlerin ardıyla gelenlerin Sakalar olduğuna dair kanıtları ise Azerbaycan'ın Güneyinde ve Kuzeyinde Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgelerdeki Sakasen, Şeki, Balasakan ve Sakasin yer

³⁴⁰ Geybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994, (Gedim) s. 74.

³⁴¹ Geybullayev, (Teşekkülü), s. 135.

adlarının Sakalara ait olduğunu iddia ederek açıklamaya çalışmaktadır.³⁴² Yazar bu iddiasını sadece olarak kelime benzerliğinden yola çıkarak yapmaktadır. Yine aynı yerde yazar Kimmerlerin Ön Asya'ya gelişlerinin VIII. yüzyıla tarihlendiğini ve Kimmerlerin Urartu ordularını mağlup ederek Güney Azerbaycan'da Manna bölgesine yerleştiklerini yazmaktadır. Daha sonra ise Kimmerlerin ardından bu bölgelere 680 yılında "*Sakların (Skifler)*" geldiklerini ve Sakaların bu bölgeye gelişlerinin onların kovdukları Kimmerlerle yine onlardan zayıf Urartu'nun ittifakını doğurduğunu ve Kimmerlerin Urartu'nun yardımıyla Anadolu'daki Kapadokya adlanan bölgeye yerleştiklerini iddia etmektedir.³⁴³ Yazar, bu bölgenin Ermeni kaynaklarında "*Gamirik*" adıyla geçtiğini ve bu adın da "*Gemerler*" anlamına geldiğini iddia etse de tüm bunlara dair kaynak göstermemektedir. Geybullayev, Kimer adının İran dilli bir kelime olarak görülmesini ve bu adın anlamının "*daim harekette olan*", "*çevik atlı birliği*" olarak açıklanmasını doğru bulmamaktadır. Akabinde, *Kırımında yaşadıkları zamanlarda ve ya ondan önceki zamanlarda herhangi bir İran dilli halk bu halkı kendi dillerinde Kimmer yani "daim harekette olan" olarak adlandırmışsa, "Gamer, "Gimir" şeklinde Kimmer etnonimi Ön Asya'da Kimmerlerle ilişkilerde olmuş kadim Asurlara nasıl geçmiştir?* sorusuyla Kimmer adının İran dilli bir kelime olduğuna dair fikirleri tekzip etmeye çalışmaktadır.³⁴⁴ Geybullayev'in fikrinde bir halka kenardan verilmiş ad o halk için kendilerini tanımlayan ad olamaz ve onların yayıldıkları bölgelerde yer adlarında kalmaz. Yazar, bunun örneğini eski Rusların Poloves olarak tanımladığı Kuman ve Kıpçak örneğinde de karşımıza çıktığını ve Poloves adının hiçbir boy ve yer adında kalmadığını öne sürmektedir. Gebullayev, Kimmer etnoniminin doğru versiyonunun "*Kamer*" veya "*Gamer* olduğunu ve bir kısmının M. Ö. VIII. yüzyıldan Güney Kafkasya'da ve Güney Azerbaycan'da yaşayan bu halkın "*Türk menşelli*" olduğunu gösteren bir sıra delillerin olduğunu iddia etmekte ve onları şu şekilde sıralamaktadır:

1. "*Gamer (Gemer)*" etnoniminin kendisi. Bir sıra kadim "*Türk menşelli*" halkların (*Avar, Avşar, Bulgar, Gargar, Dondar, Kenger, Savar ve s.*) adlarının sonluklarında

³⁴² Geybullayev, (Gedim), s. 75.

³⁴³ Geybullayev, (Gedim), ss. 76 - 77.

³⁴⁴ Geybullayev, (Gedim), s. 77.

olan “*Altay menşelli*” yiğit, savaşçı, adam anlamlarına gelen “*ar/er*” ekleri Gamer etnoniminde de vardır.

2. Küçük Asya’da Kimmerlerin hükümdar adlarının “*Kadim Türk menşelli*” olması.³⁴⁵

Çalışmada, adları “*Kemer*” olarak da yazılan Kimmerlerden sonra “*Sakların*” Azerbaycan bölgesine geldikleri ve onların Güney Kafkasya’ya gelişi ile şimdiki Ermenistan arazisinin büyük bir kısmının, Zengezur ve Gökçe bölgelerinin Urartuluların elinden çıktığı yazılmaktadır.³⁴⁶ Geybullayev, “*Sakların*” bir kısmının Batı Azerbaycan’ın³⁴⁷ Zengezur bölgesinde yerleşmesinden sonra bu bölgenin Ermeni kaynaklarındaki “*Siyunik*”, Fars ve Arap kaynaklarında “*Sisakan*” olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Daha sonra ise “*Siyunik*” adındaki “*Uni*” kelimesinin eski Ermenicede soy, sülale, “*k*” ekinin ise çoğul olduğunu ve Siyunik adının “*Si*” boyu anlamına geldiğini, Farsların kaynaklarındaki Sisakan adının ise Si - san ve - an ekinden oluştuğunu ve *Si Sakları* ve ya *Si Sakların yurdu* anlamına geldiğini iddia etmektedir.³⁴⁸ Geybullayev ileri sürdüğü bu iddialara dair hiçbir kaynak göstermemektedir. Yazar, Sakaların ilk vatanının Orta Asya ve Kazakistan olduğunu ve onların “*halis kadim Türk dilli*” halk olduğunu vurgulamaktadır.³⁴⁹ Yazar, diğer eserinde de Sakalardan bahsetmekte ve onların Antikçağ kaynaklarında Massaget olarak geçtiğini ve bu adın sözaçımının “*İrani dillerde*” açıklanmasının yanlış olduğunu öne sürmektedir: “*Bu etnonim Türk dilləri üçün səciyyəvi olan M - B əvəzlənməsinə görə Ma (bas, yəni baş) sözündən, Sak etnonimindən və Türk dillərində cəm bildirən At şəkilçisindən ibarətdir və Baş Saklar mənasındadır.*”³⁵⁰ Geybullayev Türk dilleri için “*m - b*” ses değişiminin olduğunu ve bu durumun Massaket kelimesinde de karşımıza çıktığını ve Massaket kelimesinin aslının “*Baş Sak*” olduğunu iddia etmektedir. Geybullayev’e göre “*Saklar*” Türk’tür ve onların Türk olduğunu gösteren başlıca

³⁴⁵ Geybullayev, (Gedim), ss. 80 - 82.

³⁴⁶ Geybullayev, (Gedim), s. 90.

³⁴⁷ Azerbaycan Türk Tarihçiliğindeki literatürde *Batı Azerbaycan* olarak adlandırılan bölge şimdiki Ermenistan Devletinin yerleştiği arazilerdir.

³⁴⁸ Geybullayev, (Gedim), s. 90.

³⁴⁹ Geybullayev, (Gedim), s. 93.

³⁵⁰ Geybullayev, (Gedim), s. 151.

deliller vardır. Aşağıda özetleyerek sıraladığımız bilgilerden yola çıkarak Geybullayev Sakaların Türk olduklarını ileri sürmektedir:

1. Adlarının sözaçımının Türkçe olması.
2. Bir sıra Türk halklarının içerisinde “Saka” etnonimini taşıyan boyların mevcut olması.
3. Azerbaycan, Tataristan, İran ve Türkiye’de “Sak” adı ile ilgili toponimlerin olması.
4. Onların sivri uçlu keçeden hazırlanmış başlık kullanmaları.³⁵¹

Geybullayev’in bu çalışması doğrudan bu halkların tarihi üzerine yapılmış bir çalışma değildir. Bu çalışmada sözünü ettiğimiz halkların tarihine Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde ve bu bölgeyle olan ilişkilerinden dolayı değinilmekte ve bu sebeplerden ötrü onların menşei meselesi ele alınmaktadır. Bu dönemde yapılan, yukarıdaki bölümlerde hakkında bahsettiğimiz “Azerbaycan Tarihi”³⁵² adlı çalışmada da “Kimmer - Skit - Sak Padşahlığı” başlığı adı altında bu halkların tarihine Azerbaycan bölgesi ile olan ilişkileri çerçevesinde değinilmektedir. Çalışmada, Kimmerlerin M. Ö. VIII. yüzyılda Karadeniz’in kuzeyinde yaşadıkları ve Kuzey Kafkasya’nın batısının onların ilk yurtları olduğu yazılmaktadır.³⁵³ Bundan başka Kimmerlerin M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarında Karadeniz’in doğu “Meot-Kolh” yolu ile hareket ederek Anadolu’ya geldikleri ve onların Anadolu’nun ve “İkiçayarası”nın³⁵⁴ kuzeyindeki siyasi olaylarda aktif iştirak ettikleri bildirilmektedir.³⁵⁵ Yine aynı yerde “Skitlerin” Karadeniz’in kuzey sahillerine M. Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında geldikleri ve burada yerleştikten sonra Kimmerlerin ardıyla Ön Asya’ya hareket ettikleri ve Batı Azerbaycan’ı, Urmiya gölünün batısını kendilerine yurt edindikleri yazılmaktadır. Çalışmada “Sakların” “Skit” boyu olduğu ve Starbon’un “Skitleri” aynı zamanda “Sak” olarak tanımladığı ve “Sak” adının ilk

³⁵¹ Geybullayev, (Teşekkülü), ss.154 - 156.

³⁵² Bu çalışma Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında (1994) Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı onayıyla Yüksek Okullar için hazırlanmıştır. Çalışmanın yazar kadrosu (Y. Yusufov, R. İ Aliyev, V. Z. Piriyeve ve diğerleri) ve editörlerinin (Z. Bünyadov, Y. Yusufov) Azerbaycan’da ünlü tarihçiler olması bu çalışmanın zamanının tarih anlayışını kendinde aksettirmesi açısından önem arz etmektedir.

³⁵³ Azerbaycan Tarihi, s. 102.

³⁵⁴ Mezopotamiya kastedilmektedir.

³⁵⁵ Azerbaycan Tarihi, ss. 102 - 103.

defa M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında Asur Çivi yazılarında, sonra ise M. Ö. VI. yüzyılın sonlarında “*Bisütun*” kitabelerinde geçtiği söylenirse de bu söylenenlerin hiçbiri ile ilgili kaynak sunulmamaktadır. Bu türden önemli iddialar öne sürülürken, herhangi bir kaynak gösterilmemesi birçok çalışmada Çar Rusyası dönemine ait incelediğimiz “*Gülüstan-ı İrem*” adlı çalışmada olduğu gibi Cumhuriyet dönemine kadar devam etmektedir. Çalışmada Kimmer, İskit ve Sakaların Azerbaycan’ı kendilerine yurt edindiklerinin onların adıyla ilişkilendirilen yer adları ile doğrulandığı iddia edilmektedir. Çivi yazılarında adları “*Gimiriya*” şeklinde geçtiği iddia olunan Kimmerlerin adlarının “*Gımır*” ve “*Gımrılı*” (Zaqatala ili), Sakaların adlarının ise onların yerleşmiş olduğu, Urmiya gölünden Kür nehri sahillerine değin olan bölgelerin Erken Orta Çağda Balasakan olarak adlandırıldığı vurgulanmaktadır.³⁵⁶ Çalışmada bu halkların kökenine dair kesin bir fikri söylenilmese de Balasakan kelimesinin anlamı Türkçe “*Bala - Çöl, Ova*”, “*Sak ovası*” şeklinde açıklanmakta ve bundan yola çıkılarak bu halkların Türk oldukları ima edilmeye çalışılmaktadır. Yine burada da “*Bala*” kelimesinin Türkçe olduğuna dair kaynak gösterilmemektedir. Bundan başka “*Kimmer - Skit - Sak padişahlığı*” olarak adlandırılan bu devletin M. Ö. VII. yüzyıllardaki hükümdarının adının “*Tugdanme*” olduğu, Güney Azerbaycan’ın Batısında kurulduğu, arazisinin Kuzey Azerbaycanın bazı arazilerini de kapsadığı ve bölgede Midiya devleti ile girdiği rekabette yenik düşerek M. Ö. VI. yüzyılın başlarında tarih sahnesinden silindiği yazılmaktadır.³⁵⁷

E. Muhtarova’da “Türk Halkları Tarihi”³⁵⁸ adlı çalışmasında bu halklarla ilgili bilgi vermektedir. Kitabın II. bölümünde “*Orta Asya ve Kazakistan M.Ö. I. binyılda*” başlığı adı altında bu bölgede yaşamış olan halklar, onların etnik kimlikleri ile ilgili bilgi verilmektedir. İlk olarak bölgenin genel etno - siyasi durumu ile ilgili manzara kısa bir şekilde tasvir edilmekte ve M. Ö. I. binyıla kadar Batı Türkistan’ın ahalisinin etnik terkininin aydın olmadığı ve bu bölgede “*Türk menşeli*” boylarla birlikte İran dilli

³⁵⁶ Azerbaycan Tarihi, s. 104.

³⁵⁷ Azerbaycan Tarihi, s. 105.

³⁵⁸ Bu çalışma ilk defa bağımsızlığın ilk yıllarında (1993 – 1994) Bakü Devlet Üniversitesinde verilen Türk Halkları Tarihi dersi için hazırlanmıştır. Esmet Muhtarova, Adiloğlu yayınları, Bakü, 2008, s. 11.

halkların da yaşadığı yazılmaktadır.³⁵⁹ Daha sonra bölgede yaşayan “*Türk menşeli*” olarak ifade edilen diğer halklarla ilgili bilgi verilmektedir. Bu çalışmayı aşağıda Müstakil Erken Türk Tarihi Çalışmaları içerisinde inceleyeceğiz.

Yedi Ciltlik çalışmanın II. cildinde de M. I. - III. yüzyıllarında Azerbaycan bölgesine geldikleri iddia edilen Sarmat, Alan halkları içerisinde Massagetlerin (Maskutlar) de adı zikredilmektedir.³⁶⁰ Yine aynı yerde Erken Ermeni kaynaklarında Albanlardan kuzey doğuda “*Maskutlar memeleketi*”nden bahsedildiği yazılsa da bunun hangi kaynaktan geçtiği belirtilmemektedir. Çalışmanın I. cildinde ise bu halklar hakkında daha geniş bilgi verilmektedir.³⁶¹ Bu bilgiler daha çok bu halkların Ön Asya’nın siyasi tarihinde oynadıkları rolle ilgilidir. Çalışmada M. Ö. I. binyılın ilk yüzyıllarında Kafkasya’da “*Skif*”lerin, onlardan önce ise Kimmerlerin yayılmış oldukları yazılmaktadır.³⁶² Yine aynı yerde “Bibliya”nın (İncil) “*Varlık*” kitabının X. bölümünde Kimmerlerin “*Gmr (Qamer)*” adlandırıldığını ve bu adlandırmanın da Asur metinlerinde “*Gi-mir-ra-i*” şeklinde geçen ve Antik müelliflerin “*Kimmerioi*” olarak yazıldığı iddia edilen kelimeye uygun geldiği ileri sürülmektedir. Kimmer kelimesinin “*Qamer/Gamer*” olarak yazılmasını bu başlıkta yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz çalışmalarda tespit ettik ve bundan sonra ele alacağımız çalışmalarda bu şekilde göreceğiz. Necef, ise Kimmer adının “*Gamer*” olarak yazılmasına karşı çıkmakta ve bu adın Asur Çivi yazılarında “*Qimirrai*”, Yunan kaynaklarında “*Kymmerioi/Kymmerios*” şeklinde geçtiğini, “*Qəmər*” şeklinde yazılmasının yanlış olduğunu ve bu adın en uygun etimolojik açıklamasının “*Kay-Börü*”³⁶³ olması gerektiğini iddia etmektedir.³⁶⁴ Yedi Ciltlik eserde “*Skif*”lerin M. Ö. VII. yüzyılda Azerbaycan’a geldikleri ve onların

³⁵⁹ Muhtarova, s. 113.

³⁶⁰ Naile Velihanlı, (Ed.), Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 21. (2007).

³⁶¹ Bu çalışmada bu halklarla ilgili bilgiler “*Kimmer ve Skif (Şkuda) tayfalarının Azerbaycan ve Ön Asya erazilerine baskınları. Midiya (Mada) Skif Çarlıklarının Yaranması*” başlığı adı altında verilmektedir. İgrar Aliyev (Ed.), Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 179.

³⁶² Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 179. (2007)

³⁶³ Yazar, Kay adının Çinlilerin “*Hsi*”, “*Kadim Türklerin*” ise “*Kay/Kayı/Qayı*” adı veridkleri boy adından geldiğini, Börü kelimesinin Türkçe Kurt, Kay kelimesinin ise “*İçi boş ağaç*” anlamına geldiğini iddia etmektedir. Necef, (Hun), s. 226.

³⁶⁴ Ekber Necef, Hun Binyıllığı, TEAS Press Neşriyat Evi, Bakü, 2015, (Hun), s. 226.

adlarının “*Sakasana (Şakasena)*”, “*Kambisena*”, Şeki gibi onomastik adlarda yaşadığı vurgulanmaktadır.³⁶⁵ Yine aynı yerde “*Skif*”ler tarafından yerlerinden edilen Kimmerlerin gelişi ise M. Ö. VIII. yüzyılın sonuna tarihlendirilmekte ve onların bir kısmının Anadolu’daki Kapadokya’ya, diğer kısmının ise Manna vilayetine ve Mada’nın kuzey batı bölgesine yerleştikleri yazılmaktadır. Çalışmada, “*Skif*”lerin kimlikleri konusuna değinilirken, İran dilli halkların Güney Rusya çöllerinde oluştuğu ve Azerbaycan bölgesine gelen Kimmer, Skif, Saka boylarının da İran dilli olduğu iddia edilmektedir.³⁶⁶ Bundan başka “*Skif devletinin tarihi mukadderatının İran dilli muhacirlerin büyük kitlelerinin Ön Asya bölgesine gelmesi ve bu bölgede coşkun faaliyet göstermesi*”³⁶⁷ ile ilişkilendirilmekte ve aynı zamanda “*Skif Çarlığı*”nın yapısının göçebe devlet modelinin özelliklerine uygun olduğu yazılmaktadır.³⁶⁸ Bundan başka Azerbaycan’ın yerli ahalisinin “*Skif*”lerden at üstünde ok atmak taktiğini öğrendikleri de yazılmaktadır.³⁶⁹ AMBA’nın Arkeoloji ve Etnografî Enstitüsünün yayınında ise Kimmer, İskit, Sakaların bir kısmının “*Türk etnosları*” oldukları ve M. Ö. VIII. - VII. yüzyıllarda Hint - Avrupa ve Ari halklarının Güney Kafkasya’da ve ona yakın bölgelerde yaşadıklarına dair yazılı kaynaklarda hiçbir bilginin olmadığı öne sürülmektedir.³⁷⁰

Yukarıda Seyidov’un “*Saq*” olarak tanımladığı halkı yine onun gibi “*Saq*” (Sag) olarak tanımlayan bir diğer yazar Ağasıoğlu’dur. Yazar, Azerbaycan’daki Türk halkını ifade ederken yukarıda hakkında bahsettiğimiz kendisinin ürettiği bir halk tanımlaması olan “Azer halkı”nın oluşumunda diğer Türk halklar ile birlikte “*Saga*” halkının da rolünün olduğunu yazmaktadır.³⁷¹ Çalışmada, Doğuda M. Ö. V. yüzyılda görünmeye başlayan “*Saga*” halkının sonralar Hun, Avar, Göktürk Uygur ve diğer kağanlıkların içerisinde diğer Türk boylarına karıştıkları ve bazı “*Saga*” boylarının

³⁶⁵ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 180.

³⁶⁶ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 169.

³⁶⁷ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 187.

³⁶⁸ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 186.

³⁶⁹ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 191.

³⁷⁰ Azerbaycan Etnografyası, AMBA Arxelogiya ve Etnografya İnstitutu, I. Cilt, ss. 35 - 37.

³⁷¹ Ağasıoğlu, (Azer), s. 77.

etnik adlarının kendini günümüzdeğin koruduğunu ve “Saga”ların “Batı kanadı”nın Azerbaycan’da ve Kafkasya dağlarının ardında M. Ö. VIII. - VII. yüzyıllarda gözükmeye başladığı yazılmaktadır.³⁷² Ağasioğlu, Urmiya gölü havzasındaki arkeolojik verilerin, “Saga”lara ait Ön Asya menşeli “Hayvan motiflerinin”, bazı Antikçağ müverrihlerin “Saga”ların ata yurdu olarak Aras nehri sahillerini göstermelerinin ve Dicle yakınlarında “Kuman ülkesi”ndeki iki tane “Saga” meskeninin M. Ö. XII. yüzyıla ait Asur yazısında geçmesinin “Saga” halkının ilk yurtlarının Azerbaycan olduğunu gösterdiğini ileri sürmekte ve onların “Azak tarafından” Azerbaycan’a gelmelerinin aslında “Ata Yurda” geri dönüşleri olduğunu iddia etmektedir.³⁷³ Çalışmada, Yunanlıların Azak kıyısına gelen “Saga” halkını “Ckuth” olarak adlandırdıklarını, Rusların bu adı “Skif”, Türklerin ise “İskit” şeklinde yazdıklarını ve her üç durumda da bu adın yalnız yazıldığını, Mada adını Midiya şeklinde yazan Yunanlıların ilk defa duydukları “Sakat” adını da “Skith”e çevirdikleri öne sürülmektedir.³⁷⁴ Ağasioğlu’nun “Saga halkı” ile ilgili yazdıklarındaki genel kanaat bu halkın bir Türk halkı olmasıdır.

Aliyarlı da İskit, Saka, Kimmer ve Massagetlerin Hint - Avrupa kökenli olduğuna dair fikirlerin yanlış olduğu fikrini savunmaktadır. Yazar, özellikle İskitlerin kökeni ile ilgili Heredotos’un yazdıklarının onların kökenine dair “Hint - Avrupalı bakış” açısının yanlış olduğunu orataya koyduğunu hatırlatmaktadır. Aliyarlı, Heredotos’un Lirk adı ile tanıdığı İskit boyunu I. yüzyılda Büyük Plini’nin “Türk”, Pomponi Mela’nın ise “Türk” adlandırdığını ve onların “çıplakbaş” olduklarını yazdığını kaydetmektedir.³⁷⁵ Yazar, Antikçağ müverrihlerinin yazdıklarını iddia ettiği bilgileri kuvvetlendirir nitelikte Erken Ortaçağ kaynaklarının Bulgar ve Hazarları da “saçlarını kazıtan kel halk” olarak tanımladıklarını iddia etmektedir. Bütün bunları söylerken yazar, adını andığı Antikçağ müverrihlerinin eserlerinden herhangi bir yeri kaynak olarak göstermemektedir. Bu çalışmanın 1996 yılında yapılan ilk baskısında da

³⁷² Ağasioğlu, (Azer), ss. 77 - 79.

³⁷³ Ağasioğlu, (Azer), s. 79.

³⁷⁴ Ağasioğlu, (Azer), s. 81.

³⁷⁵ Aliyarlı, s. 47.

bu fikirler tekrar olunmaktadır.³⁷⁶ Burada da Azerbaycan Türk tarihçiliğine has olan geleneksel ad benzetmesi üzerinden her hangi bir halkın kökenine ilişkin yorum yapılmaktadır.

Azerbaycan Türk tarihçiliğinde Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında doğrudan “*Skifler*” üzerine yapılmış bir diğer çalışma Z. Hasanov’un “*Çar Skifler*” adlı çalışmasıdır.³⁷⁷ Bu çalışmayı da aşağıda Müstakil Erken Türk Tarihi Çalışmaları bölümünde inceleyeceğiz. Hasanov da kendinden önceki yazarlar Ağasıoğlu, Seyidov, Aliyarlı, Yusufov ve Geybullayev gibi “*Skif*” olarak tanımladığı halkı Türk halkı olarak görmektedir. Bu konuya değinmiş Mehmetov, ise “*İşguz/İskit*” kavimlerinin tamamının Türk kökenli olmadığını, ancak bu boylar birliğinin yönetici kısmının ve esas unsurunun Türklerden oluştuğunu yazmaktadır.³⁷⁸

Azerbaycan Erken Türk Tarihçiliğinde “*İskit, Kimmer, Sak*” olarak adlandırılan halklarla ilgili tahlilimizi şu şekilde kategorize edebiliriz:

1. Bu halklarla ilgili ilk bilgiler Bakıhanov’un *Gülüstan-ı İrem* eserinde karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada “*Skif*” halkının Yafes’in oğlu Mecuc soyundan, Yecucların Türkler’den olduğu ve daha sonra ise her ikisinin “*Skif*” oldukları yazılmaktadır.
2. Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında bu halkların açık bir şekilde Türk oldukları dile getirilmektedir. İlk defa Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz çalışmalarda bu halklardan açık bir şekilde *Türkler* olarak bahsedilmektedir.
3. Sovyet ve Cumhuriyet döneminde yapılan Tarih Enstitüsünün çalışmalarında bu halklar Türk halkları olarak ele alınmamakta ve *İran dilli* halklar olarak gösterilmektedir.
4. Demokratik Cumhuriyet döneminde Cumhuriyet döneminde olduğu gibi yeniden bu halklardan Türk halkları olarak bahsedilmekte ve dönemin Ortaokul ders kitaplarında da bu halklar Türk halkları olarak verilmektedir. Cumhuriyet

³⁷⁶ Mahmudov ve diğerleri. Aliyarlı (Ed.), s. 47.

³⁷⁷ Zaur Hasanov, *Çar Skifler*, Ebilov, Zeynalov ve Oğulları yayınevi, Bakü, 2005.

³⁷⁸ Mehmetov, s. 99.

döneminde bu halkların Türk oldukları ile ilgili iddiaların Demokratik Cumhuriyet dönemindeki geleneğin devamı olduğunu ihtimal etmekteyiz.

5. İncelediğimiz tüm dönemlerde bu halklarla ilgili bilgiler onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmektedir.
6. Doğrudan *İskit - Sakalar* üzerine yapılmış olan çalışmalar Z. Hasanov'un "*Çar İskitler*" ve M. Seyidov'un "Gızıl Döyüşçünün Taleyi" adlı çalışmalarıdır. Diğer çalışmalar ise doğrudan bu halklar üzerinde yapılmış çalışmalar değildir.

ALTINCI BÖLÜM

HUNLAR, SABİRLER, AVARLAR VE HAZARLAR

6. 1. Hunlar

Hunlarla ilgili ilk bilgi araştırmamız dahilinde yine ar Rusyası döneminde yazılmış olan Gülüstan-ı İrem adlı eserde karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁹ Bakıhanov, Hun adını “un” şeklinde yazmakta ve Hunlarla ilgili verdiği bilgilerde Ammian Martsellı’ye ve Moisey Xorenski’ye istinat etmektedir. O, ilk olarak Moisey Xorenski’nin Hunların M. V. yüzyılda Hazar denizinin batı sahillerinde meskun olduklarını ve şimdi yeri belli olmayan *Varan* şehrinin onların en büyük şehri olduğunu yazdığını aktarmaktadır.³⁸⁰ Eserde, “*simaca kafır*”, “*kanien*”, vahşi, yağmacı ve cesur olarak tanımlanan Hunların kadim zamanlarda Çin hududundan Kıpçak lne ve Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki bölgelere gelerek hadsiz zulümler ettikleri ile ilgili bilgi verilmektedir.³⁸¹ Bundan başka yine Hunların hükümdarı Atilla’nın Macaristan’ı kendine tabi etmesinden, Konstantinapol’dan haraç almasından ve 454 yılında vefat etmesinden bahsedilmektedir. Bakıhanov, Martsellı’ye istinad ederek Hunların, vahşi bir yaşam tarzı sürmelerinden ve Prist adlı Rum elçisinin Atilla ile olan görüşü ile ilgili de bilgi vermektedir.³⁸²

Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde doğrudan Hunlarla ilgili bir çalışma tespit edemedik. Sadece olarak bu döneme ait incelediğimiz Azerbaycan Tarihi anlayışı çerçevesinde yapılmış çalışmalarda Hunlarla ilgili kısa bilgiler verilmektedir. Bu çalışmalarda geçen bilgiler de yine Gülüstan-ı İrem eserinde olduğu gibi Hunların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmektedir. Zeynallu, Hicret’den 1181 sene önce Azerbaycan’da Masağitlerin (Massagetler)

³⁷⁹ Bakıhanov, s. 13. Bu eserde yukarıda hakkında bahsettiğimiz “*Skit*” olarak adlandırılan halklar, Hunlar ve diğer halklarla ilgili bilgiler “*şirvan ve Dağistan Vilayetlerinin Hudud ve Arazisi, Adlanmalarının Sebebi, Ahalisinin Menşi, Dinleri ve Dilleri Hakkında*” adlı başlıkta verilmektedir.

³⁸⁰ Bakıhanov, s. 18.

³⁸¹ Bakıhanov, s. 18.

³⁸² Bakıhnaov, s. 19.

Tomiris Hatun önderliğinde Fars ve İran şahı Keyhosrov ile savaşarak onu mağlup ve perişan ettiklerini ve bu Masağitlerin Ak Hun Türkleri olduğunu ileri sürmektedir.³⁸³ O, aynı zamanda Ak Hunların bir zamanlar Hazar denizi sahillerinde ve Midiya'da yerleştikten sonra *Masağit, Hazar, Abtilit, Alan, Hergan* ve *Türkman* gibi farklı adlar aldıklarını da kaydetmektedir. Zeynalıoğlu'nun hakkında bilgi verdiği Hunlar, Ak Hunlardır.

Yine bu döneme ait aynı anlayışla kaleme alınan İsmailov'un çalışmasında 227 yılında Kara Hunlar olarak tanımladığı Kuşan ve Sabir boylarının Azerbaycan'a gelmeleri ve bugün Azerbaycan'da Kuşan adlı 14 köyün³⁸⁴ bulunmasının Kuşanların Azerbaycan'ı kendilerine yurt edindiklerinin kanıtı olduğu öne sürülmektedir.³⁸⁵ İsmailov, Hazarların Azerbaycan'a ilerlemesinden 500 sene sonra yani 750 yıllarında Ak Hunların Seyhun nehri sahillerinden başlayarak Azerbaycan'a kadar olan toprakları ele geçirdiklerini ve "Tile" adını taşıdıklarını yazmaktadır.³⁸⁶ Yazar, daha sonra Hunların Milat'tan iki bin yıl önce Maveraünnehri, Tyanşan ve Altay çevresini Ural dağlarına kadar işgal ettiklerini, M. III. yüzyılda ise Hunların Avrupa'ya akın ettikleri ile ilgili bilgi vermektedir. İlaveler kısmında İsmailov'un Hunların Azerbaycan'a geldikleri ile ilgili verdiği tarihin M. 750 değil, M. II. yüzyılda olduğu ve bu tarihlerde Hunların artık Azerbaycan'ı yurt edindikleri yazılmaktadır.³⁸⁷ Yine ilaveler kısmında aynı yerde İsmailov'un Hunlarla ilgili bu tarihe ait ettiği olay üzerine ise Milat'tan önce iki bin yıla ait tarihçilikte Hunlarla ilgili hiçbir bilginin olmadığı ileri sürülmektedir. İsmailov, Kuşan (Kara Hun) ve Sabir boylarının Azerbaycan'da eskiden beri yerleşmiş, onlarla aynı cinsten olan kardeşleri ile yani Ağvan ülkesinde Türk kavminden olan boylar ile birleşerek İran'a akın ettiklerini yazmaktadır.³⁸⁸ İsmailov'un yazdığı bu olaylarla ilgili ise ilaveler kısmında sadece Kuşçu kelimesinin etimolojisine dair yazılan

³⁸³ Zeynalıoğlu, ss. 10 - 11.

³⁸⁴ Bu köylerin Azerbaycan'ın neresinde olduklarına dair hiçbir bilgi verilmemektedir.

³⁸⁵ İsmailov, s. 18.

³⁸⁶ İsmailov, s. 18.

³⁸⁷ İsmailov, s. 148. (Kaynak gösterilmemiştir)

³⁸⁸ İsmailov, s. 18.

bir makalenin kaynağı verilmekte ve ilave fikirler ileri sürülmemektedir.³⁸⁹ Bu döneme ait Velili'nin çalışmasında ise Hazarların ilk defa Azerbaycan'a akın etmelerinden tahminen beş asır sonra³⁹⁰ Hunların "*eski Azerbaycan sahasına*" girdikleri yazılmaktadır.³⁹¹ Bundan başka Velili, Hunların İsa'dan 20 asır önce "*To-kio*", "*Hiyon-ju*", "*Huneğ-no*", "*Heoneğ-no*", "*Heun-no*" ve "*Hun*" adları ile Çinlilere malum olduklarını ve onların Moğolistan, Türkistan ve Kırgızistan'dan ibaret bölgede yaşadıkları ile ilgili bilgi vermektedir.³⁹² Son olarak yazar, Hunların en kadim Türk halkı olduğunu, Avrupa'nın onları M. III. yüzyılda tanıdığını ve Hunların Azerbaycan'a ilk defa M. 222 yılında geldiklerini yazmaktadır. Bu döneme ait ettiğimiz Resulzade'nin çalışmasında da Hunlarla ilgili kısa bilgi verilmektedir. Eserde, M. V. yüzyılda Kafkasya'ya gelen boyların bir kısmının Ak Hun veya Halandürükler, diğer kısmının da Attila kumandasında gelen Ağaçeriler oldukları zikredilmektedir.³⁹³ Bu bilgiler dışında Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde Hunlarla ilgili bilgiye rastlayamadık. Bu bilgiler de görüldüğü gibi, doğrudan Hunlar üzerine yapılmış araştırmaların mahsulü değil, Azerbaycan Tarihi anlayışı çerçevesinde Hunlarla ilgili verilen bilgilerdir.

Sovyet döneminde yapılan Üç Ciltlik çalışmada Hunlarla ilgili bilgiler "*Göçebelerin Azerbaycan'a Baskınları*" başlığı adı altında verilmektedir. Çalışmada, M. IV. - VI. yüzyıllarda "*Türk dilli*" halkların Derbent geçidinden Azerbaycan'a "*baskınlarının*" çoğaldığı ve bu akınlar içerisinde ilk olarak 395 - 396 yıllarında Hunların, 486 yılında ise Hun, Kuşan ve Sabirlerin Azerbaycan'a "*sel gibi*" akıp geldiklerine dair bilgi verilmektedir.³⁹⁴ Aynı yerde 454 - 455 yıllarında Hunların Sasani şahı II. "*Ezdikerd*"i mağlub etmelerinden ve bu tarihlerden sonra onların Azerbaycan,

³⁸⁹ İsmailov, s. 148. (A. Guseinzade, K. Etimologii Toponima Kuşçu, "*Sovetskaya Tyrkologiya*", 1971, No, 6.)

³⁹⁰ Hazarların Azerbaycan'a ilk geliş tarihleri hakkında bilgi veren Velili, müverrih Horenli'nin Hazarların ilk gelişini İsa'dan 193 il önceye ait ettiğini yazmaktadır. Velili, s. 36.

³⁹¹ Velili, s. 37.

³⁹² Velili, s. 37.

³⁹³ Resulzade, (Kafkasya), ss. 4 - 5.

³⁹⁴ Üç Ciltte, I. Cilt, s. 110.

İran ve Ermenistana saldırılarının artmasından bahsedilmektedir. Bu bilgilerin dışında çalışmada Hunlarla ilgili ayrı bir başlık veya geniş bilgi verilmemektedir.

Bu döneme ait Bünyadov'un yukarıda ele aldığımız eserinin “VII - IX asırlarda Azerbaycan'da Etnogenez Problemi” başlığında Hunlarla ilgili bilgi verilmektedir. Çalışmada 576 yılında büyük ölçüde “Sabir Hunnları”nın Gence (Sakaşen) bölgesine göçürüldüğü ve böylelikle Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgede “Hunlar ülkesi”nin meydana geldiği ve Arap kaynaklarının bu Hunn³⁹⁵ hükümdarlarını “Tarhan” adlandırdıkları ile ilgili bilgi verilmektedir.³⁹⁶ Yine aynı yerde V. yüzyılda Azerbaycan'ı yurt edinen “Çok büyük Türk boyları”ndan birinin de Muğan bölgesinde yerleşmiş Hunnlar olduğu ve onların Muğan bölgesinin güneyinde Akhun şehrini kurdukları ve Ermeni kaynaklarında Hunların “Xaylantürkler” olarak geçtiği yazılmaktadır. Sovyet dönemi Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Hunlar konusuna değinmiş pek fazla çalışma tespit edemedik. Bu dönemdeki çalışmalarda da bir önceki dönemlerdeki çalışmalarda olduğu gibi konuya Azerbaycan Tarihi anlayışı çerçevesinde değinilmektedir. Tarih Enstitüsünün Üç Ciltlik çalışması istisna olmakla Bünyadov'un çalışmasında ve Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında Hunların Azerbaycan'a gelişi Türkleşme sürecinin bir parçası, olumlu bir tarihi hadise olarak tasvir edilmektedir.

Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde ele aldığımız “Azerbaycan Tarihi” adlı çalışmada ise “Türk tayfaları Hun ittifakında” başlığı adı altında Hunlarla ilgili bilgi verilmektedir. Çalışmada, Erken Orta Çağlarda Azerbaycan'a gelmiş “Türk dilli” halkların “Hun ittifakında” birleştikleri ve ittifaka Kenger, Peçenek, Sabir, Bulgar, Kıpçak, Utigur, Onogur, Türk, Hazar, Barsil gibi birçok Türk halklarının dahil olduğu yazılmaktadır.³⁹⁷ Yine aynı yerde Hun adının Erken Orta Çağlarda “Türk dilli tayfların umumi adı” olduğu, artık VII. yüzyılda ise Türk adının genel bir isim “etnonim” olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir. Bu döneme ait Yedi Ciltlik çalışmada da Hunlarla ilgili

³⁹⁵ Bünyadov, Hun olarak bildiğimiz halkın adını *Hunn* şeklinde yazmaktadır.

³⁹⁶ Bünyadov, s. 172.

³⁹⁷ Yusufov ve diğerleri, s. 213.

bilgiler ayrı bir başlık altında verilmemektedir.³⁹⁸ Çalışmada, IV. yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda Hunların Asya'dan Avrupa'ya ikinci önemli hareketinin başladığı ve onların "*Volga*" (İrtış) nehrini geçerek Kuzey Kafkasya ovalıklarına yayıldıkları ve M. 377 - 378 yıllarında ise Hunların artık Pannoniya'nı yani şimdiki Macaristan'ı ele geçirdikleri ile ilgili bilgi verilmektedir.³⁹⁹ Bundan başka Hunların 395 yılında Dunay kıyılarından Güney Kafkasya'ya ve Ön Asya'ya doğru yağmacı akınlar düzenledikleri ve Kuzey Kafkasya'da kalanlar içerisinde Onogur boyunun önderliği ile V. yüzyılda "*Hun - Bulgar*" boy birliğinin kurulduğu yazılmaktadır.⁴⁰⁰

Müstakil Erken Türk Tarihi Çalışmaları içerisinde ele aldığımız Muhtarova'nın da çalışmasında Hunlarla ilgili bilgi verilmektedir. Çalışmada, Asya'da kurulan Hun devleti "*Doğu Hun İmparatorluğu*" başlığı şeklinde ele alınmakta ve Orta Asya'da ve Batı Sibirya'da Türklerin devletçilik tarihinin Hunlarla başladığı yazılmaktadır.⁴⁰¹ Çalışmada, M. Ö. III. yüzyılın 20. yılları "*Hun boylar birliğinin*" olduğu yıllar olarak gösterilmekte ve bu birliğin yaranmasının Tuman hanın adıyla bağlı olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁰² Bunlardan başka Mete'nin hakimiyeti ele alması, 24 büyük Hun boyunun Mete önderliğinde birleşmesi, Çin'le olan savaşları ve Hun devletinin iki yere parçalanması ile ilgili bilgiler verilmektedir. Çalışmada, Hunlar ve onlarla birlikte adı anılan diğer halkların esas maksatlarının yağma ve talan olduğu vurgulanmaktadır. Ağayev, ise Hunları, erken orta çağlarda Azerbaycan'a gelen ve burada eski zamanlardan beri yaşayan yerli Türk adlanan halkla temasta olan ilk göçebe "*Türk menşeli*" boylardan biri olarak görmektedir.⁴⁰³

Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında doğrudan Hunlar üzerine yapılan çalışma Necef'in "*Hun binyıllığı M. Ö. IV. ve M. VI. yüzyıllarda Türk Dünyası*" adlı eseridir. Çalışma, Hunların tarihini Azerbaycan Tarihi Anlayışı

³⁹⁸ Hunlar ve diğer halklarla ilgili - Sabir, Onogur, Avar - ilgili bilgiler "*Yerli ve Gelme boylar, halklar, onların karşılıklı ilişkileri*" başlığı adı altında verilmektedir. Bu başlıktan da görüldüğü bu halkların tarihine onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde değinilmektedir.

³⁹⁹ Yedi Ciltte, II. Cilt, ss. 23-24.

⁴⁰⁰ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 24.

⁴⁰¹ Muhtarova, s. 128.

⁴⁰² Muhtarova, s. 129.

⁴⁰³ Ağayev, s. 72.

çerçevesinden kenarda bir bütün olarak ele almaktadır.⁴⁰⁴ Bu çalışmayı aşağıda ilgili bölümde inceleyeceğiz. Bu dönemde Hunlar ile ilgili ilk çalışma bağımsızlığın ilk yıllarında yapılmıştır.⁴⁰⁵ Bu çalışmada da diğerlerinde olduğu gibi Hunların tarihine Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde değinilmiştir.

Ortaokullar için hazırlanan “*Umumi Tarih 6.*” adlı kitapda da “*Büyük Hun Devleti*” başlığı altında Hunlarla ilgili bilgi verilmektedir.⁴⁰⁶ 7. sınıflar için hazırlanan aynı adlı ders kitabında da Hunlarla ilgili ilk bilgiler “*Halkların büyük göçü*” başlığı adı altında verilmektedir.⁴⁰⁷ Bu ders kitaplarını aşağıda Dünya Halkları Tarihi İçerisinde Erken Türk Tarihi bölümünde inceleyeceğiz.

Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Hunlarla ilgili verilen bilgileri aşağıdaki şekilde tahliledebiliriz:

1. Ele aldığımız tüm dönemlerdeki çalışmaların ekseninde Hunlarla ilgili bilgiler onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmekte ve bu halklarla ilgili ilk bilgiler Gülüstan-ı İrem adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. E. Necef’in çalışması istisna olmakla ele aldığımız her üç dönemde Hunlarla ilgili bilgiler Azerbaycan Tarihi anlayışı çerçevesinde, onların Azerbaycan’a yürüyüşleri ve burada yerleşmeleri ile ilgilidir.

2. Ortaokul dersliklerinde Hunlarla ilgili bilgiler diğer Türk halkları ile ilgili verilen bilgilerde olduğu gibi “*Umumi Tarih*” adlı ders kitabında verilmektedir.

3. Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde doğrudan Hunlar üzerine yapılmış iki çalışmanın olduğunu tespit ettik. 1. Y. Ceferov’un Hunlar ve Azerbaycan adlı eseri, 2. E. Necef’in “*Hun Binyıllığı*” adlı eseridir. Necef’in çalışmasında Hunların Azerbaycan’a geliş tarihlerinin diğer çalışmalardan farklı olarak M.Ö. VII. - IV. yüzyıllarda “*İşguz-Oğuzlarla*” aynı tarihte olduğu yazılmaktadır.

4. Ele adığımız çalışmalarda Hunların Azerbaycan’a gelişleri genel olarak M. III. - IV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

⁴⁰⁴ Ekber Necef, *Hun Binyıllığı*, TEAS Press Neşriyat Evi, Bakü, 2015, (Hun).

⁴⁰⁵ Y. Ceferov, *Gum i Azerbaydjan*, AMBA, Bakü, 1993.

⁴⁰⁶ *Umumi Tarih 6*, s. 65.

⁴⁰⁷ *Umumi Tarih 7*, s. 7.

6. 2. Sabirler

Sabirlerin adları Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Hunlarla birlikte anılmakta ve Sabirlerle ilgili bilgiler de yine onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmektedir. Bu halklarla ilgili ilk bilgi Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde İsmailov'un eserinde karşımıza çıkmaktadır. İsmailov, M. 227 yılında Kara Hunlarla birlikte geldiğini söylediği, “*Sabir Hunları*” olarak tanımladığı halkın Azerbaycan'da Kür nehrinin sahillerinde yurt saldıklarını ve günümüz Azerbaycan'daki Şabran adlı bölgenin adını Sabirlerden aldığını yazmaktadır.⁴⁰⁸ Bu döneme ait Velili'nin çalışmasında ise “*Sabirler veya Savarlar*”ın Hun boylarının en güçlüsü oldukları ve 450 yılında Kafkasya'nın kuzeyini ele geçirdikleri bildirilmektedir.⁴⁰⁹ Velili, bu halkın adını *Sabiran* olarak ele almakta ve kelimenin “*Sabirler memleketi*” anlamına gelen “*Sabir ve an*”dan oluştuğunu ileri sürmektedir.⁴¹⁰

Sovyet döneminde yapılan Üç Ciltlik çalışmada ise 486 yılında Hun, Kuşan ve Sabirlerin Azerbaycan'a “*sel gibi*” akıp geldikleri yazılmaktadır.⁴¹¹ Yine bu dönemde yapılan Bünyadov'un çalışmasında da Sabirlerin adı Hunlarla birlikte anılmaktadır. Yazar, 576 yılında büyük bir Sabir Hun kitesinin Kuzey Azerbaycan'ın Gence (Sakaşen) bölgesine göçürüldüğünü ve böylelikle Kür ile Aras nehirleri arasındaki bölgede Hunlar ülkesinin medyana geldiğini yazmaktadır.⁴¹²

Cumhuriyet döneminde yapılan Yedi Ciltlik çalışmanın II. cildinde de Sabirlerle ilgili bilgi verilmektedir. Çalışmada, İrtiş sahili topraklardan “*Türk-Avar*” boylarının kovdukları Sabirlerin V. yüzyılın sonlarında Doğu Kafkasya ovalıklarında göçebe boylar birliği oluşturduklarını ve bu birliğin kurulmasıyla Onogurların önderlik ettiği Hun - Bulgar boylarının ilk büyük birliğinin parçalandığı yazılmaktadır.⁴¹³ Bundan başka, VI. yüzyılın başlarında artık güçlü boylar birliğine öncülük yapan Sabirlerin 503.

⁴⁰⁸ İsmailov, s. 18.

⁴⁰⁹ Velili, s. 39.

⁴¹⁰ Velili, s. 40.

⁴¹¹ Üç Ciltte, s. 110.

⁴¹² Bünyadov, s. 174.

⁴¹³ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 25.

yılın sonunda Sasanilerin kurduğu Derbent geçidini aşarak Albanya ve İberya'yı ele geçirdikleri⁴¹⁴ ve yine aynı yerde 515 yılında Sabirlerin yeniden Güney Kafkasya'ya akın ettikleri ve bu sefer Deryal geçidinden geçerek Mezopotamya'ya ve Küçük Asya'ya ilerledikleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. 558 yılında ise Avarların Sabirlerin önderlik ettiği Hun birliğine son verdikleri ve dağılmış Sabir kitlelerinin Husrev Anuşirevan tarafından Kür nehrinin sol sahilinde, şimdiki Şemkir ve Akstafa illerinin kuzeyinde yerleşen tarihi Kambisena bölgesinde yerleştirildikleri yazılmaktadır.⁴¹⁵ Yine bu dönem çalışmaları içerisinde ele aldığımız "*Azerbaycan Tarihi*" adlı çalışmada Albanya'nın Girdiman vilayetine (Azerbaycan'ın Şemkir, Kazak illeri) VI. yüzyılın 70'li yıllarında "*Türk menşeli*" Sabir boylarının yerleştikleri ve VII. yüzyılın başlarında Albanya'da hakimiyete gelen Mehraniler sülalesinin de "*İran menşeli*" değil Türk menşelli Sabirlerden olduğu iddia edilmektedir.⁴¹⁶ Ağayev'in çalışmasında Sabirlerle ilgili bilgiler diğer çalışmalardan farklı olarak bir altbaşlık şeklinde verilmektedir. Ağayev, adlarını Savar, Subar ve Savir şekilleriyle anarak hakkında bilgi verdiği Sabirlerin "*Türk menşeli*" bir halk olduğunu ve Kafkasya'nın esas sakinlerinden biri olduklarını yazmaktadır.⁴¹⁷ Yazar, Sabirlerin V. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın kuzey hudutlarında güçlendiklerini, Güney Kafkasya ve Sasani İmparatorluğu için tehlike doğurduğunu ve V. yüzyılda Derbent'den Muğan'a kadar bölgedeki hakimiyetin aynı yüzyılın 60'lı yıllarında Onogurlardan kendi akrabaları olan Sabirlere geçtiği ile ilgili bilgi vermektedir.⁴¹⁸

Sabirlerle ilgili çalışmalarda geçen bilgilerin tahlilinin yekun neticesi olarak söyleyebiliriz ki: Hunlarla ilgili verilen bilgilerde olduğu gibi Sabirlerle ilgili bilgiler de yine onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmektedir ve Sabirlerin adı Hunlarla birlikte anılmaktadır. Bu halklarla ilgili bilgilerin onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmesi onların tarihlerinin zayıf

⁴¹⁴ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 26.

⁴¹⁵ Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 26.

⁴¹⁶ Yusufov ve diğerleri, s. 196.

⁴¹⁷ Ağayev, s. 89.

⁴¹⁸ Ağayev, ss. 92 - 93.

öğrenilmesine neden olmaktadır. Ele aldığımız çalışmalar içerisinde doğrudan Sabirlerle ilgili yapılmış bir çalışma tespit edemedik.

6. 3. Avarlar

Ele aldığımız çalışmalar içerisinde Avarlarla ilgili ilk bilgi yine Bakıhanov'un eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bakıhanov, Rus tarihçisi olduğunu söylediği Karamzin ve adını açıklamadığı "*başka tarihçilerin*" Avarların Türkistan bozkırlarında "*iktidar ve şöret*" sahibi bir halk olduğunu yazdıklarını ve yine adlarını açıklamadığı "*Çin tarihçilerine göre*" Avarların Hun neslinden olduğunu iddia etmektedir.⁴¹⁹ Yazar, bundan başka "*Rum tarihçileri*"nin Avarları tasvir ederken Avarların kağanı Dizavul'un elçilerinin uzun saçlarından başka yüz şekilleri ve ahlakları ile de tamamiyle Hunlara benzediklerini yazdıklarını kaydetmektedir. Yazar, sözünü ettiği Rum tarihçilerinin kimler olduğunu göstermemektedir. Bunlardan başka, Avarların "*kan içen hanı*" Bayan hanın "*Bolgarları*" mağlub ederek, "*Çeh*" ve diğer Slavyan halkarının yaşadığı Moraviya ve Bohemiya'yı istila ettiği ve Frank kralı Sigberti'yi mağlub ederek Tuna nehri sahillerine çıktığı ile ilgili bilgi verilmektedir.⁴²⁰ Yine aynı yerde 568 yılında Avar devletinin sınırlarının Elba nehrinden İtil nehrine kadar uzandığı yazılmaktadır. Çalışmada, aynı zamanda Avar hanı Bayan hanın 580 yılında Karadeniz'in kuzey doğu sahillerini Türklerin elinden aldığı ve tarihçi Nestor'un Avar hanının 619 yılında Rum hükümdarı Herakli'ni mağlub ettiğini yazdığı aktarılmaktadır. Avarlarla ilgili verilen bilgilerde onlar "*vahşi*", "*kan içen*" olarak tanımlansa da yazar mezarlardan çıkarılan kıymetli eşyalardan anlaşılacağı üzere Avarların o kadar da vahşi olmadıklarını vurgulamaktadır.⁴²¹ Bu çalışmada Hunlarla ilgili verilen bilgilerde olduğu gibi Avarlarla

⁴¹⁹ Bakıhanov, s. 28.

⁴²⁰ Bakıhanov, s. 28.

⁴²¹ Bakıhanov, s. 29.

ilgili bilgilerde de az da olsa Azerbaycan tarihi anlayışının çerçevesi aşılmıştır. Yani bu bilgilerde Avarların Azerbaycan coğrafyası dışındaki tarihlerine kısa da olsa değinilmektedir.

Sovyet dönemi çalışmaları içerisinde ele aldığımız çalışmalarda ne doğrudan Avarlarla ilgili çalışma ne de döneme ait çalışmalarda Avarlarla ilgili başlık karşımıza çıkmamaktadır. Avarların adının geçtiği bir kaç cümle dışında onlarla ilgili geniş bilgiye rastlayamadık. Cumhuriyet döneminde yapılan Yeddi Ciltlik çalışmada ise 588 yılında doğudan göç eden Avarların Sabirlerin önderlik ettiği Hun birliğini ortadan kaldırdıkları ve sonra Dunay sahillerini kendilerine yurt edindikleri yazılmaktadır.⁴²² Necef, ise Hunlarla ilgili çalışmasında Avarlardan “*Avrupa Hun kağanlığının Türk varisleri*” başlığı adı altında bahsetmektedir. Necef, Türk kaynaklarında adlarının Abar, Apar, Avar, Yunan kaynaklarında Abares, Abaroi şeklinde geçen bu halkın Türk olduklarına şüphe olmadıklarını, Avarlarla ilgili tartışmaların onların Türklerin hangi koluna mensup oldukları ile ilgili olduğunu bildirmektedir.⁴²³ Necef, Avar devletinin yönetici boyunun Eftalitler devletinin yıkılmasından sonra Doğu Avrupa’ya gelen “*Var-Hun*” boyları olduğunu⁴²⁴ ve Avarların merkezi Pannoniya olan Doğu Avrupa’da devlet kurduklarını ve bu devletin 558 - 889 yılları arasında mevcut olduğunu yazmaktadır.⁴²⁵

Ortaokullar için hazırlanmış “Umumi Tarih 6” adlı ders kitabında Avarlarla ilgili “*Avarlar, Hazarlar ve Bulgarlar*” başlığı adı altında bilgi verilmektedir. Çalışmada Göktürk kağanlığının Jujanları yendikten sonra devlete bağlı olan ve kendilerini Avar adlandıran boyların ilk olarak Karadeniz’in kuzeyine ve Kazaksitan’a oradan da Doğu Avrupa’ya göç ederek VI. yüzyılın ortalarında Bayan kağan önderliğinde devlet kurdukları yazılmaktadır.⁴²⁶ Yine aynı yerde Avrupa’da güçlü bir imparatorluk olan Avar kağanlığının IX. yüzyılın başlarına kadar varlığını koruduğu bildirilmektedir.

Ele aldığımız eserler içerisinde Avarlarla ilgili bilgiler çok az olmakla beraber, bu halklarla ilgili en geniş bilgiye Necef’in Hunlarla ilgili yaptığı çalışmasında

⁴²² Yedi Ciltte, II. Cilt, s. 26.

⁴²³ Necef, (Hun). s. 382.

⁴²⁴ Necef, (Hun). s. 385.

⁴²⁵ Necef, (Hun). s. 383.

⁴²⁶ Umumi Tarih 7, s.19.

rastlamaktayız. *Gülüstan-ı İrem* eserinde olduğu gibi Avarların bahsi geçen tüm çalışmalarda bu halklar Türk halkı olarak görülmektedir. Sabirler ve Hunlar konusunda karşılaştığımız zorluklar Avarlar konusu için de geçerlidir. Bu durum Sabir, Hun vd. halklarla ilgili verilen bilgilerde olduğu gibi bu halkların tarihlerinin yeterince öğrenilmesine neden olmaktadır. Avarlarla ilgili bilgiler de bu halkların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilmektedir.

6. 4. Hazarlar

Hazarlarla ilgili ilk bilgi yine Hunlarda olduğu gibi *Gülüstan-ı İrem* eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bakıhanov, çalışmasında “*Güzide*” ve “*Hülasetül Ahbar*” müelliflerinin Yafes’in sekiz, “*Rövizetüs Sefa*” müellifinin ise on bir evladı olduğundan bahsettiğini yazsa da, eserde Yafes’in dokuz evladının adı hakkında bilgi vermektedir.⁴²⁷ Bu çalışmada Hazar adı Yafes’in ilk evladı Türkten sonra ikinci evladı olarak karşımıza çıkmakta ve Hazar’ın göçebelikten sonra “*Atil*” nehri sahillerine gelerek burada bir şehir kurduğu ve “*Hazar tayfasının Türk cinsinden*” olduğu ile ilgili bilgi verilmektedir.⁴²⁸ Bundan başka, “*Rum geyseri*” II. Yustinian’ın Tiberi’den kaçıp kağanın yanına gelerek onun kızı ile evlendiği, “*Geysler Lev*”in de kağanın kızını kendi oğlu Konstantin için aldığı anlatılmaktadır. Çalışmada Hazarların dini ve sosyal hayatı ile ilgili de konulara değinilmektedir.

Demokratik Cumhuriyet dönemi yazarlarından İsmailov, Hazar Türkleri olarak adlandırdığı bu halkın Hazar ve Karadeniz arasındaki bölgelerde yaşadıklarını, başkenti Semender olan devlet kurduklarını ve M. 250 yılında Azerbaycan’a gelerek Ağvan ve diğer bölgeleri kendilerine yurt edindiklerini yazmaktadır.⁴²⁹ İsmailov, Hazar

⁴²⁷ Bakıhanov, s. 33.

⁴²⁸ Bakıhanov, s. 34.

⁴²⁹ İsmailov, s. 17.

Türklerinden olan Zığ veya Jık adlı boyun Abşeron yarımadasında, Kazak adlı boyun ise Kafkasya'nın Güneyinde daha sonra Azerbaycan'ın Şemseddil bölgesinde yerleştiklerini bildirmektedir. Kitabın ilaveler kısmında Hazarların Türk olduklarına şüphe olmadığı vurgulansa da Zığ köyünün Hazarlarla hiçbir alakasının olmadığı öne sürülmektedir.⁴³⁰ Bu döneme ait Velili'in çalışmasında ise Hazarların göçebe Türk halkı olarak tanımladığı Ak veya Güney Hunlarına mensup olduklarını ve onların kadim zamanlardan beri Hazar ve Karadeniz arasında yaşadıklarını ve başkenti Semender olan devlet kurdukları yazılmaktadır.⁴³¹

Sovyet döneminde yapılan Üç Ciltlik çalışmada diğer Türk halkları ile ilgili verilen başlıkta “*Göçebelerin Azerbaycan'a Baskınları*” başlığı adı altında verilmektedir. Çalışmada, 558 yılına geldiğimizde Albanya'da Hazarların sayısının yeni gelenler hesabına çoğaldığı ve bu yıllarda gelen Hazarların İrtiş nehri sahillerinden Kuzey Kafkasya ovalıklarına akın eden “*Orta Asya göçebeleri*”nden kaçmak için Albanya'ya geldikleri yazılmaktadır.⁴³² Bundan başka, Hazarların Albanya'yı yağma ve talana maruz koyduktan sonra oradan Ermenistan'a sokuldukları ve sonunda I. Hüsrev'in onları amansız şekilde cezalandırdığına dair bilgiler verilmektedir. Bünyadov'un çalışmasında da Hazarlarla ilgili bilgi verilmektedir. Bu bilgiler ağırlıklı olarak Hazar Arap savaşları ile ilgilidir ve yine konu Hazarların bu coğrafya ile ilişkileri çerçevesinde ele alınmaktadır.⁴³³ Bünyadov'da, Hazar devleti, Hazarların sosyal yapısı, kimliği hakkında geniş bilgi verilmesine de Hazarlar Türk halkları olarak ele almaktadır. Tarih Enstitüsünün Cumhuriyet döneminde yaptığı Yedi Ciltlik çalışmada da Hazarlarla ilgili bilgiler Arap - Hazar savaşları çerçevesinde verilmektedir.⁴³⁴ Bu dönemde yapılan “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada da Hazarlarla ilgili bilgiler Sovyet devrinde olduğu gibi bu halkların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri ve bu coğrafyada yapılan Arap Hazar savaşları çerçevesinde verilmektedir.⁴³⁵ Sovyet dönemindeki çalışmalarda

⁴³⁰ İsmailov, s. 147. (Geybullayev, Toponimiya Azerbaidjana, Bakü,1986, ss. 33 - 36.)

⁴³¹ Velili, s. 36.

⁴³² Üç Ciltte, s. 110.

⁴³³ Bünyadov, ss. 105 - 113.

⁴³⁴ Yedi Ciltte, II. Cilt, ss. 186 - 194.

⁴³⁵ Yusufov ve diğerler, ss. 246 - 248.

anlatıldığı gibi bu çalışmada da Hazarlar istilacı olarak gösterilmekte ve Hazarlarla ilgili bilgi veren diğer çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmalarda da Hazarların Türk oldukları bir cümleyle belirtilmektedir.⁴³⁶ Bu dönemde Geybullayev'in Hazarlarla ilgili yorumu şimdiye kadar ele aldığımız eserlerde yazılanlardan farklılık arz etmektedir. Yazar, öncelikle Hazar etnoniminin "Orta Asya"nın, Kazaksitan'ın ve "Altay'ın Türk dilli" halkları içerisinde olmadığı ve Hazar etnoniminin kadim "Kas" etnoniminden ve kadim Türk boylarının adları için karakteristik olan "ar/er" kelimelerinden oluştuğunu ve "Kas erkekleri", "Kas insanları" anlamına geldiğini iddia etmektedir.⁴³⁷ Geybullayev, bu tezini doğrulayan bazı kanıtların olduğunu ve hiçbir kaynak göstermeden ileri sürdüğü tezini doğruladığını iddia ettiği fikirleri şu şekilde sıralamaktadır: 1. En kadim Türk boylarından birinin Kas adlanması. 2. Uyğurların büyük bir kısmının kökeninin Kaslar olması. 3. Özbeklerde bir boyun Kaşlık adlanması. 4. M. Ö. II. binyılın ortalarında bu boyun Ön Asya'ya ve Midiya'ya gelmesi ve Asur kaynaklarında Kas olarak geçmesi.⁴³⁸

Ağasıoğlu, ise Hazar devletini kuran beylerin Gök Türk kağanları sülalesinden, Aşina soyundan olduklarını, ancak genel olarak Hazarların Milattan önce Urmu gölü çevresinden çıkan "Barsil-Azer" boylarından olup Hazar denizinin kuzeyinde yerleşen Türkler olduğunu iddia etmektedir.⁴³⁹ Geybullayev'in eserinde olduğu gibi burada da Hazarların kökenine ilişkin fikirlerde hiçbir kaynak gösterilmemektedir. Yazar, M. Ö. VIII. yüzyılda Urmu gölü ile Kerkük arasında bir bölgenin "Azari" olarak gösterildiğini iddia ettiği bir Asur kaynağına dayanarak Hazarların ilk ata yurdunun bu bölgenin sınırında olan "kadim Bars" bölgesi olduğunu söylemenin mümkün olduğunu yazmaktadır.⁴⁴⁰ Bu döneme ait bir diğer eserde ise Hazar adının "it/köpek" anlamına geldiği bildirilmektedir.⁴⁴¹ Hazarlarla ilgili son dönemde yapılan bir diğer çalışma da F.

⁴³⁶ Yusufov ve diğerleri, s. 247.

⁴³⁷ Geybullayev, (Gedim), s. 123.

⁴³⁸ Geybullayev, (Gedim), ss. 123 - 124.

⁴³⁹ Ağasıoğlu, (Azer), s. 30.

⁴⁴⁰ Ağasıoğlu, (Azer), s. 34.

⁴⁴¹ Necef, (Mifler), s. 108.

Asadov'un "*Hazarlar ve Azerbaycan*" adlı çalışmasıdır.⁴⁴² Eserde, Hazarların tarihi onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna rağmen Asadov'un bu çalışması diğer eserlerden farklı olarak doğrudan Hazarlar üzerine yapılmış bir çalışmadır.

Hazarlarla ilgili Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde yazılanları tahlil sözcüğünden geçirerek şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Hazarlarla ilgili bilgiler Sabir, Avar vd. Türk halkları ile ilgili verilen bilgiler gibi onların bu coğrafya ile olan ilişkileri çerçevesinde ve kısa şekilde verilmektedir.
2. Ele aldığımız tüm dönemlerde Hazarlarla ilgili kısa da olsa bilgi verilmekte ve Hazarlar Türk halkı olarak ele alınmaktadır.
3. Cumhuriyet dönemi eserleri içerisinde ele aldığımız Geybullayev'in ve Ağasıoğlu'nun çalışmalarında Hazarlarla ilgili bilgiler diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Bu son iki çalışmada (Geybullayev, Ağasıoğlu) Hazarların M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan'da oldukları ve onların ilk yurtlarının Azerbaycan olduğu iddia edilmektedir. Bu yazarların, diğer halklarla ilgili yaptıkları anlatılarında olduğu gibi Hazar konusundaki iddialarının da ciddi bir dayanağının olmadığını ve bu iddialarda metod ve kaynak sorununun olduğunu gözlemlemekteyiz. Aynı zamanda bu çalışmalar doğrudan Hazarlarla ilgili yapılan çalışmalar değil, sadece Hazar kelimesinden yola çıkarak bu halkın kökenine ilişkin yapılan iddialardır.

⁴⁴² Ferda Asadov, *Hazarlar ve Azerbaycan*, Elm ve Tehsil yayınları, Bakü, 2018.

YEDİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TARİHİ ANLAYIŞI DIŞINDA ERKEN TÜRK TARİHİ

7. 1. Müstakil Erken Türk Tarihi Çalışmaları

Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde ele alınan Erken Türk Tarihi ile birlikte bir de bu anlayışın dışında yapılan Müstakil Erken Türk Tarihi çalışmaları mevcuttur. Genel itibariyle Azerbaycan'da Türk halklarının Erken Dönem Tarihini bir bütün olarak veya ayrı ayrılıkta bağımsız olarak ele alan eserlerin çok az olduğunu görmekteyiz. Ele aldığımız ilk dönem olan Demokratik Cumhuriyet dönemine ait Müstakil Erken Türk Tarihi çalışmaları tespit edemedik.

Müstakil Erken Türk Tarihi çalışmalarına örnek verecek olursak ilk olarak Sovyet rejiminin son dönemlerinde Sakalar üzerine yapılan Seyidov'un yukarıda adını andığımız çalışmasını gösterebiliriz.⁴⁴³ Müellif, Kazaksitan'daki Esik kurganını "*Sak*" olarak tanımladığı halkla ilişkilendirmektedir. Seyidov, Sakaların M. Ö. IX. - VIII. yüzyıllarda Orta Asya'da, Kazakistan'da ve daha sonralar Kafkasya'da ve Azerbaycan'da da yaşadıklarını ve Herodotos'un bu Sakaları "*Asya Skifleri*" olarak adlandırdığını öne sürmektedir.⁴⁴⁴ Yazar, Herodotos'un ve adını yazmadığı bir sıra yazarların "*Doğu Skifleri*" olarak adlandırdıklarını söylediği halkı "*Saqlar*" olarak tanımlamaktadır.⁴⁴⁵ Bu çalışmasında Seyidov mitolojik öğelerden, efsanelerden yola çıkarak Esik kurganından bulunan Altın Elbiseli Adam'ın kimliğini kendi değişimi ile "*Türk dilli Saglara*" bağlamakta ve "*Sak//Sag*" kelimesinin çok anlamlı "*Türk dilli kelime*" olduğunu, bu kelimenin *Yay/Ok* anlamlarına geldiğini ve *Yakut/Saka* ve *Kazak* adlarında da bu kelimenin olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁴⁶ Sovyet dönemi Azerbaycan'da sadece Seyidov'un çalışması sözünü ettiğimiz halklardan biri olan doğrudan Sakalar

⁴⁴³ M. Seyidov, *Gızıl Döyüşçünün Taleyi*, Gençlik yayınları, Bakü, 1984.

⁴⁴⁴ M. Seyidov, *Gızıl Döyüşçünün Taleyi*, Gençlik yayınları, Bakü, 1984, (Gızıl), ss. 8 - 9.

⁴⁴⁵ Seyidov, (Gızıl), s, 77.

⁴⁴⁶ Seyidov, (Gızıl), ss. 80 - 96.

üzerine yapılmış Müstakil Erken Türk Tarihi çalışmalarındandır. Bunun dışında bu dönemde Müstakil Erken Türk Tarihi çalışmalarını tespit edemedik. Seyidov'un Cumhuriyet döneminde yapılan bir diğer çalışmasında, Kam/Şaman inancı Türk halklarının inançları Azərbycan coğrafyası da dahil olmakla tüm bütün şekilde ele alınarak araştırılmaktadır.⁴⁴⁷

Cumhuriyet dönemine geldiğimizde Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesi dışında, Müstakil Erken Türk Tarihi çalışmalarından birisi Hasanov'un İskitlerle ilgili eseridir. Hasanov, "Skif" kelimesinin bu adın orjinalinin tahrif edilmiş Rus transkripsiyonu olduğunu, Heredotos'da bu adın "Skuz", Semit kaynaklarında "Aş-ku-za-ay" ve "İş-ku-za-ay" şeklinde geçtiğini ve "Skif" etnoniminin "Oğuz", yani "Yollar oğlu", "Göçebe" olarak etimolojileştirilmesinin mümkün olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁴⁸ Yazar, çalışmasının başka bir yerinde ise Rus tarihçiliğinde "Skif" olarak bilinen halkın kendilerini adlandırdıkları kelimenin kök kısmının veya diğer bir adının "Guz" olduğunu ve bu Guz halkının da Türk halkı olduğunu yazmaktadır.⁴⁴⁹ Yazar, "Saka" kelimesinin ise "sağlam", "sağ-selamet", "saf", "sağ" (kol), "akıl", "arif olmak", "inek yağı" (saf yağ) gibi anlamlar veren Türk kelimelerine uygun geldiğini öne sürmektedir.⁴⁵⁰ Hasanov, Saka kelimesinin neye dayanarak birbirinden farklı anlamlar içeren ve bir çoğu Türkçe olmayan kelimelerle aynı anlama geldiğini iddia ettiğini açıklamamaktadır. Anladığımız kadarıyla Hasonov da kelime beznerliği üsuli ile bir halkın kökenine ilişkin iddialarda bulunmaktadır. Hasanov, Heredotos'un "Çar Skifler" ve "Korların oğlu" olarak adlandırdığını iddia ettiği halkların Altay Dil ailesine ait olduklarını iddia etmektedir.⁴⁵¹ Bu çalışma ve Seyidov'un çalışması dışında diğer eserlerde bu halkların tarihine onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde kısa şekilde değinilmektedir. Bu iki çalışma ise doğrudan bu halklar ile ilgili yapılmış çalışmalardır.

⁴⁴⁷ Mireli Seyidov, Gam Şaman Ve Onun Kaynaklarına Umumi Bir Bakış, Bakü, Gençlik, 1994.

⁴⁴⁸ Zaur Hasanov, Çar Skifler, Ebilov, Zeynalov ve Oğulları yayınevi, Bakü, 2005, s. 59.

⁴⁴⁹ Hasanov, ss. 123 - 126.

⁴⁵⁰ Hasanov, s. 60.

⁴⁵¹ Hasanov, s. 72.

Bu kategoride inceleyeceğimiz diğer bir çalışma olarak C. Heyet'in "*Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış*" adlı eserini anabiliriz. Bu çalışmada Türk Tarihi Hunlardan başlatılarak, *Göktürk, Uygur, Avar, Hazar, Bulgar, Selçuklu* vd. dönemler genel hatlarıyla bir bütün olarak anlatılmaktadır.⁴⁵² Bağımsızlığın sonraki yıllarında da bu türden çalışmalar yapılmaya devam etmekteydi. E. Recepli'nin "*Ulu Türkler*" adlı çalışması bunun bir örneğidir.⁴⁵³ Heyet'in, Seyidov'un ve Hasanov'un çalışmalarında olduğu gibi bu çalışmada da Türk halklarının tarihi "*Azerbaycan Tarihi Anlayışı*" çerçevesinden kenarda ele alınmaktadır. Çalışmada, "*Türgütler, Jujanlar, Doğu Türk Kağanlığı, Batı Türk Kağanlığı, Göktürkler, Kadim Uygurlar* ve diğer başlıklarla Türklerle ilgili bilgi verilmektedir. Recepli, eserinin önsözünde kendisinin tarihçi olmadığını ve çalışmasının da tarihi eser yazmak iddiasıyla yapılmadığını dile getirmektedir. Bu dönemde yapılan çalışmaların durumunu anlamak adına bu çalışmaları yapanlarının büyük çoğunluğunun tarihçi olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı zamanda bu çalışmaların bazıları her ne kadar akademik tarihçiliğin ilkelerine uymasa da Erken Türk Tarihine bütüncül bakılması açısından manidardır.

Erken Türk Tarihi alanında müstakil yapılmış bir diğer çalışma A. Memmedov'un 1992 yılında yayınlanan "*Oğuz Saltanatı*" adlı çalışmasıdır. Çalışmada, Oğuz adı altında Azerbaycan arazisinde Milat'tan önce VII. yüzyıldan yaşamağa başladığı yazılan Antik kaynaklarda "*Skif (İskid)*", Asur kaynaklarında "*İşguz*" şeklinde geçtiği iddia olunan halktan bahsedilmektedir.⁴⁵⁴ Bu kitabın da mukaddimesinde eserin bilimsel bir tarih çalışması olmadığı ve "*Azerbaycan halkının*" menşei ve teşekkülü hakkında yazarın düşünce ve fikirleri olduğu belirtilmektedir. Yazar, tarihçilikte bir sıra konulara yönelik yaklaşımlarını Azerbaycan Türk tarihçiliğinin problemleri olarak değerlendirmektedir. Memmedov'un problem olarak gördüğü birinci mesele Türklerin Azerbaycan bölgesine XII. yüzyılda gelmelerinin

⁴⁵² C. Heyet, *Türklerin Tarih Ve Medeniyetine Bir Bakış*, AMBA Tarih Enstitüsü, Bakü, 2009. Bu eser ilk defa 1993'de Bakü'de yayınlanmıştır. Biz eserin hiçbir değişiklik edilmeden 2009 yılında yayınlanan versiyonundan yararlandık.

⁴⁵³ E. Recepli, *Ulu Türkler*, Nurlan neşriyat, Bakü, 2003.

⁴⁵⁴ A. Memmedov, *Oğuz Selteneti*, Azernesr, Bakü, 1992. (Oğuz).

iddia edilmesi, ikinci mesele ise İskit, Saka ve Kimmerlerin İran dilli halk olarak görülmesidir.⁴⁵⁵ Memmedov, tarihçilikte sorunlara yol açtığını düşündüğü ve yanlış olduğunu söylediği bu iddiaları tekzip edebilecek ciddi bir antitez ortaya koyamamaktadır. Bu durumu çalışmanın yazılma metoduna bakarak da görmemiz mümkündür. 1996 yılında Erken Türk Tarihi alanında müstakil yapılan bir diğer çalışma yine Memmedov'a ait Kengerler adlı çalışmadır.⁴⁵⁶ Memmedov, büyük bir kısmının Kara Tau ve Sırderya arasındaki topraklarda yerleşmiş Kengerlerin “Kengeres” adlı Türk halkı olduğunu Kang boylarının yaranmasının M.Ö. III. - I. yüzyıllara tesadüf ettiğini yazmaktadır.⁴⁵⁷ Çalışmada, Kengerlerle ilgili anlatılanların çoğunun B. Ögel'in eserinden paragraflar şeklinde alıntı yapılarak verildiğini görmekteyiz. Bu çalışmaları ortaya koyanların bir çoğu meslek olarak tarihçi olmamakla birlikte, kendileri de tarihi eser yazmak iddiasında olmadıklarını dile getirmektedirler. Bu sebepten bu çalışmaların metot ve yöntem açısından akademik tarih çalışması niteliğinde olmayıp, bir tarih bilinci oluşturmak için yapılan genel tarih anlatısı düzeyinde olduğunu söyleyebiliriz.

Bunlardan başka Cumhuriyetin ilk yıllarında ayrı ayrı Türk halklarının tarihinden bahseden “*Altay Halkları*” adlı da bir çalışma yapılmıştır.⁴⁵⁸ Bu çalışmada “*Altay Halkları*” adı altında *Türk, Moğol, Mançur - Tungus, Koreya* vd. halkların tarih boyunca yaşadıkları bölgeler, sayıları, dinleri ve etnogenezi ile ilgili umumi bilgiler verilmektedir. Bu halklarla ilgili bilgilerin ne yönde olmasını göstermek adına çalışmanın “*Türk Halkları*” bölümünde “*Azerbaycanlılar*” adı altında bahsedilen halkın tarihi ile ilgili bilgileri örnek olarak vermek istiyoruz: “*Azerbaycanlılar*” *Altay halklarının Türk grubunun Oğuz koluna mensup halk, kendilerini “Azerbaycanlı” olarak adlandırıyorlar, Azerbaycan Türkleri veya Azeri Türkleri olarak da tanınıyorlar, farklı devirlerde Türkler, Tatarlar, Kafkas Tatarları olarak da adlandırılmışlar, beyaz*

⁴⁵⁵ Memmedov, (Oğuz), ss. 7. - 28.

⁴⁵⁶ A. Memmedov, Kengerler, Azərneşr, Bakü, 1996. (Kenger).

⁴⁵⁷ Memmedov, (Kenger), ss. 7. - 9.

⁴⁵⁸ Bu çalışma Güney Kore Cumhuriyetinin Asya Medeniyet ve İnkışaf Enstitüsünün Bakü Devlet Üniversitesinin Tarih fakültesinde yarattığı Altay Halkları ile İletişim Merkezi'nin çalışanları tarafından hazırlanmıştır. Yagub Mahmudlu ve diğerleri, Altay Halkları, Azərneşr, Bakü, 1996, s. 3.

*Avrupa ırkının Hazar/Kaspi antropoloji tipine ait ediliyorlar, soy köklerinde başlıca olarak İskit (Skif), Sak, Hun, Bulgar, Hazar, Barsil, Peçenek, Suvar, Kıpçak ve diğer Türk ve Türk olmayan halklar iştirak etmiştir ve s.*⁴⁵⁹ Çalışmada adı geçen diğer halklarla ilgili bilgiler de benzer şekilde verilmektedir.

Bu yönde değerlendirilebilecek bir diğer çalışma ise yukarıda adını andığımız, bağımsızlığın ilk yıllarında (1993 - 1994) Muhtarova tarafından Bakü Devlet Üniversitesinde verilmesi gereken Türk Halkları Tarihi dersi için hazırlanmış *Türk Halklarının Tarihi* adlı çalışmadır. Bu çalışmanın Cumhuriyet döneminden bugüne kadar birçok baskısı yapılmaktadır.⁴⁶⁰ Çalışmada Türk halklarının Asya ve Avrupa'daki tarihi Erken dönemden başlayarak ele alınmaktadır.

Çalışmada Sakaların ana yurdu olarak Orta Asya, Doğu Pamir'de şimdiki Kırgızların ve Tacikler'in yaşadıkları bölgeler ve Kazakistan olarak gösterilmektedir. Muhtarova'ya göre Sakaların "*Türk menşeli*" olması tarihi gerçekliğe uygundur ve bunu ispat eden bir sıra deliller vardır. Muhtarova'ın delil olarak öne sürdüğü yaklaşımlarını özetle bu şekilde sıralayabiliriz:

1. Orta Asya ve Kazakistan bölgesinde yaşamış olan Sakaların M. Ö. I. binyıla ait arkeoloji abideleri, bu bölgelerde Tunç çağı medeniyetinin varislerinin Sakalar olduğunu göstermektedir.
2. Antikçağ kaynaklarında ve Bisütun kaya yazılarında "*Sak*" erkeklerinin başlarına keçeden yapılmış, ucu sivri şapka koydukları ve bu tarz şapkaların yakın geçmişe kadar yalnızca Türk halklarına özgü baş giyim tarzı olduğu bildirilmektedir.
3. Sakaların Antikçağ kaynaklarında geçen şahıs adlarının anlamlarının hepsi Türk dilinde açıklanabilmektedir. Bundan başka Sakaların "*Türk dilli*" olduklarını gösteren diğer bir delil olarak Saka etnoniminin Azerbaycan'ın Güneyinde ve Kuzeyinde, Ermenistan'da, Gürcistan'da, Türkiye'nin doğusunda ve Tataristan'daki ahalisi "*Türk dilli*" olan Şeki, Şakalı, Şagalı yer adlarında kendini göstermesi iddia edilmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ Yagub Mahmudlu ve diğerleri, s. 9.

⁴⁶⁰ E. Muhtarova, Türk Halkları Tarihi, (Gedim Devir ve Orta Esrler). Adiloğlu neşriyatı, Bakü, 2013.

⁴⁶¹ Muhtarova, s. 115.

Çalışmada Sakaların kimliğini belirleyen ne arkeolojik buluntuların özellikleri, ne Sakalara ait keçeden yapılmış sivri uclu şapkaların yakın geçmişe kadar yalnızca Türk halklarının kullandıklarına dair etnografik belgeler, ne de Antikçağ kaynaklarında geçen ve sözcüklerinin Türkçe olduğu iddia edilen Saka adlarının birinciel kaynaklardaki haliyle listesi ve anlamları verilmemektedir. Bu tür yaklaşımlarla bir halkın kökenine dair kesin iddialarda bulunulmasının kesin sonuçlar vermeyeceğini düşünmekteyiz. Çalışmada, Massagetler ise Orta Asya'da yaşayan Sakaların bir kolu olarak gösterilmekte ve Massaget adının (“*m - b yerdeğişmesine göre Bas*”) “*Büyük*”, “*Baş*” ve “*Sak*” kelmelerinden oluştuğu ve “*Büyük, Baş Saklar*” anlamına geldiği ileri sürülmektedir.⁴⁶² Muhtarova, “*Skif*” halkının Türk olduğunu da benzer metotla iddia etmektedir.⁴⁶³ Yazarın İskitlerle ilgili verdiği bu bilgiler çalışmada “*Skif*”lerin Türk olduğuna dair kesin kanıtlar olarak gösterilmektedir. Çalışmada halkların kökenine ilişkin verilen bilgiler kesin olmamakla birlikte “*bazı araştırmacılara göre*” ifadeleriyle başlamakta ve bu halkların kökeni ile ilgili fikirler ileri sürülmektedir. Örnek olarak Alan boyları ile ilgili verilen paragrafta “*Bazı araştırmacılara göre Alan'lar Massagetler esasında oluşmuşlar*” ifadesi geçmekte, ancak hangi araştırmacıların çalışmalarında olduğu belirtilmemektedir.⁴⁶⁴

Muhtarova'nın bu çalışmasının benzeri olan bir diğer eseri *Türk Halklarının Devletçilik Tarihi* adlı kitabıdır.⁴⁶⁵ Bu iki çalışma, içerdiği konular itibariyle birbirinden çok farklı değildir. Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında, ancak Kafkasya coğrafyası ile sınırlı Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgileri içeren bir diğer çalışma R. Gurbanov'un *Kafkas Tarihi* adlı eseridir. Çalışmada, Kafkasya'nın en kadimden başlayarak tarihi bir bütün olarak anlatılmakta ve Miladi tarihin ilk yüzyıllarından başlayarak Türklerin Kafkasya bölgesine gelmelerinden kısa şekilde bahsedilmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶² Muhtarova, s. 117.

⁴⁶³ Muhtarova, ss. 15 - 155.

⁴⁶⁴ Muhtarova, s. 118.

⁴⁶⁵ E. Muhtarova, *Türk Halklarının Devletçilik Tarihi*, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 2002.

⁴⁶⁶ Rafik Gurbanov, *Kafkas Tarihi*, (Ali Mektebler Üçün Derslik). Qurbanov matbaası, Bakü, 2008. ss. 33 - 34.

Erken Türk Tarihi alanında yapılmış bir diğer çalışma L. A. Aliyeva'nın *Kıpçaklar ve Azerbaycan* adlı çalışmasıdır.⁴⁶⁷ Eserin adından da görüldüğü gibi Kıpçakların tarihine onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde değinilmekte, aynı zamanda Kıpçakların kökeni, Azerbaycan'a gelmeleri, Kıpçak toponimlerinin ve Kıpçak Türkçesinin Azerbaycan sahasındaki izleri ile ilgili fikirler farklı çalışmalarda yazılanlarla karşılaştırılarak aktarılmaktadır. Bu yüzden bu çalışmayı da tam olarak müstakil Erken Türk Tarihi çalışmaları içerisinde değerlendirmek bir bakıma doğru değildir.

Erken Türk Tarihi alanında Hunlarla ilgili Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında müstakil yapılmış en geniş kapsamlı çalışma Necef'in yukarıda adını andığımız "*Hun Binyıllığı*" adlı çalışmasıdır.⁴⁶⁸ Bu eser, Hunların tarihinin bir bütün olarak ele alındığı tek çalışma özelliğine sahiptir. Yazar, "*Hun*" adının Çin kaynaklarında farklı devirlerde geçen şekillerini aktarmakta ve bunlardan yola çıkarak "*Hsiunq-nu*" adının "*Hunq-nu*", "*Hunqnor*", "*Hunqok*" ve "*Hun-ok*" şeklinde okunmasının mümkün olduğunu yazmaktadır.⁴⁶⁹ Necef, Hun adının anlamı üzerine yazılan fikirleri aktardıktan sonra Hun adının Çin kaynaklarında geçen "*Hsiunq-nu*" adının "*Hun-Ok*" bileşenlerinden yarandığını ve "*Hun halkı*", "*Hun boyları*" anlamına geldiğini söylemektedir.⁴⁷⁰ Yazar, yine aynı yerde Hun adının kaynaklarda Türkleri birleştiren genel bir ad olarak geçtiği zamanda bile hakim halkın Türk olarak adlandırıldığını ve Hun devletini yöneten hakim boyun "*Türk*" anlamında Çince salnamelerde "*Tu-ku*" olarak adlandırıldığını bildirmektedir. Çalışmada, Hunların "*Türk kökenli*" bir halk olduğunun ispatlandığını ve bu konuyla ilgili tüm şüphelere son verildiğini ve Hunların kökenine dair fikirlere bakmamız için ise Kafesoğlu'nun çalışmasını kaynak olarak önermektedir.⁴⁷¹ Necef, Hun Yabgularının her zaman Türk boyundan (Çice: Tu-ko) seçildiğini ve bu Tu-ko boyunun Hun, "*Avrupa Hunları*", "*Bolgarlar*", "*Göktürkler*", "*Türkişler*" ve

⁴⁶⁷ L. A. Aliyeva, *Kıpçaklar ve Azerbaycan* (Etnogenez Konteksinde), Bakü Üniversitesi neşriyatı, Bakü, 2006.

⁴⁶⁸ Ekber Necef, *Hun Binyıllığı*, TEAS Press Neşriyat Evi, Bakü, 2015, (Hun).

⁴⁶⁹ Ekber Necef, *Hun Binyıllığı*, TEAS Press Neşriyat Evi, Bakü, 2015, (Hun), s. 29.

⁴⁷⁰ Necef, (Hun), s. 30.

⁴⁷¹ Necef, (Hun), s. 31.

“Karahanlı”ların hükümdar boyu olduğunu öne sürmektedir.⁴⁷² Çalışmada, Doğu Hun devletinin Çin’le ve komşu halklarla olan ilişkileri ve “Çin’de kurulan Hun devletleri” ile ilgili bilgiler verilmektedir. Yazar, Çin’de kurulmuş ilk devlet olarak tanımladığı Hsia (M.Ö. 2100- M.Ö. 1764), ondan sonra yaranan “Şanq” ve “Çu” (Çou) devletlerinin birer Türk devletleri olduğunu⁴⁷³ ve bunlardan başka Çin’de yaranan “Birinci Türk-Xan xaqanlığı”, “İkinci Türk-Xan xaqanlığı” ve “Türk Hsia xaqanlığı”nın yaranması ve siyasi faaliyetlerinden bahsetmektedir.⁴⁷⁴

Bunlardan başka Ak Hunlarla ilgili de bilgi veren yazar, Ak Hun ve Eftalit devletlerinin birer ayrı devlet olduklarını, Ak Hun devletinin 370 - 375 yıllarında,⁴⁷⁵ Eftalit devletinin ise V. yüzyılda meydana çıktığını bildirmektedir.⁴⁷⁶ Çalışmada, Avrupa Hunlarının tarihi ile ilgili de geniş bilgi verilmektedir. Yazar, Hunların Kafkasya’ya göçleri ile ilgili yazan Gürcü ve Grabar (Tarihi Ermenice) kaynaklarında bu göçlerin tarihinin Milat’tan önceki yüzyıllarda olduğunu ve bu bilgilerden yola çıkarak “Hun-Türk” boylarının Kafkasya’ya ilk gelişlerinin “İşquzlar”la - “Oğuz/Skiif” aynı tarihte M. Ö. VII. - IV. yüzyıllarda gerçekleştiğini iddia etmektedir.⁴⁷⁷ Necef, Doğu Hunları ile Batı Hunlarının aynı menşeden, yani Türk olduklarının tarihi, etnografik, arkeolojik ve coğrafi verilerle ispat edildiğini savunmaktadır.⁴⁷⁸ Yazar, Hunların tarihini bir bütün olarak ele almakta ve Batı Hunlarını Doğu Hunlarının varisi olarak görmekte ve her iki devletin hükümdarlarının döneminde yaşanan olayları kronolojik sırayla anlatmaktadır. Bu çalışma Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde doğrudan Hunlar üzerine yapılan ve her iki Hun devletinin tarihini bir bütün olarak geniş şekilde ele alan ilk çalışma özelliğine sahiptir. Necef’in sözünü ettiğimiz anlayışın çerçevesinden kenarda, bu anlayışın kapsadığı coğrafyayı da içine alan bir diğer eseri “Suçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi” adlı çalışmasıdır.⁴⁷⁹ Bu çalışmada, ilk olarak Oğuz adının anlamı,

⁴⁷² Necef, (Hun), s. 32.

⁴⁷³ Necef, (Hun), ss. 102 - 105.

⁴⁷⁴ Necef, (Hun), ss. 105, 108, 110.

⁴⁷⁵ Necef, (Hun), s. 147.

⁴⁷⁶ Necef, (Hun), s.150.

⁴⁷⁷ Necef, (Hun), s. 223.

⁴⁷⁸ Necef, (Hun), ss. 227 - 232.

⁴⁷⁹ E. Necef, Selçuklu Devletleri Ve Atabeyleri Tarihi, (SDAT), Kanun neşriyat, Bakü, 2010.

Oğuzların menşei, neşet ettikleri bölge, Oğuzların en kadim dönemleri, Türkistan'daki Oğuz devletleri ve diğer konular ele alınmakta, sonrasında ise Selçuklu devletinin yaranması, Azerbaycan, Anadolu, Kirman ve Horasan Selçukluları tarihi bir bütün olarak anlatılmaktadır.

İçerdiği konuların hepsi Erken Türk tarihine dahil olmasa da Azerbaycan Tarihi Anlayışının çerçevesini aşan, Türk yer adları ile ilgili yapılmış bir diğer çalışma olarak M. N. Tekleli'nin "*Türk Kitabı*" adlı çalışmasını da bu kategoriye dahiledebiliriz.⁴⁸⁰ Tekleli'nin çalışmasında Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler zamanında değiştirilen eski Türk yer adları ve bu adların tarihi araştırılmaktadır. Son olarak E. İbrahimov'un "*Türk-Qurd-Etnosu*" adlı çalışmasını da Azerbaycan Tarihi Anlayışı dışında müstakil yapılmış çalışmalar sırasında anabiliriz.⁴⁸¹ Daha çok folklor ve edebiyat ağırlıklı olan bu çalışmada, muhtelif Türk boylarının folklorunda, mitolojisinde ve toponimlerde *Börü/Kurt* motifleri ve Türk dilinde Kurtla ilgili deyimler araştırılmakta ve bu çerçevede tarihi olaylara da değinilmektedir.

7. 2. Dünya Halklarının Tarihi İçerisinde Erken Türk Tarihi

Şimdiye kadar Erken Türk Tarihinin Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde ve bu çerçeveden kenarda müstakil ele alındığını gözlemledik. Bunlarla birlikte bir de dünya halkları tarihi içerisinde ele alınan Erken Türk Tarihinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum Ortaokul kitaplarında karşımıza çıkmaktadır. Türk Tarihinin dünya halklarının tarihi içerisinde verilmesine ilk defa Sovyet döneminde okutulan kitaplarda kısıtlı bilgiler şeklinde rastlamaktayız. Demokratik Cumhuriyet Dönemi dönemsel

⁴⁸⁰ M. Nuriyeva Tekleli, *Türk Kitabı*, Nurlar Neşriyat. Bakü, 2009, Bu çalışmanın Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı'nın 13. 08. 2009 tarihli 999. sayılı kararıyla ders kitabı olarak okutulması onaylanmıştır.

⁴⁸¹ E. İbrahimov, *Türk-Qurd-Etnosu*, Avrupa neşriyatı, Bakü, 2017.

olarak kısa olduğundan ve düzenli bir eğitimin tam olarak sağlanamamış olmasından dolayı bu dönemin müfredatını sistemli olarak takip edememekteyiz. Bu yüzden de ders kitaplarını tespit etmek ve içeriğine ulaşmak imkansız hale gelmiştir.

Ancak bu dönemde eğitimde tüm eksikliklere rağmen Milli eğitim sistemine geçilmiştir. İlk olarak 28 Mayıs 1918’de günümüzdeki Eğitim Bakanlığı işlevini gören “*Xalq Maarif Nazirliyi*” tesis edilmiş ve ilk Eğitim Bakanı Nesip Bey Yusufbeyli seçilmiştir.⁴⁸² 28 Ağustos 1918’de Milli Eğitim Bakanı Yusufbeyli’nin hükümete sunduğu önergeler kabul edilmiş ve Azerbaycan’da Eğitimin Millileştirilmesi ile ilgili karar verilmiştir.⁴⁸³ Kendi kuruluşunu tamamlama aşamasında olan yeni Demokratik Cumhuriyette eğitim sisteminin kısa bir zamanda sabit bir programla sistemli hale getirilmesi çok zordu. Bu zorluğu Eğitim Bakanı Nesip Bey’in 31 Mart 1918 yılında bölgelerdeki memurlara gönderdiği mektubundan da anlamaktayız.⁴⁸⁴ Bu mektupta yeni kurulan Demokratik Cumhuriyette, öğretmen yetiştirecek kurumların yokluğu ve eğitimde öğretmen eksikliği ve diğer meseleler dile getirilmektedir. 23 ay gibi kısa bir süre faaliyet gösteren Demokratik Cumhuriyette 1919 yılının başlarından itibaren Nesip Bey’in gayreti ile 637 Ana Okul ve 23 Ortaokul açılmıştır.⁴⁸⁵ 1919’da Eğitim Bakanlığı tarafından kısa bir zaman içerisinde “*Türk Alfabeti*”, “*Türk Çelengi*”, “*Tarixi-Tebii*”, “*Rehber Cebr*” vd. ders kitapları hazırlanmıştır.⁴⁸⁶ Bu dönemde eğitim sisteminin yeniden kurulması aşamasında yeni Demokratik Cumhuriyetin zorlandığı en mühüm meselelerden biri müfredata koyulan dersleri verebilecek öğretmenlerin çok az olması

⁴⁸² A. Paşayev, *Açılmamış Sehifelerin İzi İle*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 2001, s. 55.

⁴⁸³ İbrahim Süslü, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli*, Akt. Oder Alizade. Alatoran yayımları, Bakü, 2018, s. 99.

⁴⁸⁴ “Bu gün ölkəmizdə təhsil sahəsində qarşıda görməli olduğumuz çətin və əhəmiyyətli işlər vardır. Nazirlik mümkün olduğu qədər qısa müddətdə cümhuriyyətimizdə yeni məktəblər və müəllim yetişdirən məktəblər açılması və təhsil səviyyəsini sürətlə yetərli səviyyəyə qaldıracaq kadrlar yetişdirilməsi üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdir. Günümüzdə sadəcə təhsil səviyyəsi yüksək olan millətlərin yaşamağa haqqı vardır.” Süslü, s. 100.

⁴⁸⁵ Süslü, s. 100.

⁴⁸⁶ Paşayev, ss. 59-60.

problemi idi. Okullarda birçok ders bir öğretmen tarafından verilmekteydi.⁴⁸⁷ Öğretmen eksikliyi sistemli dersliklerin hazırlanması sorununu da beraberinde getiriyordu. Bu tür sorunlardan dolayı bu dönemde Ortaokul ve Liseler için müfredatın içeriğini takip edememekteyiz.

Okullarda belli bir programın olmayışı ve yapılan derslerin bir kronolojik sıralamaya göre verilmemesi 1930'lu yıllara kadar devam etmekteydi. Bu yıllarda Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi okullarda eğitimin Marksist ideoloji esasında yeniden düzenlenmesi için bir takım kararlar aldı.⁴⁸⁸ Sovyet Tarihçiliği belirli bir döneme ve konuya ilişkin araştırmaların Marksist - Leninist metotlarla yürütülmesi faaliyetiydi.⁴⁸⁹ Marksist ideolojiyi kendinde ihtiva eden 1939 yılında öğretmenler için hazırlanan “Orta Mektep Programları” adlı program kitabında, Kadim Dünya Tarihi ve Orta Asırlar Tarihi kitaplarında hangi derslerin olduğu gösterilmekte ve bunların ne şekilde anlatılması gerektiği yazılmaktaydı. Beşinci ve yedinci sınıflar için hazırlanan bu ders programının girişinde öğretmenlere, bu programda işin esas maksadının kadim Şarkın ayrı ayrı ülkelerinin - Mısır, Mezopotamya, Hindistan, Çin, Yunan ve Roma - tarihine ait verilerle öğrencileri V. İ. Lenin'in dediği fikirlere yöneltmek olduğu⁴⁹⁰ ve bu program kitabının öğretmene tarih derslerinde “Komünist terbiyesi meselelerini” hayata geçirmekte yardım etmeli olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹¹

Beşinci ve yedinci sınıfların tarih dersleri için hazırlanmış programda Türk tarihine yer verilmediğini, akabinde Kadim Yunan, Roma, Mısır, Hindistan ve diğer ülkelerin tarihinden bahsedildiğini görmekteyiz. Yine Marksist ideoloji esasında 1941⁴⁹²

⁴⁸⁷ S. Memmedova, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Tehsil Siyaseti, s. 295.

http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_462.pdf (Son erişim tarihi : 15. 04. 2019.)

⁴⁸⁸ Süleymanov, s. 25.

⁴⁸⁹ Hacısalihoğlu, s. 95.

⁴⁹⁰ Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V-VII Sınıfler için, Azernesr, Bakü, 1939, s. 3. Burada, Lenin'in kölelik sistemi ve toplumun sınıflara bölünmesi ile ilgili fikirleri verilmektedir.

⁴⁹¹ Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V-VII Sınıfler için, s. 6.

⁴⁹² Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V-VII Sınıfler için, Azernesr, Bakü, 1941.

ve 1944⁴⁹³ yıllarında öğretmenler için hazırlanmış V. - VII. sınıf öğrencilerinin Kadim Dünya Tarihi ve Orta Asırlar Tarihi derslerini içeren bu programlarda da Türk halklarının tarihine yer verilmediğini görmekteyiz. Türk Tarihi ile ilgili bilgilerin Dünya halkları tarihi içerisinde verilmesi ele aldığımız dönemler içerisinde Sovyet döneminde karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Ortaokul ve Lise öğrencileri için hazırlanan ders kitaplarındaki Türk Tarihi ile ilgili bu bilgiler Erken Türk tarihini kendinde ihtiva etmemekteydi. Türklerle ilgili bu bilgiler Osmanlı dönemi ile ilgili kısa bilgilerden ibaret idi. Sovyet döneminde Türk Tarihi ile ilgili dünya halklarının tarihi içerisinde kısa şekilde verilen - Erken Türk Tarihine ait olmayan - bilgiler gelenek halini alarak Cumhuriyet döneminde Erken Türk Tarihine ait bilgileri de içermeye başladı ve Erken Türk Tarihi dünya halklarının tarihi içerisinde ele alınmaya başlandı. Sovyet döneminde *Kadim Dünya Tarihi ve Orta Asırlar Tarihi* kitaplarında dünya halklarının tarihinden bahsedilirken Türklerle ilgili verilen kısa bilgiler Cumhuriyet döneminde Türk halklarının tarihini de içine alan *Umumi Tarih* dersine dönüştü. Sovyet döneminde farklı yıllarda hazırlanmış ders programlarını incelediğimizde 1950 yılına ait Azerbaycan Sovyet Eğitim Bakanlığı tarafından V. - VII. sınıf Ortaokul öğrencileri için hazırlanmış, Cumhuriyet döneminde okutulan *Umumi Tarih* dersinin karşılığı olan *Kadim Dünya Tarihi ve Orta Asırlar Tarihi* ders kitaplarında Türk halkları, özellikle de Erken Türk Tarihi ile ilgili hiçbir konunun verilmediğini görmekteyiz.⁴⁹⁴ Dersler, ağırlıklı olarak *Kadim Mısır, Kadim Hindistan, Mezopotamya, Kadim Yunanistan, Roma* vd. konularla ilgili verilmekteydi. 1955 yılına ait Ortaokul ders programlarında ise Türklerle ilgili tek konu “*Türkiye İşgalleri*” başlığı adı altında verilen iki saatlik dersten ibaretti.⁴⁹⁵ İki saatlik bu programda anlatılan konu başlıklarını dönemin okullarında Türkler ve onların tarihi hakkındaki anlayışı öğrenmemiz açısından önemli bulmakta ve burada sıralamayı

⁴⁹³ Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V-VII Sinifler için, Azereşr, Bakü, 1944.

⁴⁹⁴ Orta Mektep Programları V-VII sinifler için, Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi Mektepler İdaresi, Azereşr, Bakü, 1950.

⁴⁹⁵ Orta Mektep Programları, Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi Mektepler İdaresi, Azereşr, Bakü, 1955, s. 21.

uygun görmekteyiz: 1. Teymur devleti. 2. Bizansın yıkılışı, Türkiye zulmü ve esaret altına alınmış halkların bu zulme karşı mübarizesi.

Bu programlarda Türklerle ilgili bilgiler bunlardan ibaretti. 1962 yılından⁴⁹⁶ başlayarak 1990 yılına⁴⁹⁷ kadar okutulan dersliklerde⁴⁹⁸ de benzer manzara ile karşılaşmaktayız. Cumhuriyetin ilk yıllarında da günümüzdeki “Umumi Tarih” kitabının karşılığı olan “Kadim Dünya Tarihi” ders kitapları Rus tarihçilerinin hazırladığı ve Sovyetler zamanındaki programla öğretilmekteydi.⁴⁹⁹ Ortaokul 6. sınıflar için hazırlanmış bu kitapta Sovyet döneminde olduğu gibi *Kadim Mısır, Kadim Yunanistan ve Roma* ile ilgili bilgiler verilmekteydi. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar okutulan bu kitaplarda Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler verilmemektedir. Bu kitapların “Kadim Dünya Tarihi”nin anlatıldığı 1974⁵⁰⁰ ve 1984⁵⁰¹ yılındaki yayınlarında okutulan versiyonlarında da benzer manzara ile karşılaşmaktayız. Farklı yıllarda hazırlanmış ders programlarını inceleyerek Sovyetlerin dağılmasına ve Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar V. ve VII. sınıflar için hazırlanmış *Kadim Dünya Tarihi* ve *Orta Asırlar Tarihi* ders kitaplarında Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgilerin verilmediğini tespit ettik.

⁴⁹⁶ Bu ders kitabı 1962 yılından başlayarak karşımıza çıkmakta ve 1990 yılına kadar VI. ve VII. sınıf öğrencileri için yayınlanmaktaydı. Bu çalışmanın 1962’den önceki yayınlarının olup olmadığını tespit edemedik. Orta Esler Tarihi, VI. Sınıflar Üçün Derslik, Agibalova, Yekatrina Vasilyevna, Azertedrisneşr, Bakü, 1962.

⁴⁹⁷ Orta Esler Tarihi, VII. Sınıflar Üçün Derslik, Agibalova, Yekatrina Vasilyevna, G. M. Donskoy, Maarif, Bakü, 1990.

⁴⁹⁸ Bu dersliklerin 1962 yılından başlayarak 1990 yılına kadar olan tüm yayınlarına bu linkten erişilebilir:
mümkündür:

http://ek.anl.az/search/query?match_1=MUST&field_1&term_1=Agibalova&sort=relevance&pageNumber=2&theme=e-katalog (Son erişim tarihi: (01.04.2019.)

⁴⁹⁹ F. P. Korovkin, Kadim Dünya Tarihi, (Orta Mektebi 6. Sınıfları için derslik), Çev. G. S. İsmailov. Maarif, Bakü, 1994.

⁵⁰⁰ F. P. Korovkin, Kadim Dünya Tarihi, (Orta Mektebi 6. Sınıfları için derslik), Çev. C. Cabbarov. Maarif, Bakü, 1974.

⁵⁰¹ F. P. Korovkin, Kadim Dünya Tarihi, (Orta Mektebi 6. Sınıfları için derslik), SSR Pedagoji Elmler Akademiyası. Maarif, Bakü, 1984.

Cumhuriyetin sonraki yıllarında ise Ortaokul öğrencileri için hazırlanan ders kitaplarında Erken Türk Tarihi ile ilgili konuların dünya halklarının tarihi içerisinde “*Umumi Tarih*”⁵⁰² adı altında öğretildiğini görmekteyiz. Bu kitaplarda Sovyet döneminde olduğu gibi Kadim Mısır, Kadim Sümer, Midiya, Ahameni, Parfiya ile ilgili konular verildikten sonra, “*Kadim Türkler, Kadim Çin ve Hindistan*” başlığı içerisinde Türk halkları ile ilgili de bilgiler verilmektedir. Farklı yıllarda hazırlanmış ders kitaplarından örneklerle Sovyet döneminde hazırlanan ders kitaplarında Türk halkları ile ilgili bilgilerin hangi düzeyde olduğuna dair bir manzara ortaya çıkarmaya çalıştık. Cumhuriyet döneminde de Türk halkları ile ilgili Ortaokul kitaplarında verilen bilgilerin hangi düzeyde olduğunu göstermek adına verilen bilgilerin içeriğine kısaca değinmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Örneğin “*Umumi Tarih 6*” ders kitabında Erken Türk Tarihi ile ilgili ilk bilgiler “*Kadim Türkler*” başlığı ile verilmekte ve Türklerin ilk yaşadıkları ve yayıldıkları bölgeler anlatılmaktadır. Bunların hangi Türk boyları oldukları ve hangi tarihlerde yaşadıkları belirtilmese de genel bir isimle “*Kadim Türkler*” şeklinde ifade edilerek yaşadıkları bölgelerin Kuzeyde Sibiryaya, Güneyde Himalay dağları, Doğuda Hingan dağları, Batıda Hazar denizi ve Ural dağlarına kadar olan bölgeler olduğu ve bu bölgelerin Büyük Türkistan adlandırıldığı ifade edilmektedir.⁵⁰³

Bunlardan başka bu başlıkta Türklere ait Güney Sibiryaya ve Kazakistan’da Kurgan mezarların bulunduğu dair da bilgi verilmekte ve İssık gölü yakınlarında Esik kurganında M. Ö. V. yüzyıla ait edilen gümüş kase üzerindeki yazıtın *Orhun yazıtı* olduğu idda edilmektedir. Kitabın bir diğer başlığında “*Kimmer, İskit ve Sak*” halkları hakkında bilgi verilmekte ve İskitlere ait bir kaç devletin varlığından söz edilmektedir. Bu devletlerden birinin M. Ö. VII. yüzyılın başlarında Karadeniz’in Kuzeyinden ve Kırım yarımadasından göç ederek Kafkasya’nın Güneyine ve Ön Asya’nın farklı yerlerine yerleşmiş, “*Türk menşelli*” olarak adlandırılan “*Kimmer, İskit ve Sak*” boyları tarafından M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında Van gölü ile Urmiya gölü arasındaki

⁵⁰² Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler 6. ve 7. sınıflarlarda anlatılmaktadır. Bu örnekler 2019 yılında okutulan ders kitaplarından verilmiştir. Umumi Tarih 6, Aspoligraf, Bakü, 2017. Umumi Tarih 7, Aspoligraf, Bakü, 2018.

⁵⁰³ Umumi Tarih 6, Aspoligraf neşriyatı, Bakü, 2018, s. 56.

bölgelerde kurulmuş olduğu belirtilmekte ve devletin adı “*Kimmer-İskit-Sak*” devleti olarak ifade edilmektedir.⁵⁰⁴ Kitapta bir diğer İskit devletinin ise M. Ö. VI. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa’da Don nehrinden Dunay nehrine kadar olan bölgelerde kurulduğunu ve başkentinin Neapol olduğu yazılmaktadır.⁵⁰⁵

Derslikte “*Büyük Hun Devleti*” başlığında *Türk menşeli*” boylardan biri olduğu vurgulanan Hunların Orhun ve Selenga nehirleri arasındaki bölgede yaşadıkları ve M. Ö. 221. yılında 21 boyun birleşmesiyle Teoman Tanhu önderliğinde Orta Asya’nın ilk Türk devletini kurdukları ve yeni kurulan Hun devletinin sıklıkla Çine karşı savaştıklarını ve Çin’in bu saldırıları önlemek için M. Ö. 214 yılında Büyük Çin Seddini inşa ettikleri ile ilgili bilgiler verilmektedir.⁵⁰⁶ Hunlarla ilgili bilgiler devletin çöküşü ve Göktürk devletinin ortaya çıktığı döneme kadar kısa şekilde tasvir edilmektedir.

7. sınıflar için hazırlanan “*Umumi Tarih 7*” ders kitabında da Türk Tarihi ile ilgili üç konu başlığı verildikten sonra Çin, İran, Arap devletleri ve sonrasında Frank İmparatorluğu, Slavyan halkları, Haçlı seferleri ile ilgili konular anlatılmaktadır. Bu ders kitabında Türklerle ilgili ilk bilgiler “*Halkların Büyük Göçü*” başlığı adı altında verilmekte ve Halkların büyük göçünün genel ismiyle Hunlar olarak bilinen Türk boylarının doğudan batıya olan göçleri ile başladığını ve IV. - VII. yüzyılları kapsadığı yazılmaktadır.⁵⁰⁷ Daha sonra IV. yüzyılın 70’li yıllarında Balamir’in kumandanlığında batıya doğru hareket eden Hunların Osgot devletini ortadan kaldırdıkları, Dunay nehri sahillerine ve Pannoniya’ya yerleşerek kendi devletlerini kurdukları yazılmaktadır.⁵⁰⁸ Kitapta, Ak Hun İmparatorluğu ile ilgili de bilgiler verilmekte ve Batı Türkistan civarına göç eden Hunların IV. yüzyılın sonlarında Ak Hun devletini kurdukları ve devletin V. yüzyılda hakimiyette olan Eftal hanın adıyla Eftalitler olarak da tanındığı yazılmaktadır.⁵⁰⁹ Kitapta, Göktürk Kağanlığı ile ilgili de bilgi verilmekte ve devletin VI. yüzyılda kurulmasından başlayarak dağılmasına kadar olan süreç genel hatları ile kısa

⁵⁰⁴ Umumi Tarih 6, s. 61.

⁵⁰⁵ Umumi Tarih 6, s. 62.

⁵⁰⁶ Umumi Tarih 6, s. 65.

⁵⁰⁷ Umumi Tarih 7, Apoligraf neşriyatı, Bakü, 2018, s. 7.

⁵⁰⁸ Umumi Tarih 7, s. 9.

⁵⁰⁹ Umumi Tarih 7, ss. 11-12.

şekilde ele alınmakta ve Göktürklerin devletçilik geleneğini Göktürklerden sonra 500 yıl boyunca Uygur devletinin, Uygurlardan sonra ise Oğuz devletinin devam ettirdiği yazılmaktadır.⁵¹⁰ Uygurlarla ilgili verilen bilgilerde ise 744 yılında Kutluk Bilge Gül hanın önderliğinde merkezi Ordu şehri olan ve Altay'dan Mancurya'ya ve Hazar denizinden Gobi çölüne kadar uzanan arazileri kapsayan Uygur devletinin yaranmasından, Çin'le olan savaşlarından ve 842 yılında Kırgızların isyanı ile devletin dağılmasından bahsedilmektedir.⁵¹¹ Uygurlardan sonra VIII. yüzyılın ortalarında Oğuz devletinin yaranması ile ilgili bilgiler verilmektedir.⁵¹² Bunlardan başka Karadeniz çevresinde kurulan Bulgar kağanlığından, İdil Bulgar devletinden ve Hazar kağanlığından da ayrı başlıklarla bahsedilmekte ve Hazarların "*Sabir, Onogur ve Altay Türklerinin*" türevleri olduğu ifade edilmektedir.⁵¹³

Bu çalışmalarda İskit (Saka, Massaget, Kimer), Hun, Göktürk, Uygur, Avar, Hazar ve s. halklarla ilgili anlatımlarda bu halklar Türk halkları olarak ele alınsa da tarihleri "*Umumi Tarih*" adı altında, dünya halklarının tarihleri içerisinde ve "*Azerbaycan Tarihi*" dersinden ayrı bir ders olarak verilmektedir.⁵¹⁴ Türk halklarının tarihi Azerbaycan Tarihi Anlayışının içerisine dahil edilemediği gibi, Türk Tarihi Anlayışı içerisine de dahil edilmemektedir. Erken Türk tarihinin Azerbaycan coğrafyasındaki dönemi "*Azerbaycan Tarihi*" adı altında, bu coğrafya dışında olan dönemi ise "*Umumi Tarih*" adı altında verilmektedir. Bu durumun da Azerbaycan Tarihi Anlayışı içerisinde ele alınan Erken Türk Tarihi anlatımlarında olduğu gibi Türk Tarihinin ve halklarının ötekileştirilmesine neden olduğunu düşünmekteyiz. Sözünü ettiğimiz ötekileştirme bu halkların düşman veya Türk olmayan yabancı halklar olarak verilmesi değildir. Burada ötekileştirmeden kastımız konum farkından dolayı Türk

⁵¹⁰ Umumi Tarih 7, ss. 12-15.

⁵¹¹ Umumi Tarih 7, ss. 15-17.

⁵¹² Umumi Tarih 7, s.17.

⁵¹³ Umumi Tarih 7, ss. 19-23.

⁵¹⁴ Veli Veliyev ve diğerleri, Umumi Tarih 6, Aspoligraf, Bakü, 2018. Sevil Behremova ve diğerleri, Umumi Tarih 7, Aspoligraf, Bakü, 2018. Ortaokul ve Lise öğrencileri için hazırlanan tüm ders kitaplarına Eğitim Bakanlığının resmi sitesinden erişebilmek mümkündür: <https://www.trim.edu.az/site/index.php> (Son erişim tarihi 31.03.2019).

halklarının tarihinin “*Türk Tarihi*” adı altında değil, “*Umumi Tarih*” adı altında verilmesidir.

Demokratik Cumhuriyet Döneminde düzenli bir müfredatın olmayışı ve ders kitaplarının eksikliği sebebinden okutulan ders kitaplarına ulaşamadığımız için bu dönemle ilgili bir fikir beyan edememekteyiz. Sovyet döneminde Kadim Dünya Tarihi ve Ümumi Dünya Tarihi dersliklerinde Erken Türk Tarihine hiç yer verilmediğini, Cumhuriyet döneminde Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgilerin Ümumi Tarih içerisinde dünya halklarının tarihi ile birlikte verildiğini ve her iki dönemde de ders kitaplarında Türk Tarihi anlayışının olmadığını gözlemledik.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Şimdiye kadar incelediğimiz çalışmaların ekseninde Erken Türk Tarihinin *Azerbaycan Tarihi Anlayışı* içerisinde, Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı ele alındığını tespit ettik. Bu anlayış içerisinde Azerbaycan Tarihi adı altında ve Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı bölgenin tarihi ile ilgili yapılan çalışmaları Erken Türk Tarihini kendinde ihtiva etmesi açısından ele aldığımız dönemler itibariyle şu şekilde tahliledebiliriz:

1. Demokratik Cumhuriyet döneminde Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde yapılan çalışmalarda Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler *Kimmer, İskit ve Sakalardan*, onların Azerbaycan'a gelmelerinden başlatılmakta, sonrasında ise *Midiya* ve Miladi tarihe geldiğimizde ise *Albanlar, Hunlar, Sabirler ve Hazarlarla* ilgili bilgi verilmektedir.⁵¹⁵ Bu dönemden başlayarak *İskitlerin, Midiyalıların ve Albanların* tarihinin Erken Türk Tarihi içerisinde ele alındığını görmekteyiz. Döneme ait çalışmalarda Türk halkları ile ilgili bilgiler sadece olarak onların bölgeyle olan ilişkileri çerçevesinde verilmekte ve Türklerle ilgili ilk bilgiler *İskitlerden* başlatılmaktadır. Örneğin, Erken Türk Tarihi içerisinde ele alınan *İskitlerin* tarihinin yalnız Azerbaycan'la ilgili dönemleri anlatılmaktadır.

2. Sovyet döneminde Erken Türk Tarihi ile ilgili kısa bilgiler ilk defa 1954 yılında "*Azerbaycan Tarihi*" adıyla hazırlanmış iki ciltlik eserde, M. Ö. I. binyılın sonlarında Türk boylarının Azerbaycan'a gelişi ile ilgili verilmiştir.⁵¹⁶ Erken Türk Tarihine ait bilgiler daha sonra ise 1958 yılında yayınlanan BA Tarih Enstitüsünün yukarıda bahsettiğimiz Üç Ciltlik eserinde karşımıza çıkmaktadır. 1954'te yayımlanan eserde yer alan Türklerin yerli etnik unsur olduğuna dair bilgiler 1958 baskısında eserden çıkarılmış ve böylece 1950 öncesi tezlerine dönülerek "*Azerbaycanlı*" olarak adlandırılan halkın etnogenezisinde Türk boylarının iştirakinin olmadığı iddiası yeniden ortaya atılmıştır.⁵¹⁷ "*Azerbaycan Tarihi*" adlı çalışmanın 1958 baskısında M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan'ın Güneyinde yaşamış olan halkların varlığından bahsedilmekte

⁵¹⁵ Bu çalışmaların her birini yukarıda ilgili bölümlerde ele aldık.

⁵¹⁶ Hacısalihoğlu, s. 201.

⁵¹⁷ Hacısalihoğlu, s. 201.

ve devamında sıralama Demokratik Cumhuriyet döneminde olduğu gibi, *İskit, Kimmer, Midiya, Atropatena ve Albanya* olarak devam etmektedir. Ancak bu halklardan hiçbirinin tarihi Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarındaki gibi Erken Türk Tarihi içerisinde ele alınmamakta ve Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler “*Göçebelerin Azerbaycan’a Baskınları*” başlığı altında *Hunların, Sabirlerin ve Hazarların* bu bölgelere gelişinden başlatılmaktadır. Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında Türk halkları olarak verilen halklardan *İskit ve Sakaların* Türk olduklarına dair iddiaların yalnızca Sovyet döneminin son yıllarında Seyidov’un çalışmalarında ortaya çıktığını görmekteyiz. Demokratik Cumhuriyet dönemindeki çalışmalarda Sovyet dönemindeki çalışmalardan farklı olarak Azerbaycan Tarihi adı altında daha çok Türk halkların tarihinden bahsedilmektedir. Yani, Demokratik Cumhuriyet dönemindeki Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile yazılan çalışmalarda Türklerin tarihine daha çok yer verildiğini, halkın oluşumu, devletlerin yaranması gibi olayların Türk halkının tarihi olarak anlatıldığını görmekteyiz. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Demokratik Cumhuriyet ve Sovyet dönemindeki Azerbaycan Tarihi anlayışının birbirinden keskin şekilde farklı olduğunu görmekteyiz. Sovyet döneminde Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile yapılan tarih anlatımı ve araştırmaları, Milat’tan önceki binyıllardan günümüze değin bu bölgede yaşamış olan farklı halkların ve medeniyetlerin karışımından ibaret *Azerbaycan Halkı* kavramı üzerine yoğunlaşan bir yazım sözkonusudur. Sovyet döneminde anlatılan tarih Türk tarihi değil, sadece bu coğrafyada tarih boyunca varolmuş halkların muhayyel karşımından ibaret *Azerbaycan Halkının Tarihi* şeklinde ortaya çıkmaktadır.

3. Cumhuriyet dönemindeki Yedi Ciltlik çalışmada da Sovyet Döneminde olduğu gibi *İskit, Midiya, Atropatena, Albanya* tarihi Erken Türk Tarihi içerisinde ele alınmamakta ve Sovyet döneminde olduğu gibi *İran dilli ve Kafkas dilli* halklar olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada da Azerbaycan Tarihi adı altında M. Ö. III. - II. binyıllardan başlayarak *Kimmer, İskit, Midiya, Atropatena ve Albanya* ile ilgili bilgiler verilmektedir. Burada da Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler Sovyet döneminde olduğu gibi “*Göçebelerin Azerbaycan’a Baskınları*” başlığı ile *Hun, Avar, Sabir ve Hazarlarla* başlatılmaktadır. Tarih Enstitüsünün bu yayını dışında bu dönemde Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesinde yapılan çalışmaların ekseninde Sovyet döneminden farklı olarak

adını andığımız bu halkların tarihi Erken Türk Tarihi içerisinde ele alınmaktadır.⁵¹⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında Üniversite öğrencileri için hazırlanan, yukarıda bilgi verdiğimiz “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada Erken Türk Tarihi daha da eskiye götürülmekte ve “*Proto Türk*” tanımlamasıyla M. Ö. III. - II. binyıllardan başlatılmaktadır. Yine dönemin ilk yıllarında Aliyarlı’nın editörlüğünde yayımlanmış, yukarıda bahsettiğimiz “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmada da Erken Türk Tarihi M. Ö. III. - II. binyıllarda Azerbaycan coğrafyasından başlatılmaktadır. Cumhuriyetin sonraki yıllarında İ. Memmedov tarafından hazırlanmış “*Azerbaycan Tarihi*” adlı bir diğer çalışmada ise M. Ö. III. - II. binyıllarda yaşadıkları ifade edilen halkların menşei ile ilgili kesin fikir söylenilmemekte, ancak bu dönemde Azerbaycan bölgesinde “*Proto Türk*” boylarının oldukları fikri savunulmaktadır.⁵¹⁹

Demokratik Cumhuriyet ve Cumhuriyet dönemindeki “*Azerbaycan Tarihi*” adlı kitaplarda Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler yalnızca Azerbaycan’da yaşamış olan ve Türk olarak görülen halkların tarihi ile ilgilidir. Demokratik Cumhuriyet döneminde olduğu gibi bu dönemde de Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile hazırlanmış kitaplarda Erken Türk Tarihi ile ilgili bilgiler Milat’tan önceki yüzyıllardan başlayarak verilmektedir. Ancak bu dönemde Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarından farklı olarak Türk tarihinin bu bölgelerden başlatıldığını görmekteyiz. Demokratik Cumhuriyet ve Cumhuriyet dönemlerinde Azerbaycan Tarihi adı altında ve “*Azerbaycan Halkının Tarihi*” ifadesiyle bölge halkının tarihinden Türk halkının tarihi olarak bahsedilmektedir. Sovyet döneminde ise Azerbaycan Tarihi adı altında ve “*Azerbaycan Halkının Tarihi*” ifadesiyle İran dilli ve Kafkas dili olarak tanımlanan halkların tarihinden bahsedilmektedir.

Doğrudan ayrı ayrı Türk halklarının tarihleri üzerine yapılmış çalışmalar çok az olmakla birlikte her üç dönemdeki “*Azerbaycan Tarihi*” adlı çalışmalarda Türk halkları ile ilgili bilgiler, bu halkların bu coğrafya ile olan ilişkileri çerçevesinde verilmektedir. Türk halklarının tarihine onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde yaklaşılmasının ve ayrıca olarak bu halklarla ilgili yeteri kadar araştırma

⁵¹⁸ Bu çalışmaların hangileri olduğunu yukarıda ilgili bölümlerde inceledik.

⁵¹⁹ İsmail Memmedov, Azerbaycan Tarihi, (Ali Mektebler Üçün Derslik). Adiloğlu neşriyatı, Bakü, 2015. s. 23.

yapılmamasının bu halkların tarihinin yeterince öğrenilmemesine ve bunun da beraberinde Türk tarihinin ve halklarının önemli bir kısmının ötekileştirilmesine neden olduğunu düşünmekteyiz. Bu ötekileştirme ve Türk Tarihine Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı, Azerbaycan Tarihi Anlayışı içerisinde yaklaşılması ve ayrıca Türk Tarihi anlayışının olmaması Erken Türk Tarihinin eksik öğrenilmesine sebep olmaktadır. İlk bakıştan konum farkından dolayı bir ötekileştirme gibi gözükse de bu durumun Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesi haricinde yapılmış Şark halkları ile ilgili çalışmalarda da kendini açık bir şekilde göstermektedir. Bu sebepten Türk halklarının tarihine yer verilmemesinin kasıtlı yapıldığı izlenimini vermektedir. Zira şark halklarının tarihlerinden bahseden çalışmalarda bile Türk halklarının tarihine yer verilmediği görülmektedir. Örneğin, Sovyetler zamanı 1938’de Rusça hazırlanmış Kadim Şark Tarihi Programında⁵²⁰ ve 1949 yılında Kadim Şark Tarihi adıyla hazırlanmış kitapta ve 1951 yılında Üniversitelerin Tarih bölümleri için hazırlanmış Kadim Şark Tarihi programında⁵²¹ Şarkın kadim halklarından ve Çin tarihinden de bahsedildiği halde Çinlilerin yanı başındaki Türklerin tarihinden bahsedilmemektedir.⁵²² Bu durum Cumhuriyet döneminde yapılan aynı adlı çalışmada da devam etmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında hazırlanan Kadim Şark Tarihi kitabında da yine benzer manzara ile karşılaşmaktayız. Bu çalışmada da Türk halklarının tarihinden bahsedilmediğini görmekteyiz.⁵²³ Yusufov’un bu çalışmasının ikinci⁵²⁴ ve üçüncü⁵²⁵ baskısında da Türk halklarının tarihi ile ilgili bilgi verilmemektedir.

⁵²⁰ Programma po İstorii Drevnogo Vostoka, Dlya İstoricheskih Fakultetov. M. Kasparyan (Ed.), Azernesr, Bakü, 1938.

⁵²¹ Gedim Şerg Tarihi Üzre Program, SSC Ali Tehsil Nazirliyi, Üniversiteler ve Pedagoji İnitutların Tarih Fakülteleri Üçün. ADU Neşriyatı, Bakü, 1951.

⁵²² Gedim Şerg Tarihi, SSC Ali Tehsil Nazirliyi, C. M. Kirov adına Azerbaycan Devlet Darülfünü, Bakü, 1949. Çalışmanın içeriğinin anlaşılması adına bazı başlıkları bu şekilde örnekleyebiliriz: Mezopotamiya, Kadim Babil, Kadim Hindistan, Kadim Çin, İsrail ve Kadim Yahudi Şahlıkları vd.

⁵²³ Yusuf Yusufov, Gedim Şerg Tarihi, Tarih İhtisası Üzre Tehsil alan Ali Mekteb Telebeleri Üçün, Azerbaycan Respublikası Halk Tehsil Nazirliyi Terefinden Tesdig Edilmiştir. Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1993.

⁵²⁴ Yusuf Yusufov, Gedim Şerg Tarihi, Çıtrak Neşriyat, II. Baskı. Bakü, 2005.

⁵²⁵ Yusuf Yusufov, Gedim Şerg Tarihi, Çıtrak Neşriyat, III. Baskı. Bakü, 2005.

Sovyet döneminde yapılan Azerbaycan Tarihi adlı çalışmalarda Demokratik Cumhuriyet ve Cumhuriyet dönemlerinden farklı olarak bölgedeki Türk tarihinden “Göçebelerin Baskınları” istisna olmakla, XII. yüzyıla kadar hemen hemen hiç sözedilmediğini görmekteyiz. Her üç dönemde de Azerbaycan bölgesinin tarihinden bahsedilirken taksimlendirilme yapılmamaktadır. Her üç dönemde Azerbaycan Tarihi adı altında Milat’tan önceki binyıllardan başlayarak Azerbaycan coğrafyasındaki tarihin bir bütün olarak ele alınması coğrafya merkezli Azerbaycan Tarihi anlayışını ortaya çıkarmıştır. Demokratik Cumhuriyet ve Cumhuriyet dönemlerinde Azerbaycan Tarihi adı altında Türk halkının tarihinden bahsedilse de Türk halklarının tarihi Türk Tarihi adıyla bir bütün olarak ele alınmamaktadır. Türk tarihi parça parça biraz Azerbaycan Tarihi anlayışı içerisinde, biraz da dünya halkları tarihi içerisinde eksik şekilde anlatılmaktadır. Bu kadar uzun bir tarihi dönemi Azerbaycan Tarihi adı altında anlatmak yerine, bölümlendirme yapılarak anlatılmasının daha verimli olacağını düşünmekteyiz. Aksine, kadim devrin tarihinden başlayarak bu coğrafyada yaşayan halklarla ilgili bilgiler tek bir ad altında - Azerbaycan Tarihi - verilmesinin tarihi hakikatlerin doğru aktarılması adına pek sağlıklı olmadığını savunmaktayız. Bu durum hem bölgedeki Türk tarihinin hem de bölgenin kadim devrinin tarihinin yeteri kadar öğrenilmemesine neden olmaktadır. Türk Tarihi bir bütün olarak Azerbaycan bölgesindeki dönemlerini de kapsayacak şekilde Türk Tarihi adı altında ele alınmadığı gibi bölgenin kadim tarihini de ayrıca bir bütün olarak ele alan çalışmalar çok azdır.

Azerbaycan’ın Kadim Tarihini araştırmak niyeti ile yapılmış çalışmalara örnek verecek olursak AMBA Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanan *Kadim Azerbaycan Çivi Yazılı Kaynaklarda* adlı çalışmayı gösterebiliriz.⁵²⁶ Çalışmada, “*Kadim Azerbaycan arazisi*” ile ilgili bilgilerin olduğu iddia edilen Asur, Akad ve Urartu Çivi yazılarındaki metinler verilmektedir. Bu yönde hazırlanmış bir diğer çalışma da yine Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanmış *Azerbaycan’ın Kadim Tarihine Dair Yazılı Kaynaklar* adlı çalışmadır.⁵²⁷ Çalışmada, M. Ö. XXVIII. - M. VII. yüzyıllar arasında Azerbaycan’ın

⁵²⁶ Gedim Azerbaycan Tarihi Mihi Yazılı Menbelerde, AMBA Tarih Enstitüsü, Haz. Solmaz Gaşgay. (Ed.), E. Meherremov. Tehsil Neşriyat, Bakü, 2006.

⁵²⁷ Azerbaycan’ın Gedim Tarihine Dair Yazılı Menbeler. AMBA Tarih Enstitüsü. Haz. R. S. Melikov, A. N. Alimirzeyev. (Ed.) Yagub Mahmudov. Turhan neşriyat, Bakü, 2014.

kadim tarihine ait farklı kaynaklardan - Strabon, Heredotos, Urartu ve Akkad yazıları - metinler verilmektedir. Farklı kaynaklarda Azerbaycan bölgesinin tarihi ile ilgili bilgilerin geçtiği metinlerin tercüme edilerek yayınlandığı bir diğer eser de *Ortaçağ Arap Kaynaklarında Azerbaycan Tarihine Ait Materiallar* adlı çalışmadır.⁵²⁸ Bu çalışmada Arap müelliflerinden Kufi, Taberi, Yakubi vd. eserlerinde geçen Azerbaycan'ın Orta Çağ Tarihine ait bilgiler verilmektedir.

Genel kanaat olarak vardığımız sonuca göre Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde bu coğrafyanın tarihi bazında bir bütünlük olduğunu, Erken Türk Tarihi ile ilgili bir bütünlüğün olmadığını görmekteyiz. Örneğin, Hunlarla ilgili bilgiler yukarıda incelediğimiz çalışmalarda olduğu gibi her üç dönemde de “*Azerbaycan Tarihi*” anlayışının içerisinde onların Kafkasya'ya gelişleri ile ilgili kısa bilgiler şeklinde veya Cumhuriyet döneminde Ortaokul öğrencilerinin ders kitaplarındaki gibi “*Umumi Tarih*” içerisinde verilmektedir. Türk Tarihi adı altında *Hun Dönemi Türk Tarihi* veya *Hun Türklerinin Tarihi* bir bütün olarak, onların tarih sahnesine çıkmaları, devlet kurmaları, göçleri, göç ettikleri bölgelerdeki faaliyetleri araştırılarak ele alınmaktadır. Türk Tarihindeki bütünlükten kastımız budur. Ele aldığımız çalışmalar içerisinde Hun Türklerinin tarihinin bir bütün olarak değerlendirildiği tek çalışma yukarıda bahsettiğimiz Necef'in “*Hun Binyıllığı*” adlı çalışmasıdır.

Tarihleri hakkında bilgi Hunlarda olduğu gibi onların Azerbaycan coğrafyası ile ilişkileri çerçevesinde verilen bir diğer Türk halkı da Hazarlardır. Göktürklerden sonra, onların biri ürünü olarak Kafkaslarda ortaya çıkan⁵²⁹ Hazarlarla ilgili bilgiler de yine onların Azerbaycan'a akınları ve Hazar - Arap savaşları ile kısıtlı verilmektedir. İncelediğimiz çalışmalarda Hazarlarla ilgili bilgiler onların yalnız Kafkasya'daki faaliyetleri ile ilgilidir ve bu bilgiler Hazar öncesi Kafkasya'daki Göktürklerin hakimiyet döneminin üzerinden atlayarak verilmektedir. Azerbaycan Tarihi Anlayışı içerisinde Göktürk devletinin varlığından veya onların Kafkasya'daki faaliyetlerinden neredeyse hiç söz edilmemekte ve Göktürk devletinin ortaya çıkması, etraf bölgelere akınları ve diğer konulara değinilmemektedir. Adını andığımız halklardan başka, Avar,

⁵²⁸ Orta Eser Ereb Menbelerinde Azerbaycan'a Ait Materiallar. AMBA Z. Bünyadov adına Şerğünaslıg İnstitutu. Nurlan, Bakü, 2005.

⁵²⁹ A. T. Özcan, Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, Kronik yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 71.

Sabir, Onogur, Bulgar ve diğer halklarla ilgili verilen bilgilerin de aynı düzeyde olduğuna şahit olmaktayız. Azerbaycan Tarihi adlı çalışmalarda Hunlar, Göktürkler, Hazarlar ve sonraki dönemdeki Türk tarihinin bir bütünlük içerisinde ele alınmadığını görmekteyiz. Zaten, bu ad altında Türk Tarihi anlatımında bir bütünlükten söz edilemez. Nitekim, Azerbaycan Tarihi adı altında Göktürk tarihinden bahsedilemez.

Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile hazırlanmış çalışmalarda Selçuklu Türklerinin tarihi de diğer halklarda olduğu gibi onların yalnızca Azerbaycan'a akınları ve bu bölgelerdeki faaliyetleri bazında verilmekte, Oğuzların Türkistan'daki faaliyetlerinden başlayarak anlatılmamakta ve sadece Azerbaycan bölgesindeki faaliyetlerine önem verilmektedir. Selçukluların Anadolu ve diğer bölgelerdeki faaliyetleri de aynı düzeyde *Selçuk Türklerinin Tarihi* veya *Selçuklu Dönemi Türk Tarihi* adı altında bir bütün olarak anlatılmamaktadır. Bu durum Azerbaycan Tarihi Anlayışı ile yapılmış ders kitaplarında da aynıdır. Örneğin, 7. sınıflar için okutulan "*Azerbaycan Tarihi*" adlı ders kitabında Selçuklularla ilgili bilgiler, "*Oğuz-Selçuk Akınları ve Azerbaycan*" başlığı adı altında verilmektedir. Burada, Selçukluların gelişi olumlu bir hadise olarak anlatılsa da onların yalnız bu coğrafyadaki tarihi ele alınmaktadır.⁵³⁰ Araştırmamız dahilinde Oğuzların tarihinin bir bütün olarak ele alındığı tek çalışma yukarıda bahsettiğimiz "*Selçuklu Devletleri Ve Atabeyleri Tarihi*"⁵³¹ adlı çalışmadır.

Azerbaycan Tarihi Anlayışı içerisinde tarihin bu coğrafyada bilinen tüm dönemleri bir bütünlük içerisinde anlatılmaktadır. Ders kitaplarında Milli devletin kurulduğu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Tarihinden başlayarak günümüze kadar olan dönem de Azerbaycan Tarihi Anlayışı çerçevesindeki bütünlük içerisinde, "*Azerbaycan Tarihi*" adı altında anlatılmaktadır. Azerbaycan'da Milli Devletin kurulduğu tarihten günümüze kadar olan siyasi dönem ayrıca olarak *Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi* olarak anlatılmamaktadır. Ancak, buna rağmen Demokratik Cumhuriyet dönemi tarihi Sovyet rejiminin son yıllarından başlayarak müstakil çalışmalarla ele alınmaktadır.⁵³²

⁵³⁰ Azerbaycan Tarihi, 7. Bakü, Tehsil neşriyat, 2018. ss. 54-58.

⁵³¹ E. Necef, *Selçuklu Devletleri Ve Atabeyleri Tarihi*, (SDAT), Kanun neşriyat, Bakü, 2010.

⁵³² Nesip Nesipzade, Azerbaycan Demokratik Respublikası, Elm neşriyat, Bakü, 1990.

Ders kitaplarında Türk tarihinin Erken dönemini, hem de diğer dönemlerini Sovyet döneminden başlayarak her yıl çıkmış yeni ders kitaplarını inceleyerekten daha detaylı araştırmak ayrı bir tez konusu olabilecek kadar geniş ve bağımsız olarak araştırılması gereken bir konudur. Aynı zamanda Sovyet dönemi ve sonraki dönemde Rusya’da Erken Türk Tarihi üzerine yapılmış çalışmalar da kendi başına geniş bir araştırma konusu olabilecek kadar zengindir. Böyle bir araştırmanın yapılmasının ileride karşılaştırmalı tarih çalışmaları ve Sovyet Rus akademisinin diğer ülkelerin akademisine etkisi üzerine çalışan araştırmacılar için de çok yararlı olabileceğini düşünmekteyiz. Akabinde, Komünizmin genel olarak tarih yazıcılığı üzerindeki etkisini daha iyi öğrenmek için Sovyetler zamanı Komünist Partisi kurultaylarında eğitimle ilgili verilen kararlar da ayrı bir konu olarak çalışılabilir. Bu konunun ciddi bir şekilde araştırılmasının birçok karanlık noktaları gün yüzüne çıkaracağına inanmaktayız. Aynı zamanda *Sovetskaya Türkologiya* gibi dergilerin de Erken Türk Tarihini kendinde ihtiva etmesi bakımından bağımsız şekilde araştırılması gerekmektedir. Bundan başka Sovyet eğitim sisteminin mahiyetini anlayabilmek için 1924 yılından başlayarak yayınlanan “*Azerbaycan Mektebi*” dergisinin de bağımsız olarak incelenmesi gerekmektedir.⁵³³ Tezimizin konusu gereği Azerbaycan’da Erken Türk Tarihi çerçevesine girmeyen Çar Rusyası döneminde yapılmış çalışmalarda da Erken Türk Tarihi araştırılabilir. Bölgenin Erken Türk Tarihini birinciel kaynaklar ışığında araştırabilmek için ise tarihi Ermenice, Latince ve Süryanicenin öğrenilmesi alan araştırmacılarına ve akademisyenlere bu alanda büyük üstünlük sağlayacaktır. Özellikle de Ermenice yazılı kaynaklar Erken Türk Tarihi ile ilgili geniş bilgiler içermektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti (1918 - 1920), Azerbaycan Cumhuriyetinin 80 İliyinin Keçirilmesi Üzre Dövlət Komissiyası Azerbaycan Respublikasının Elmler Akademiyasının A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Elm neşriyat, Bakü, 1998.

⁵³³ *Azerbaycan Mektebi*. Bu dergi 1924 yılından başlayarak yayınlanmaktadır. Cumhuriyet döneminden başlayarak Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığının yayını olarak çıkmaktadır. Derginin 1924 yılından başlayarak tüm sayılarına buradan erişebilmek mümkündür. (Son erişim: 29.05.2019 <https://journal.edu.az/>)

KAYNAKÇA DİZİNİ

Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, I. Cilt, Bakü, 1958.

Azerbaycan Tarihi, Yedi Ciltte, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, I. Cilt, Elm, Bakü, 1998.

Azerbaycan Tarihi, Yedi Ciltte, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, I. Cilt, Bakü, 2007.

Azerbaycan Tarihi, Yedi Ciltte, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü II Cilt, Elm, Bakü, 2007.

Azerbaycan Etnografyası, III Ciltte, AMBA Arxelogiya ve Etnografya İnstitutu, I Cilt, Şerq - Qerb. Bakü, 2007.

Azerbaycan Tarihi, 7. - 8. Sınıflar üçün derslik, Azerbaycan Devlet Tedris Pedagoji Edebiyat Neşriyatı. Bakü, 1964.

Azerbaycan'ın Gedim Tarihine Dair Yazılı Menbeler. AMBA Tarih Enstitüsü. Haz. R. S. Melikov, A. N. Alimirzeyev. (Ed.) Yagub Mahmudov. Turhan, Bakü, 2014.

Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Kanun, Bakü, 1996.

Azerbaycan Tarihi, 7.-8. Sınıflar üçün derslik, Maarif, Bakü, 1986.

Azerbaycan Tarihi, 7.-8. Sınıflar üçün derslik, Maarif, Bakü, 1990.

Azerbaycan Tarihi, Aliyarlı, Süleyman (Ed.), Azerbaycan, Bakü, 1996.

Azerbaycan Tarihi, Aliyarlı, Süleyman (Ed.), Çıraq, II. Baskı, Bakü, 2009.

Azerbaycan Tarihi Ata Yurdu. 5. Sınıf, Tehsil, Bakü, 2014.

Azerbaycan Tarihi Ata Yurdu. 5. Sınıf, Tehsil, Bakü, 2016.

Azerbaycan Tarihi. 7. Sinif, Aspoligraf, Bakü, 2008.

Azerbaycan Tarihi. 6. Sinif, Tehsil, Bakü, 2017.

Azerbaycan Tarihi. 6. Sinif, Tehsil, Bakü, 2014.

Azerbaycan Tarihi. 6. Sinif, Tehsil, Bakü, 2018.

Azerbaycan Tarihi, 7. Sinif, Aspoligraf, Bakü, 2008.

Ağasıoğlu, Ferüdün. Etrüsk Türk Bağı, Gismet, Bakü, 2011.

Ağasıoğlu, Ferüdün. Azer Halkı, Ağrıdağ, Bakü, 2000.

Ağasıoğlu, Ferüdün. Dokuz Bitik. II Bitik, Ağrıdağ, Bakü, 2014.

Ağasıoğlu, Ferüdün. Dokuz Bitik. III Bitik, Ağrıdağ, Bakü, 2014.

Asadov, Ferda. Hazarlar ve Azerbaycan, Elm ve Tehsil, Bakü, 2018.

Afat, G. Azeri Diline Dair Pratik Meşğeleler, Azerbaycan SSC Ali ve Orat İhtisas Tehsil Nazirliyi, V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü Neşriyatı, 1968.

Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920), Azerbaycan Cümhuriyyetinin 80 İliyyinin Keçirilmesi Üzre Dövlet Komissiyası Azerbaycan Respublikasının Elmler Akademiyasının A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Elm, Bakü, 1998.

Altaylı, Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, I Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994.

Aliyev, Arif. Şumer Dastanları, AzAtam, Bakü, 2008.

Aliyev, İlham. Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Elm Merkezi, Bakü, 2007.

Aliyeva, Lale Ağamirzekızı. Kıpçaklar ve Azerbaycan (Etnogenez Konteksinde), Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 2006.

- Aliyev, Kamal ve Aliyeva, Feride, Azerbaycan Antik Devirde, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1997.
- Ağayev, Ramil. Arap Hilafeti zamanında Azerbaycan Ahalisi, AMEA, Tarih Enstitüsü, Bakü, 2017.
- Arsal, Sadri Maksudi. Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, 5. Basım, Ötüken, İstanbul, 2018.
- Ağayev, Elnur. Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitime Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2000.
- Ahmadov, Elman. Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Milli Kimlik Sorunu (1828'den Günümüze), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Aliyeva, Gönül. SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Bakıhanov, Abbasguluğa. Gülüstan-ı İrem, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi, Tarih ve Felsefe İnstitutu, Bakü, 2010.
- Bünyadov, Ziya. Azerbaycan VII. - IX. Asırlarda, Azərneşr, Bakü, 1989.
- Caferoğlu, Ahmet. Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış, Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Türk Dil Kurumu, Ankara, Kasım, 2008.
- Ceferov, Nizami. Azerbaycanlılar; Etnokulturoloji Birliyin Siyasi-İdeoloji Üfugleri, XXI. - Yeni Neşirler Evi, Bakü, 2001.
- Cebiyeb, Rizvan. Erken Türkler (Yahud Şumer Kilidinde Türk Açarı), Nergis, Bakü, 2011.
- Ceferov, Yusuf, Günü i Azerbaydjan, AMBA, Bakü, 1993.

Cebiyev, Rizvan. Şumer Kilidi, Şirvanneşr, Bakü, 2008.

Ceferov, H. F. Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, I Baskı, Bakü, 1994.

Demirçizade, E. Azeri Dilinin Tarihi Grammatikası, SSC Ali ve Ora İhtisas Tehsil Nazirliyi, V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü, Bakü, 1969.

Elçibey, Ebülfez. Bütöv Azerbaycan Yolunda, Nurlar, Bakü, 2014.

Erol, Şerafeddin. Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları, Baha, İstanbul, 1968.

Elibeyzade, Elmeddin. Gedim Dünyamızın Ulu Kitabı, Gençlik, Bakü, 1996.

Fazili, Abdulla. Ulusunu Tanımayan Tanrısını Tanımaz (Atropatena M. Ö. IV. - M. VII.). Elm, Bakü, 1992.

Garaşarlı, Cengiz. Akdeniz Havzasının İlk Yerlileri - Türkler. Elm - Tehsil, Bakü, 2009.

Geybullayev, Gıyaseddin. Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

Geybullayev, Gıyaseddin. Kadim Türkler ve Ermenistan, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

Gedim Şerg Tarihi Üzre Program, SSC Ali Tehsil Nazirliyi, Üniversiteler ve Pedagoji İnitutların Tarih Fakülteleri Üçün. ADU Neşriyatı, Bakü, 1951.

Gedim Şerg Tarihi, SSC Ali Tehsil Nazirliyi, C. M. Kirov adına Azerbaycan Devlet Darülfünü, Bakü, 1949.

Gedim Azerbaycan Tarihi Mihi Yazılı Menbelerde, AMBA Tarih Enstitüsü, Haz. Solmaz Gaşgay. (Ed.), E. Meherremov. Tehsil, Bakü, 2006.

Göde, Halil Altay. Zeynaloğlu Cihangirin Muhtasar Azerbaycan Tarihi Eserinin Çeviri ve İncelemesi. T. C. Erciye Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri 1993.

- Gurbanov, Rafik. Kafkas Tarihi, (Ali Mektebler Üçün Derslik). Qurbanov, Bakü, 2008.
- Genço, A. Sax Elifabası ve Yazı Gaydaları, Azərneşr, Bakü, 1934.
- Garaşarlı, Cengiz. Truvalılar ve Etrüskler Türk idiler, Kömen, Konya, 2015.
- Gaşgay, Solmaz. Manna Devleti, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- Hasanov, Zaur. Çar Skifler, Ebilov, Zeynalov ve Oğulları, Bakü, 2005.
- Hüseynzade, Ali. Türkler Kimdir ve Kimlerden İbraetdir, Mütercim, Bakü, 1997.
- Hacısalihoğlu, Fuad. Azərbaycan'da Tarihçilik, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.
- İbrahimov, Elçin. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti: Dil Meseleleri. Han, Bakü, 2018.
- İsmailov, Mahmud. Azərbaycan Tarihi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Akt. Vefa Kurban. İstanbul, Ağustos, 2014.
- İbtidai Mekteb Programları, Azərbaycan SSC Maarif Nazirliyi İbtidai ve Orta Mektepler İdaresi, Azərneşr, Bakü, 1947.
- İsmailov, Reşit. Azərbaycan Tarihi, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- İsmihanov, M. A. ve Qurbanov, V. T. Türk Dili, Maarif, Bakü, 1995.
- İsmihanov, M. A. ve Qurbanov, V. T. Azərbaycan Dili, Maarif, Bakü, 1991.
- Korovkin, F. P. Gedim Dünya Tarihi, (Orta Mektebin 6. Sinifleri üçün derslik), Çev. G. S. İsmailov. Maarif, Bakü, 1994.
- Korovkin, F. P. Gedim Dünya Tarihi, (Orta Mektebin 6. Sinifleri üçün derslik), Çev. Cabbarov, C. Maarif, Bakü, 1974.

- Korovkin, F. P. Gedim Dünya Tarihi, (Orta Mektebin 6. Sınıfları için derslik), SSR Pedagoji Elmler Akademiyası. Maarif, Bakü, 1984.
- Kerimov, Y. Ş. Türk Dili, Orta Umum Tehsil Mekteplerinin II. Sınıfı İçin Derslik, Maarif, Bakü, 1993.
- Kalankatuklu, Moyises, Albanya Tarihi. Goş, Mihitar. Alban Selanmesi. Çev.
Bünyadov, Ziya. Elm, Bakü, 1993.
- Memmedov, Tofik. Mahmudov, Yakup (Ed.), Kafkas Albanyası İlk Orta Asırlarda, Tehsil, Bakü, 2006.
- Memmedova, Sitare. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Tehsil Siyaseti. http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_462.pdf (Son erişim tarihi : 15.04.2019.)
- Memmedov, İsmail. Azerbaycan Tarihi, (Ali Mektepler İçin Derslik). Adiloğlu, Bakü, 2015.
- Muhtarova, Esmet. Türk Halklarının Dövlətçilik Tarihi, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 2002.
- Mehmetzade, Mirza Bala. Milli Azerbaycan Harekatı, MGT Yayınları, Bakü, 2018
- Memmedov, Hüsameddin. Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları, 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler, 8 - 10 Haziran, Tebliğler, ss. 215-220. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 8. Baskı. İstanbul, 1995.
- Macit, Nadim. Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl, İçtihat Ve Siyaset. Ötüken, 3. Basım. İstanbul, 2018.
- Mahmudlu, Yakup. Azerbaycanlılar Etnik Siyasi Tarihe Umumi Bir Bakış, Aspoligraf, Bakü, 2008.

- Memmedova, Feride. Çev. R. Savalan, A. Aslan, Bünyadov, Ziya. (Ed.),
Azerbaycan'ın (Albanay'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Azerbaycan
Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- Mahmudlu, Yakup. Memmedov, Kerem. Cong, C.H. ve Meherremli, N. Altay Halkları,
Azernesr, Bakü, 1996.
- Mehmetzade, Mirza Bala. Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, Yeni Cezaevi
Matbaası, Ankara, 1951.
- Mehmetov, İsmail, Türk Kafkasında Siyasi Etnik Yapı, Ötüken, İstanbul, 2009.
- Memmedov, Altay. Oğuz Selteneti, Azernesr, Bakü, 1992.
- Memmedov, Altay. Kengerler, Azernesr, Bakü, 1996.
- Muhtarova, Esmet. Türk Halkları Tarihi, Adiloğlu, Bakü, 2008.
- Nesibzade, Nesip. Bütöv Azerbaycan, Ay-Ulduz, Bakü, 1997.
- Nesipzade, Nesip. Azerbaycan Demokratik Respublikası, Elm, Bakü, 1990.
- Necef, Ekber. Hun Binyıllığı, TEAS Press, Bakü, 2015.
- Necef, Ekber. Miflerin Göçü, Başlakitap, Bakü, 2017.
- Orta Esrler Tarihi, VI. Sınıfler Üçün Derslik, Agibalova, Azertedrisneşr, Bakü, 1962.
- Orta Eserler Tarihi, VII. Sınıfler Üçün Derslik, Agibalova, Maarif, Bakü, 1990.
- Orta Mektep Programları V.-VII. sınıfler üçün, Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi
Mektepler İdaresi, Azernesr, Bakü, 1950.
- Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V.-VII. Sınıfler
üçün, Azernesr, Bakü, 1939

Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V.-VII. Sınıflar için, Azərneşr, Bakü, 1944.

Orta Mektep Programları, Gedim Dünya Tarihi, Orta Esrler Tarihi, V-VII Sınıflar için, Azərneşr, Bakü, 1941.

Orta Mektep Programları, Azərbaycan SSC Maarif Nazirliyi Mektepler İdaresi, Azərneşr, Bakü, 1955.

Osmanov, Fazil. Gafgaz Albanya'sının Maddi Medeniyeti, (M.Ö. IV. - M. III. yüzyıllar) Elm, Bakü, 1982.

Orta Esr Ereblər Menbelerinde Azərbaycan'a Ait Materiallar. AMBA Z. Bünyadov adına Şerğşünaslıq İnstitutu. Nurlan, Bakü, 2005.

Oğuz, Yunis. Gedim Anadolu ve Azərbaycan Türkləri, Azərbaycan Milli Ansiklopedisi Neşriyatı, Bakü, 2002.

Oder, Kerim. Azərbaycan, Boğaziçi, İstanbul, 1982.

Ortaokul ve Lise öğrencileri için hazırlanmış ders kitaplarını Azərbaycan Milli Eğitim Bakanlığının resmi sitesinden temin etmek mümkündür. <https://www.trim.s.edu.az/site/index.php> (03.21.2019).

Özcan, Altay Tayfun. Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, Kronik, İstanbul, 2019.

Paşayev, Ataxan. Açılmamış Sehifelerin İzi İle, Azərbaycan, Bakü, 2001.

Programma po İstorii Drevnogo Vostoka, Dlya İstoricheskih Fakultetov. M. Kasparyan (Ed.), Bakü, Azərneşr, Bakü, 1938.

Resulzade, Mehmet Emin. Kafkasya Türkləri. Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. TDAV, İstanbul, 1993.

- Resulzade, Mehmet Emin. Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. Azerbaycan Türkleri Kültür Ve Dayanışma Derneği, İstanbul, Ekim, 1990.
- Resulzade, Mehmet Emin. Asrımızın Siyavuşu, Gençlik, Bakü, 1991.
- Recepli, Ebülfez. Ulu Türkler, Nurlan, Bakü, 2003.
- Seyidov, Mirali. Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken, Yazıcı, Bakü, 1989.
- Seyidov, Mirali. Gızıl Döyüşünün Taleyi, Gençlik, Bakü, 1984.
- Seyidov, Mirali. Gam Şaman Ve Onun Kaynaklarına Umumi Bir Bakış, Gençlik, Bakü, 1994.
- Sadık, İlham. Şumer ve Türk Destanları, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 2012.
- Süslü, İbrahim. Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli, Akt. Oder Alizade. Alatoran, Bakü, 2018.
- Shafler, Brenda. Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği), Çev. A. Gara, V. Kerimov. İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, Eylül 2008.
- Swietochowski, Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 - 1920, Çev. Nuray Mert, Bağlam, Ankara, 1988.
- Süleymanov, Abülfez. Azerbaycan'ın Yakın Tarihinde Milli Kimlik Arayışları Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Şimşir, N. Bilal. Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri, Bilgi, İstanbul, 2011.
- Şaik, Abdulla. Türk Dili, Azerveşr, Bakü, 1924.

Togan, Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul, 2019.

Türk Dil Kurumu Büyük Sözlük

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cd56860370441.51879895 (Son erişim: 10.05.2019).

Türk Yılı 1928, Toplayan: Akçuraoğlu Yusuf. Haz: Arsaln Tekin, Ahmet Zeki İzgeör, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

Togan, Zeki, Velidi. Türklüğün Mukadderatı Üzerine, Haz. Baykara, Tunçer. Yağmur, İstanbul, 1977.

Tekleli, Minehanım. Türk Kitabı, Nurlar, Bakü, 2009.

Umumi Tarih, 6. Sınıf, Aspoligraf, Bakü, 2017.

Umumi Tarih 7. Sınıf, Aspoligraf, Bakü, 2018.

Ünal, Soner. Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

Velili, Mehemedhesen. Azerbaycan: Coğrafi-Tebii, Etnografik ve İktisadi Mülahizat, Azereşr, Bakü, 1993.

Zeynaloğlu, Cihangir, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, Bakü, 1992.

Voroşil, Gukasyan. Tahirzade, Adalet. (Ed.) Öğretmen, Bakü, 1993.

Velihanlı, Naile. Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.

Yeni Yol, (Ekim Devriminin On Yıllık Bayramı Münasebetiyle Azerbaycan Yeni Türk Alfabe Komitesi Organı Olan Yeni Yol Gazetesine İlave. Bakü, 7 Kasım 1927.

Yeni Kafkasya, (I. Yıl 1923 - 1924), TeasPres, İstanbul, Şubat, 2018.

Yusuf Yusufov, Gedim Şerg Tarihi, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1993.

Yusuf Yusufov, Gedim Şerg Tarihi, Çırak, Bakü, 2005.

Yusuf Yusufov, Gedim Şerg Tarihi, Çırak, Bakü, 2007.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Oder Alizade

Doğum Yeri ve Tarihi: Tovuz, Azerbaycan. 01.10.1991.

Yabancı Dil: Rusça.

İletişim: oder.alizade.t.e@gmail.com Tel: 0553 769 91 85

Eğitim Durumu (Kurum ve Yıl):

Lise: Tovuz rayonu N. Tusi adına Orta Mektep. 1998/2009

Lisans: Azerbaycan Üniversitesi. Tarih Öğretmenliği. 2012/2016

Yeksek Lisans: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. Türk Tarihi Ana Bilim Dalı. 2016/2019

Yayınları:

Azerbaycan Tarihi (Kronoloji), Mustafazade Mezahim, Alizade Oder. Hedef yayınları, Bakü, 2015.

Süslü, İbrahim, Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli, Akt. Alizade Oder. Alatoran yayınları, Bakü, 2018.